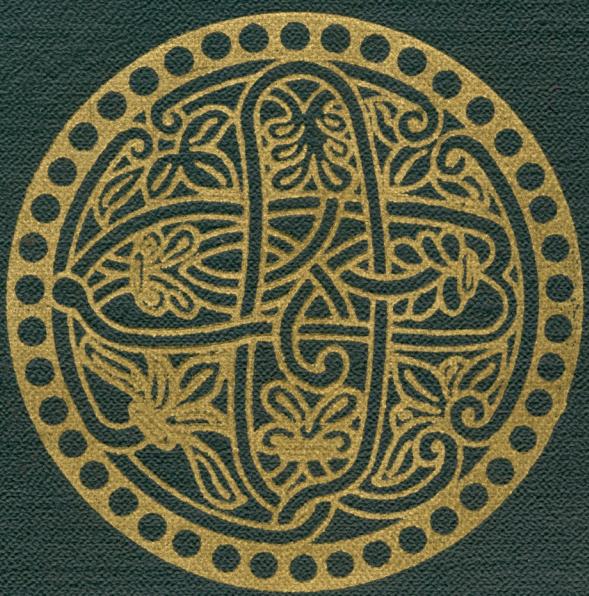

K 15252
4

ଓଡ଼ିଆ
ବ୍ୟାକ୍ ପରିଚୟ

თბილისის უნივერსიტეტის გამოცემა
ИЗДАТЕЛЬСТВО ТБИЛИССКОГО УНИВЕРСИТЕТА
TBILISI UNIVERSITY PRESS

ГИВИ СОХАШВИЛИ

С А М Т А В И С И

(МАТЕРИАЛЫ К ИСТОРИИ ПАМЯТНИКА)

GIVI SOKHASHVILI

S A M T A V I S I

(MATERIALS ON THE HISTORY OF THE MONUMENT)

ТБИЛИСИ 1973 TBILISI

8030 සෙනසාඡලෝ

ශාසනාජාති

(බාසාලාධි තාක්ෂණී ප්‍රතිච්ඡාල ප්‍රතිච්ඡාල)

අංශාධිත්වර ම. 180611617800

01/01/1973

K 15.252
4

გამოცემლობის რედაქტორები მ. ინასარიძე, რ. ჩირგაძე
მხატვრული რედაქტორი ი. ჩიჭვინიძე
ტექნიკური რ. ხუციშვილი
კორექტორი მ. ჯანელიძე

ხელმოწერილია დასაბეჭდად 21/VIII-73
ქალალის ფორმატი $70 \times 108/16$
ნაბეჭდი თაბახი 11,88
საღრიცხვო-საგამომცემლო თაბახი 11,11

შეკვეთა 1235 უე 11677 ტირაჟი 1500

ფასი 2 მან. 40 კაპ.

თბილისის უნივერსიტეტის გამოცემლობა,
თბილისი, 380028, ი. ჭავჭავაძის პროსპექტი, 14
Издательство Тбилисского университета,
Тбилиси 380028, пр. И. Чавчавадзе, 14.

თბილისის უნივერსიტეტის სტამბა,
თბილისი, 380028, ი. ჭავჭავაძის პროსპექტი, 1.
Типография Тбилисского университета,
Тбилиси 380028, пр. И. Чавчавадзе, 1.

72 (c41) 1
726 (47.922) (09)
ს 751

საქართველოს ფეოდალური ხანის ხუროთმოძღვრების ისტორიაში სამთავრის ტაძარს ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი ადგილი უჭირავს. ორიგინალურად არის გადაწყვეტილი ტაძრის შინაგანი სივრცისა და გარე მასების ურთიერთშეთანხმების საკითხი, ასევე ახლებურად არის გაზრდებული ფასადების დეკორატიული სისტემა. სამთავრის ტაძრის ხუროთმოძღვრული ტიპი XIII—XIII სს. მანძილზე მისაბად ნიმუშად იქცა.

გ. სოხუმის ნაშრომში მრავალი საყურადღებო საკითხია დაწმული და ახლებურად გაზრდებული. იქ პირველად არის სრული სახით გაშექებული ტაძრის ისტორიის საკითხები. თავმოყრილი და კლასიფიცირებულია საკითხის ირგვლივ არსებული სპეციალურადიტერატურა.

ნაშრომს ახლავს სათანადო საილუსტრაციო მასალა ფოტოტაბულების სახით, ასევე ვრცელი რეზიუმები რუსულ და ინგლისურ ენებზე.

წიგნი განკუთვნილია ისტორიკოსების, ხელოვნებათმცოდნეებისა და ქართული ხუროთმოძღვრების ისტორიის საკითხებით დაინტერესებულ მკითხველთათვის.

© თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა, 1973

ଚିନ୍ତାରଥୀ

ର୍ଯ୍ୟାଜ୍ଞତିନ୍ଦ୍ରିସାଗାନ	7
ଶ୍ରେଷ୍ଠାଙ୍ଗଳି	9
ଦେବଲିଲିର ଅନ୍ତର୍ମାଣ	15
ଅନ୍ତର୍ମାଣାଵଳ୍ଲେତିଳି ଫୂସାଣି	23
ସାମକ୍ରେତିଳି ଫୂସାଣି	29
ଫାସାଵଳ୍ଲେତିଳି ଫୂସାଣି	33
ଗୁମ୍ଭାତି	38
କୋଟିଲିଲି ମୋରିରନ୍ଦା	39
ଗୁମ୍ଭାତିଲି ମୋରିରନ୍ଦା	61
ପ୍ରତିକ୍ରିଯାକାଳିନି ପାଲାତିରି	65
ସାମର୍ଯ୍ୟକଳ	70
ମହିରୀ ଖନମିଳି ଦାରଦାଶ୍ରୁଲି ପ୍ରକଳ୍ପିତା	72
ସାମତାଙ୍ଗିଲି ତ୍ରାଦରିଲି ପିତ୍ରିଲିନ୍ଦିତିଳି ପ୍ରକଳ୍ପିତା	73
କିମ୍ବି ମନ୍ଦେଲ୍ପାତି	105
ର୍ଯ୍ୟାଜ୍ଞମ୍ଭେ ରୁଷଶୁଳ ଗନ୍ଧିରି	112
ର୍ଯ୍ୟାଜ୍ଞମ୍ଭେ ନଗଲିଲୁର ଗନ୍ଧିରି	121
ତ୍ରାଦୁଲ୍ଲେବି	

რედაქტორის აზრი

საქართველოს ფეოდალური ხანის ხუროთმოძღვრების ისტორიაში სამთავისის ტაძრის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი აღგილი უჭირავს. ძველი ქართული სამშენებლო ხელოვნების ევოლუციის გარკვეულ საფეხურებზე სამთავნელმა ხუროთმოძღვრამა პირველმა შექმნა საკულტო ნაგებობის ორიგინალური კომპოზიცია, რომელშიც ახლებურად გადაწყვიტა ტაძრის შინაგანი სივრცისა და გარე მასების ურთიერთშეთანხმების საკითხი, აგრეთვე ახლებურად გაიაზრა და განხორციელა ფასადების დეკორატიული სისტემა. სამთავისის ტაძრის ხუროთმოძღვრული ტიპი XI—XIII საუკუნეების მანძილზე არსებითად მისაბად ნიმუშად იქცა. ქართველი ხუროთმოძღვრებისათვის ეს ფაქტი იმაზე მეტყველებს, რომ სამთავისის ტაძრში გადაწყდა და განხორციელდა ის ხუროთმოძღვრული ამოცანები, რომელიც სავსებით პასუხობდა ეპოქის მოთხოვნებს მთელი სამი საუკუნის მანძილზე. ბუნებრივია, ასეთი ფუქტმდებული ძეგლის მონოგრაფიულად შესწავლა დად მეცნიერულ ინტერესს იწვევს.

ეს წიგნი უკანასკნელი ნაშრომია უდროოდ ჩვენგან წასული გივი სოხაშვილისა, რომელმაც არაერთი წელი მოანდომა სამთავისის ტაძრის ხუროთმოძღვრული თემის შესწავლას.

ამ განსვენებულმა ავტორმა ამ საკითხთან დაკავშირებით კვლევა-ძიებათა რიგი შედეგი მოხსენებებისა თუ ცალკე წერილების სახით გამოიქვეყნა კიდეც, ხოლო სამთავისის ტაძრის მშენებლობის ისტორიას სპეციალური ნაშრომი უძღვნა („მაცნე“ № 3, 1968, გვ. 178—199).

ჩვენს ხელთ არსებული მასალებით ცხადი ხდება, რომ ავტორს გაცილებით ფართოდ ჰქონდა გამიზნული დასახელებული ძეგლის შესწავლა, რისთვისაც იგი წლების მანძილზე აგროვებდა სათანადო მასალას ამ ტიპის ხუროთმოძღვრული ძეგლების შესახებ, რომელთა შუქზეც შემდეგში უნდა მოეხდინა ხუროთმოძღვრული თემისა და ფორმების მხატვრულ-ისტორიული ანალიზი. მაგრავ მიუთითებს უამრავი ბარათი და ჩანაწერი, რომელიც გ. სოხაშვილის საკმაოდ მოწესრიგებულ და სამაგალითო მუსაი-

თობით შედგენილ პირად არქივშია დაცული. აღნიშნული მასალის გათვალისწინებით ირკვევა, რომ ავტორს საფუძვლიანი კვლევა-ძიება უწარმოებია სამთავისის ტაძრის როგორც ხუროთმოძღვრული ფორმების, ასევე დეკორის თავისებურებათა ირგვლივ. ზემოთ თქმულის მიუხედავად, სამწუხაროდ, ნაშრომის ბოლო ნაწილი ავტორს, როგორც ჩანს, არ დაუწერია, რადგან ხელნაწერთა შორის ასეთს ჩვენ ვერ მივაკვლიერ, ხოლო ავტორისეული ბარათებისა და ცალკეული ჩანაწერებით ტექსტის შედგენა გარკვეული მიზეზებით შეუძლებლად მივიჩნიეთ.

აღსანიშნავია, რომ ავტორს, როგორც ჩანს, ნაშრომის პირველი ვარიანტი არ დაუმთავრებია, ისე დაუწყია ნაშრომის ახალი (მეორე) ვარიანტი, რომლის მიხედვითაც დაიბეჭდა კიდეც წინამდებარე წიგნი მცირეოდენი ცვლილებებით, რაც ძირითადად სქოლითა უნიფიცირებამ და ნაშრომის რიგი ნაწილის ვარიანტებთან შეთანხმებამ გამოიწვია.

მიუხედავად იმისა, რომ ნაშრომის დამთავრება და საბოლოო გამართვა ავტორმა სიცოცხლეში ვერ მოასწრო, ჩვენი აზრით, მისი გამოქვეყნება წარმოდგენილი სახით სავსებით მიზანშეწონილად მიგვაჩნია შემდეგ გარემოებათა გამო: ნაშრომში მრავალი საყურადღებო საკითხია დასმული და ახლებურად გააზრებული. აქ პირველად სრული სახით არის გაშუქებული ტაძრის ისტორიის საკითხები, რომლის საფუძველსაც ნარატიული წყაროები და ლაპიდარული ხასიათის ეპიგრაფიკა წარმოადგენს. თავმოყრილი და კლასიფიცირებულია საკითხის ირგვლივ არსებული სკეციალური ლიტერატურა. ნაშრომის ახლავს სათანადო საილუსტრაციო მასალა ფოტოტაბულების სახით.

დარწმუნებული ვართ, რომ საჭითხით დაინტერესებულ მცვლევართა გ. სოხაშვილის წინამდებარე ნაშრომი ბევრ საყურადღებო და აუცილებელ ცნობას მიაწვდის.

შ ე ს ა ვ ა ლ ი

სამთავისის ტაძარი მდებარეობს ისტორიულ შიდა ქართლში, ქ. კასპის ჩრდილოეთით 11 კმ-ის დაშორებით. იგი აღმართულია მდ. ლეხურას მარცხნიან ნაპირზე, სოფ. სამთავისის ცენტრში. ტაძრის თეთრად მოქაშკაშე ფასალების ზეაზიდული პროპორციები, რასაც საკმაოდ მაღალი გუმბათი კიდევ უფრო აძლიერებს, ქართლ-იმერეთის მთავარი სამანქანო გზიდანაც კი იპყრობს მნახველთა ყურადღებას (ტაბ. 1).

ქველ ქართულ მატიანებსა და წერილობით წყაროებში სამთავისის ტაძარი მეტად მუნწად არის წარმოდგენილი. იგი მხოლოდ ე. წ. „13 ასურელ“ მოლვაწეთა ცხოვრების წიგნთა ქველი რედაქციებში, ქართლის ცხოვრებაში, ვახუშტის „გეოგრაფიასა“ და გვიანთეოდალური ხანის სიგელ-გუგრებშია გაკვრით ნახსენები. ძეგლის შესახებ შედარებით სრულ მასალას ვხედებით გასული საუკუნისა და ჩვენი ეპოქის მკვლევართა შრომებში.

ყველაზე ადრეული ცნობები სამთავისის ტაძრის შესახებ დაცულია X საუკუნეში შედგენილ 13 ასურელ მოლვაწეთა ცხოვრების წიგნში¹ და სახელებულ შრომაში აღნიშნულია, რომ VI საუკუნის 50-იან წლებში ერთ-ერთ 13 ასურელ მამათაგანს ისიდორეს (ეზდერიონს) სამთავისში დაუწყია მოლვაწეობა და იქვე დაუსრულებია თავისი სიცოცხლე. აქედან გამომდინარე, აღრინდელ წყაროებსა და XIX საუკუნის მოგზაურ-მკვლევართა ზოგიერთ შრომაში აისახა აზრი, თითქოს სამთავისის პირვანდელი ტაძარი აშენებულია VI საუკუნის მოლვაწის ისიდორეს მიერ. ვახუშტი თავის „გეოგრაფიაში“ იგივეს აღნიშნავს². ამავე აზრს იმერობდნენ XIX საუკუნის მოგზაურ-მკვლევარნი სამთავისის ტაძრის შესახებ.

ხალხური გადმოცემები კი ძეგლის დარსების რამდენადმე უფრო

¹ ასურელ მოლვაწეთა ცხოვრების წიგნთა ქველი რედაქციები, ტექსტები გამოკვლევითა და ლექსიკონით გამოსცა ილია აბულაძემ, თბილისი, 1955, გვ. 38—39.

² ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, თბილისი, 1941, გვ. 72.

ადრინდელ პერიოდზე მიუთითებს, კერძოდ V საუკუნის მე-2 ნახევრის ქანდაკე უნდა შევნიშნოთ, რომ ხშირად ზეპირსიტყვიერება ძველ და საწდო ცნობებიდან მომდინარეობს და ამდენად იგი ყურადსაღები და ანგარიშ-გასაწევია. ამ მხრივ საყურადღებოა ქართლ-იმერეთის სინდის კანტორის საქმებში დაცული ცნობა, რომლის მიხედვითაც სამთავისის პირვენდელი ეპლესია აუშენებათ ვახტანგ გორგასალის დროს, 472 წელს⁴.

სამთავისის იხსენიებს თამარ მეფის ისტორიკოსი ბასილი ეზოს-მოძღვარიც⁵. დასახელებულ წყაროში აღნიშნულია, რომ სამთავისი ებოდა ჯერ მიქელს, ხოლო შემდეგ ანტონ კათალიკოსს.

გვიანთეოლიდალური ხანის სიგელ-გუგრებში სამთავისის ტაძარი მოხსენიებულია მხოლოდ იმასთან დაკავშირებით, თუ ვის ეკუთვნოდა სამთავისი, რა შემოსავალი და შეწირულობა პქონდა. რა ხატები და ჯვრები შესწირებისმისმა მეპატრონები ამილახორებმა და რა საეკლესიო წიგნები გადაწერეს სამთავნელმა ეპისკოპოსებმა. ამრიგად, აღნიშნული ხანის ცნობები იმდენად მჭირია, რომ ამ ხანაში ძეგლის ისტორიის სრული სახით წარმოდგენა ვერ ხერხდება.

XIX საუკუნის 40-იან წლებში სამთავისი ინახულა მხატვარმა გ. გაგარინმა და მოგზაურ-მკელევარმა ა. მურავიოვმა. გ. გაგარინმა ჩაიხატა სამთავისის ტაძრის აღმოსავლეთის ფასადის დეტალები და შემდეგ თვეის დიდტანან ალბომში მოთავსა⁶, ხოლო ა. მურავიოვმა თვეის მოგზაურობის წიგნში „Грузия и Армения“-ში გამოაქვეყნა სამთავისის შესახებ ფოლკლორული მასალა⁷.

მომდევნო წლებში სამთავისს ეცნობა მ. ბროსე⁸. მკვლევარი ძეგლის ფასადებზე მოთავსებულ წარწერებს და ტაძრის შიგნით არსებულ ხატებსა და ჯვრებს განსაკუთრებულ ყურადღებას უთმობს. სამწუხაოოდ, მის მიერ გამოქვეყნებული ზოგიერთი წარწერა შეცდომებს შეიცავს. მიუხედავად, აღნიშნული ნაკლისა, მ. ბროსეს შრომა სამთავისის ტაძრის წარწერების შესახებ მაინც ძვირფასია, რადგან ზოგიერთმა მათვანმა დღემდე ვერ მოაღწია. მაგალითად, აღმოსავლეთის ფასადის ჯვრის მკლავის მარჯვენა ზედა არეში წარწერა აღარ არსებობს. ასევე დაღუპულია

³ ოთარე ხელაშვილი, კალმასობა, I, თბილისი, 1948, გვ. 49; სოფელი მეტექი და მისი ნაშტი, „მოგზაური“, 1902, № 9—10, გვ. 685; პ. უმიკაშვილი, ხალხური სიტყვიერება, I, თბ., 1937, გვ. 563.

⁴ Д. П. Гордеев, Материалы к обследованию памятников грузинского зодчества, преимущественно по архивным данным Самтависи—Известия Кавказского историко-археологического института, т. IV, 1926, стр. 96.

⁵ ქართლის ცხოვრება, II, თბ., 1959, გვ. 122—123.

⁶ G. Gagarine, Le Caucase pittoresque, Paris, 1847, pb. LXIII.

⁷ А. Н. Муравьев, Грузия и Армения, т. III, СПб, 1848, стр. 85 — 87.

⁸ M. Brosset, Rapports sur un voyage archéologique dans la Géorgie et dans L'Arménie. 3-e livraison, sixième rapports, Spb. 1851, გვ. 4, 5, 121, 122, 126, 127.

მ. ბროსეს მიერ არასრულად ამოკითხული 1056 წლით დათარიღებული წარწერა და გვიანი ხანის ისტორიული ცნობების შემცველი სამთავისის ხატები და ჯვრები.

საქართველოში მოგზაურობისას მხატვარმა დ. გრიმმა ჩაიხატა სამთავისის აღმოსავლეთის ფასადისა და ჩუქურთმის დეტალები, რომელიც გამოაქვეყნა 1859 წელს⁹. ცოტა მოგვიანებით მან მ. ბროსეს მოსაზრებები ძეგლის ისტორიის შესახებ გაიმეორა თავის შრომაში¹⁰ ძეგლის შესახებ წერილები გამოაქვეყნეს დ. ბაქრაძემ¹¹ და ი. ტოლსტოიმ და ნ. კონდაკოვმა¹².

გასული საუკუნის მოგზაურ-მკვლევართა შორის განსაკუთრებით საუკურადღებოა თ. უორდანიასა¹³ და ა. ხახანაშვილის¹⁴ შრომები, სადაც საინტერესოდ და შედარებით სრულად არის განხილული სამთავისის წარწერები. თ. უორდანიამ, ძეგლზე მუშაობის დროს, ეზოში მიაკვლია ტაძრის აშენების დამათარილებელ (1030 წელი) წარწერას., იგი 1050, 1056, 1168 წლებისა და გვიანი ხანის წარწერებს თანმიმდევრულად და ზუსტად იკვლევდა. ასევე ვრცლად აქვს განხილული ძეგლის წარწერები ა. ხახანაშვილს, თუმცა იგი გვიანი ხანის წარწერების ანალიზის დროს ბროსეს მცდარ პოზიციებზე იდგა. კერძოდ, ტაძრის მეორედ აშენების თარიღში მეცნიერი თითქმის ორი საუკუნით ცდება.

აღნიშნული ნაკლის მიუხედავად გასული საუკუნის მოგზაურ-მკვლევართა ღვაწლი განუზომელია სამთავისის ტაძრის დათარიღებისა და წარწერათა ამოკითხვის საქმეში.

ამ შრომების გამოქვეყნების შემდეგ თითქმის საუკუნემ განვლო და ზოგიერთი წარწერა, რომელიც სამთავისის ტაძარზეა მოთავსებული, დღეისათვის ძნელი წასაკითხია. ამიტომ გამოქვეყნებულ წარწერებთან შეჯერებით შეიძლება სრულყოფილი სახით აღვადგინოთ დაზიანებული წარწერები.

სამთავისისაღმი ინტერესი ჩვენი ეპოქის მეცნიერთა შორის კიდევ უფრო გაიზარდა. თუ გასული საუკუნის მოგზაურ-მკვლევარნი მხოლოდ წარწერების გამოქვეყნებით იფარგლებოდნენ, დღეისათვის ჩვენი ხელოვ-

⁹ Д. Гриффин, Памятники византийской архитектуры в Грузии и Армении, СПб, 1859, 4 таблицы, помещенные в вып. 6, 7, 11, 12, стр. 3 — 4.

¹⁰ Д. Гриффин, Памятники христианской архитектуры в Грузии и Армении, 1866, стр. 3 — 4.

¹¹ Записки Общества любителей Кавказской археологии, к. I, Тифлис, 1875, стр. 129.

¹² И. Толстой и Н. Кондаков, Русские древности в памятниках искусства, вып. IV, СПб., 1891, стр. 69 — 70.

¹³ თ. უორდანი, ქრონიკები, I, 1892, გვ. 171, 172, 201, 202, 259, ქრონიკები, II, 1897, გვ. 332, 333.

¹⁴ А. Хаханов, Ксанское ущелье, Материалы по археологии Кавказа, вып. XII, 1898, გვ. 43 — 49.

ნების ისტორიკოსები ქეგლის ძირეული შესწავლით არიან დაიზტერესებულნი. მათ ყურადღება მიაქციეს ტაძრის ხუროთმოძღვრულ ფორმებს, გეგმას, ინტერიერს, ფასადების მხატვრულ გადაწყვეტასა და დეკორს.

ამ მხრივ, პირველ რიგში ყურადღებას იპყრობს პროფ. დ. გორდევის შრომა სამთავისის ტაძრის შესახებ¹⁵. ავტორი დეტალურად იხილავს ქართლ-იმერეთის სინოდის კანტორის სააჩქივო მასალებს, რომლებიც ეხება გასული საუკუნის 40—50-იან წლებში წარმოებულ ქეგლის სარესტავრაციო სამუშაოებს. შრომაში ფართო აღგილო უჭირავს არქიტექტორ რიპარდის მიერ ქეგლის შეკეთებისათვის შესრულებულ ანაზომ-ჩანახა-ტების ოღწერასა და სათანადოდ ვრცელ ხარჯთაღრიცხვას. გარდა ამისა, რაც მთავარია, მკვლევარი იძლევა ქეგლის ირგვლივ შეკრებილი ვრცელი ლიტერატურისა და ქეგლის ისტორიის მოკლე მიმოხილვას.

აკად. გ. ჩუბინაშვილი სამთავისის ტაძარს იხილავს, როგორც ერთ-ერთ საეტაპო ქეგლს და მას საპატიო აღვილს აკუთვნებს ქართული ხუროთმოძღვრების განვითარების ისტორიაში¹⁶.

პროფესორი მ. მაჭავარიანი თავის საღლეტორო დისერტაციაში მიმოიხილავს ტაძრის შინაგანი სივრცისა და გარე მასების ურთიერთდამკიდებულების პრობლემას¹⁷. რ. შეერლინგი ეხება ქეგლის დეკორს, როგორც XI საუკუნის ქართულ ჩუქურთმათა შორის ერთ-ერთ საუკეთესოს¹⁸, ა. ცირესის შრომა „Искусство архитектуры“ წარმოადგენს სამთავისის ტაძრისა და მდინარე ნერლის ნაპირზე 1166 წელს აგებული პოქროვსკის ეკლესიის ხუროთმოძღვრული ფორმების, ფასადების, ინტერიერებისა და გეგმების შედარებით შესწავლას¹⁹.

აკად. ნ. სევეროვი²⁰ და პროფ. ი. ცირიშვილი²¹ თავიანთ შრომებში მოკლედ მიმოიხილავენ სამთავისის ტაძრის მხატვრულ-ისტორიულ მონაცემებს. გარდა ამისა ნ. სევეროვს ეკუთვნის საინტერესო გამოკვლევა სამთავისის ტაძრის გუმბათის ყელის რეკონსტრუქციის შესახებ²², პროფ. ვ. ბერიძე ქევლ ქართველ ხუროთმოძღვრებს შორის საპატიო აღგილს უთმობს სამთავისელ ხუროთმოძღვარს და მიუთიოებს ქეგლის მხატვრულ

¹⁵ Известия КИАИ, IV, დასახელებული შრომა, გვ. 88—122.

¹⁶ გ. ჩუბინაშვილი ქართული არქიტექტურის გენები, 1936, გვ. 132.

¹⁷ გ. მაჭავარიანი, საქართველოს ქევლ მონუმენტურ ქეგლთა მოცულობითი გამოსახულება, სადოქტორო დისერტაცია, 1941, სამთავისუბი იხ. გვ. 296—301.

¹⁸ ქართული ხელოვნება, წ. I, 1942, გვ. 57—70; Р. Шмерлинг, Сamtavro — памятник XI в. Малые формы в архитектуре средневековой Грузии, 1962, стр. 115, 121, 133, 134, 135, 146, 172.

¹⁹ А Цирес, Искусство архитектуры. М., 1946, стр. 99, 106.

²⁰ Н. П. Северов, Памятник грузинского зодчества, М., 1947, стр. 178 — 179.

²¹ ი. ცირიშვილი, ქართული არქიტექტურის ისტორია, 1955, გვ. 63.

²² Н. П. Северов, К вопросу о реконструкции барабана Сamtависского храма, „ქართული ხელოვნება“, VI, თბილისი, 1963, გვ. 197—206.

ღირსებებზე²³. სამთავისის ტაძრის „მეორედ აშენების“ თარიღისა და XV—XVII საუკუნეების ისტორიულ წყაროთა საუკეთესო ინტერპრეტაციას იძლევა ს. ბარნაველი²⁴.

ქეგლის წარწერებსა და წერილობით წყაროებს ვრცლად აშუქებენ თავიანთ სადისერტაციო შრომებში მ. ქიქოძე²⁵, ა. ბაქრაძე²⁶ და ლ. მენაბდე²⁷, თუმცა მათ შრომებში უმეტეს შემთხვევაში მ. ბროსესა და ა. ხახანაშვილის ზოგიერთი მოძველებული და მცდარი მოსაზრებების უკრიტიკო განმეორებას ვხვდებით.

ქეგლის ყველაზე სრული პუბლიკაცია ეკუთვნის აკად. შ. ამირანაშვილს²⁸. ავტორმა XI საუკუნის ხუროთმოძღვრული ქეგლის მხატვრულისტორიული ანალიზის გარდა მოგვცა საინტერესო დასკვნები საკურთხევლის კედლის მხატვრობის შესახებ.

პროფ. ს. მაკაოათიას მხარეთმცოდნეობის თვალსაზრისით მიმოხილული აქვს სამთავისის ტაძარი. აქ ავტორი ეხება ქეგლის ისტორიას, მის შემოგარენსა და საერთოდ ლეხურას ხეობას²⁹.

გარდა დასახელებული ავტორებისა, სამთავისი მრავალ ქართველი ისტორიკოსსა და ხელოვნებათმცოდნეს აქვს მოხსენიებული თავიანთ შრომებში, როგორც დამხმარე მასალა. მაგალითად, აკადემიკოსი ივანე ჯავახიშვილი იხილავს ქეგლის აღმოსავლეთის ფასადის წარწერას და მას უწოდებს „ტყუბწვეტოვან დამწერლობას“³⁰, ხოლო დასავლეთის ფასადის სარკმლების ზემოთ მოთავსებულ წარწერაში აღნიშნული სიტყვების „მეორედ აღაშენა“-ს შესახებ აკად. ნ. ბერძენიშვილი საინტერესო ახსნა-განმარტებას იძლევა³¹.

²³ ვ. ბერძენი, ძველი ქართველი ხუროთმოძღვრები, 1956, გვ. 39—40. მეორე გამოცემა. მისივე, ძველი ქართველი ოსტატები. თბილისი, 1967, გვ. 119—120.

²⁴ ს. ბარნაველი, სამთავისის ტაძრის „მეორედ აღმშენებლის“ ვინაობა, საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე, ტ. XII, № 9, 1951, გვ. 571—578.

²⁵ მ. ქიქოძე, საამილახოროს ისტორიიდან XV—XVIII სს-ში, 1952, საკანდალო დისერტაცია, გვ. 1—252.

²⁶ ა. ბაქრაძე, ქართული ეპიგრაფიკა როგორც ისტორიული წყარო (X—XIII ს.), 1954, საქანდალო დისერტაცია, გვ. 70—90.

²⁷ ლ. მენაბდე, ძველი ქართული მწერლობის კერები, ტ. I, ნაკვ. I, 1962, გვ. 231—236.

²⁸ შ. ამირანაშვილი, ქართული ხელოვნების ისტორია, 1961, გვ. 254—255.

²⁹ ს. მაკაოათია, ლეხურას ხეობა, თბილისი, 1964.

³⁰ ივ. ჯავახიშვილი, ქართული პალეოგრაფია, თბილისი, 1949, გვ. 125.

³¹ ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, IV, თბილისი, 1967, გვ. 273—279.

სამთავისის ტაძრის ხედების, ფასადებისა და დეტალების ფოტოგრა-
ფირება ეკუთვნის კავკასიის ცნობილ გეოგრაფის, მხატვარ დ. ერმა-
კოვს, რომელმაც XIX—XX საუკუნეოა მიშნაზე შექმნა ქართული კულ-
ტურის ძეგლების ფოტო-ნეგატივების უნიკალური კოლექცია. სამთავისის
ტაძარი რიპარდის სქემატური ანაზომების გარდა აზომილი და გამოხაზუ-
ლია ცნობილი საბჭოთა ხუროთმოძღვრების მ. ჩხილვაძის, ნ. სევეროვის,
ნ. ჩუბინაშვილისა და ლ. წილოსანის მიერ.

ძეგლის პდწერა

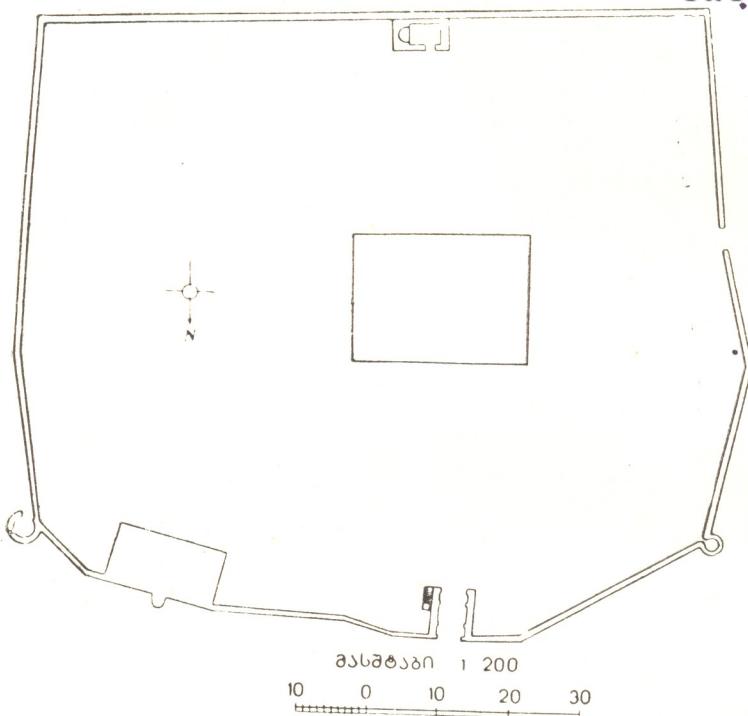
სამთავისის ტაძრი გალავანშემორტყმულ საქმაოდ ფართო ეზოს (300 მ²) ცენტრშია აღმართული (სურ. 1, ტაბ. 2). გალავანს კუთხეებში საბრძოლო დანიშნულების მრგვალი კოშკი აქვს. ამჟამად ეზოში მოხვედრა შესაძლებელია ჩრდილოეთის მხარეს მდებარე თაღოვანი შესასვლელით, რომელზეც დაშენებულია სამსართულიანი სამრეკლო (ტაბ. 48). როგორც ჩანს, გალავანს აღრე დასავლეთიდანაც ჰქონია შესასვლელი, რომელიც ამ საუკუნის დასაწყისში ამოუშენებიათ (ტაბ. 3). გალავნის ჩრდილო-აღმოსავლეთის კუთხეში შემორჩენილია სამთავისის ეპისკოპოსის ორსართულიანი პალატის ნანგრევი, სამხრეთით კი, — გალავნის შუაშელზე მოქცეული მცირე ზომის დარბაზული ეკლესიის ნაშთი (ტაბ. 4).

ტაძრის ეზოს დონე თავდაპირველთან შედარებით 1,5 მეტრით არის ამაღლებული, ხოლო ძეგლის გარშემო 10 მეტრის სიგანეზე ჩანს ეზოს თავდაპირველი დონე, ისე რომ, ოთხივე მხარეს გარკვევით მოჩანს ტაძრის ორსაფეხურიანი ხარისხი.

ეზოს ცენტრში აღმართულია სამთავისის ჯეარ-გუმბათოვანი ტიპის ტაძრი, რომელიც გეგმაში ოდნავ წაგრძელებულ სწორკუთხედში ჩაწერილ ჯეარს წარმოადგენს (სურ. 2).

ტაძრის ინტერიერში თანაბარი სიგანის მკლავები ერთი ზომის სიმაღლეზეა ატყორცნილი. მკლავების გადაკვეთაზე აღმართულია ოთხი ცალკე მდგომი ბურჯი, რომლებიც ნახევარწრიული თაღებითაა შეკრული. თაღების ქუსლების შესაყართან წარმოქმნილ სამკუთხედებში ამოყვანილია აფრები, რომელთა საშუალებითაც კვადრატი წრეზე გადადის. ამ კონსტრუქციულ სისტემაზეა დამყარებული გუმბათის საქმაოდ მაღალი ყელი (სურ. 3, 4, 5, 6).

შენობის შიგნითა მასები, რომელთა საშუალებითაც შინაგანი სივრცეა განსაზღვრული, გუმბათის გარშემოა განლაგებული; გეგმაზომიერად გააზრებული ნაგებობის კონსტრუქცია მაღალმხატვრულადაა ხორცეს-ხმული. როგორც ქვემოთ ვაჩვენებთ, ტაძრის შიდა სივრცე პარმონიულადაა შერწყმული ძეგლის გარეთა მასებთან, ისე რომ, გარეთა ფორმასა და

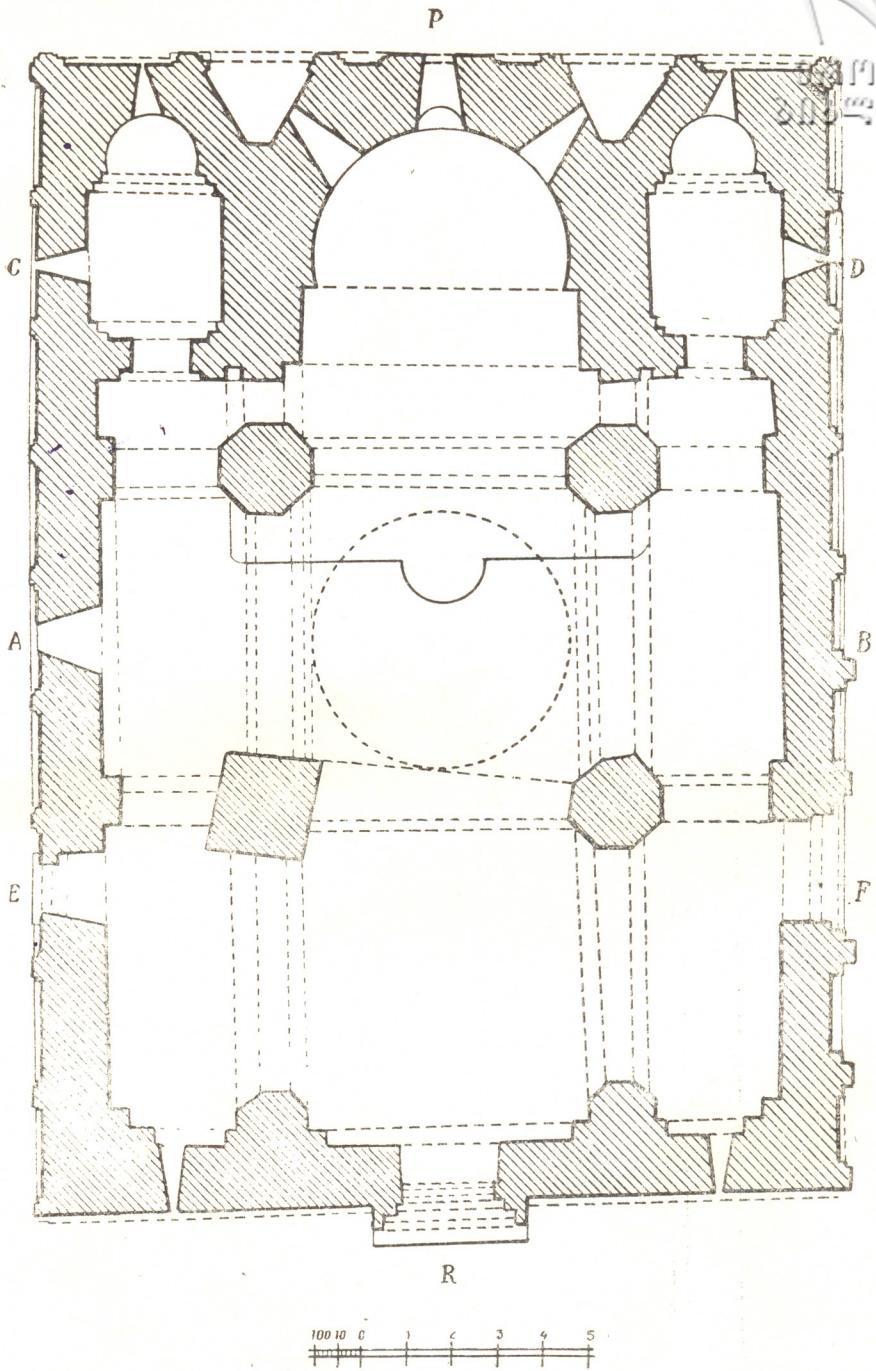
სურ. 1. სამთავისის ტაძრის გენერალური გეგმა
Рис. 1. Самтависи — Генеральный план храма
Fig. 1. Samtavisi. General plan of the church

შიდა სივრცეს შორის სრული შესაბამისობა არის მიღწეული, რაც ქმნის მხატვრული ერთიანობის შთაბეჭდილებას.

ინტერიერში აღმოსავლეთის მკლავი ბოლოვდება ნახევარწრიული აბსიდით; დანარჩენი სამი მკლავი კი სწორკუთხაა (სურ. 2). აღმოსავლეთის მკლავის ჩრდილოეთით და სამხრეთით სამკვეთლო და სადიაკვნოა მოთავსებული, რომელთა აბსიდები ნახევარწრიული ფორმისაა. სამკვეთლოსა და სადიაკვნოს თავზე ამავე ზომის თითო პატრონიკენია მოთავსებული, რომლებმიც ამჟამად შესვლა შესაძლებელია მხოლოდ ინტერიერის ღიადებიდან კიბის მიღვის საშუალებით (სურ. 3).

დასავლეთის მკლავის ორსავე მხარეს თაღებია გახსნილი, რომელთა საშუალებითაც ჩრდილოეთითა და სამხრეთით არსებული ვიწრო და წაგრძელებული ფორმის სამყოფელებით უკავშირდებიან შიდა სივრცეს (სურ. 47).

ტაძარს უწინ სამი კარი ჰქონდა. დღეისათვის კი მხოლოდ ორი კარია შემორჩენილი — დასავლეთის კედლის ცენტრიდან (სურ. 11) და სამხრე-

სურ. 2. სამთავისის ტაძრის გეგმა
Рис. 2. Самтависи — План храма
Fig. 2. Samtavisi. Plan of the church

2 გ. სოხუმილი

სურ. 3. ს. სამთავისის ტაძრის განვითარებული, აღმოსავლეთის ხედი
Рис. 3. Самтависи — Поперечный разрез храма на восток
Fig. 3. Samtavisi. Cross-section of the church. View from west to east

თის კედლის მარცხენა მესამე თაღიდან. მესამე კარი, გასულ საუკუნეს. შეკეთების დროს ამოუშენებიათ (სურ. 9, 11).

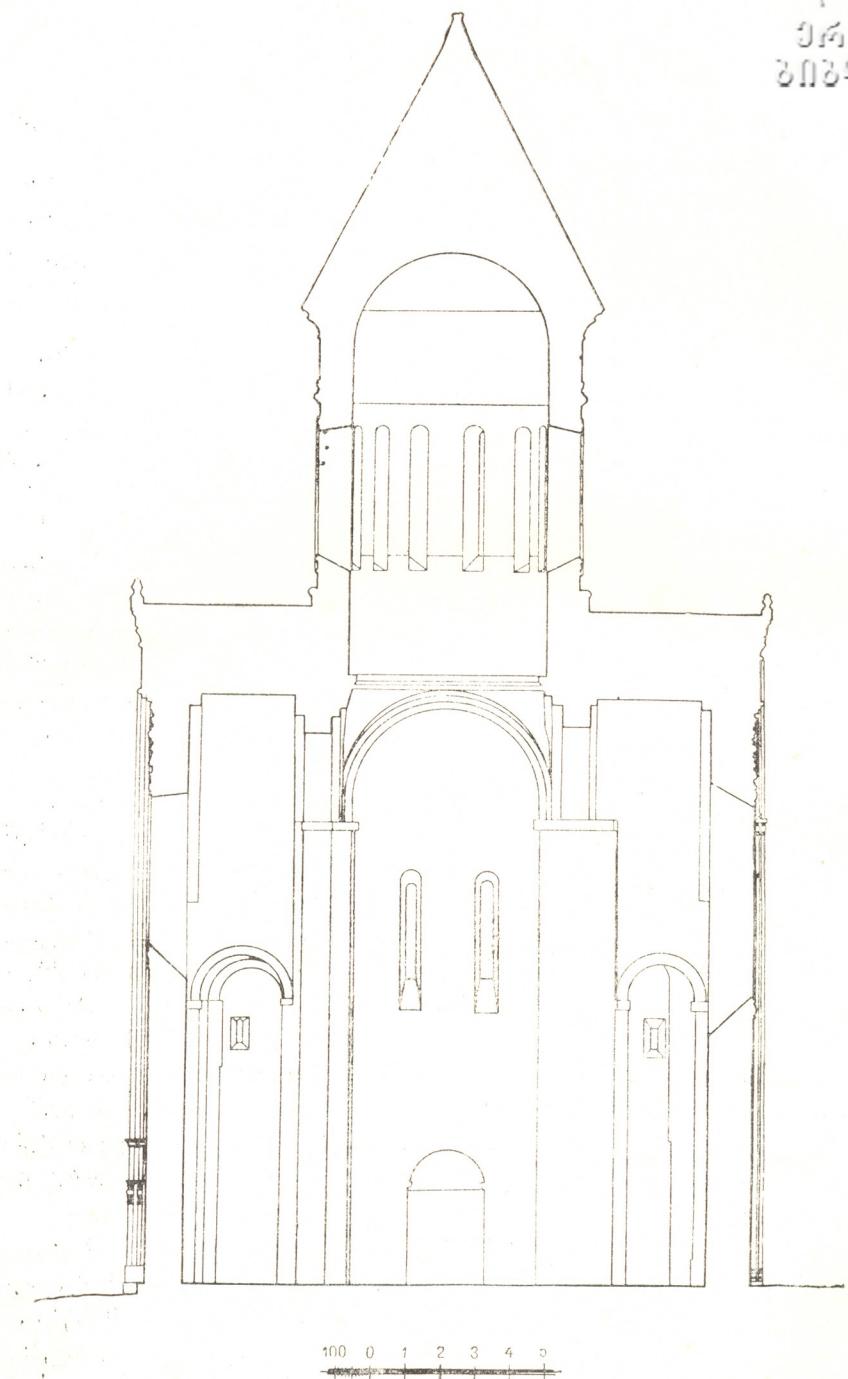
ჩრდილოეთით შესასვლელი კარი დანარჩენ ორ კარზე მცირე ზომისაა როგორც სიმაღლით, ისე სიგანით. ჩრდილოეთის კარის ტიპანი, რომელსაც შეისრული თაღი აქვს, საგრძნობლად არის ამაღლებული. დასავლეთის კარი, რომლის ტიპანი ნახევარწრიული ფორმისაა, ამჟამად გაუქმებულია (სურ. 10. ტაბ. 7).

ტაძრის შიდა სივრცე ძირითადად განათებულია გუმბათისა და მკლავებში გაჭრილი 14 სარკმლით. აქედან სამი სარკმელი საკურთხევლის აბსიდშია მოთავსებული და სამხრეთისა და ჩრდილოეთის მკლავებში თითო-თითო დიდი სარკმელია გაჭრილი (სურ. 5, 6). დასავლეთიდან ორი შეწყვილებული სარკმელია (სურ. 4). გუმბათიდან 7 სარკმელი ანათებს გუმბათქვეშა სივრცესა და ინტერიერის დანარჩენ მონაკვეთს. სამკვეთლო და საღიაცვნო ტაძრის შიდა სივრციდან შემავალი შუქის გარდა მცირე ზომის ორ-ორი სარკმლით ნათდებოდა (ტაბ. 5). ამჟამად ჩრდილოეთისა და სამხრეთის კედლებში გაჭრილი მრგვალი სარკმლები თითო ქვის ფილითა დახშული, აღმოსავლეთის მხარის სარკმლები კი გახსნილია. რაც შეეხება პატრონიკენს, იგი განათებულია, როგორც აღმოსავლეთის მხრიდან თითო მრგვალი სარკმლით, ისე ინტერიერში არსებული ღიადებით.

გეგმაზომიერი განათების საშუალებით ტაძრის შინაგანი სივრცე თავისუფლად აღიქმება. ტაძარში შესვლისთანავე შეინიშნება გუმბათის ქვეშ ჩრდილო-დასავლეთით ოთხწახნაგოვანი ბურჯის არაპროპორციულობა დანარჩენ სამ რვაჭახნაგოვან ბურჯთან (სურ. 2). აქვე უნდა შევნიშნოთ, რომ ჩრდილო-დასავლეთის ბურჯი, რომელიც გვიან ხანშია აღმართული, უსწორო ფორმისაა და დანარჩენ ბურჯებთან შედარებით აშკარად მსხვილია. აღსანიშნავია, რომ სამთავისის ტაძრის XI საუკუნის ფასადებისა და გუმბათის ყელის დეკორის ფრაგმენტები, ზემოთ ხესნებული ბურჯის დასავლეთის სიბრტყის ზედა და ქვედა ოთხივე კუთხის წყობაში უადგილოდა ჩართული, როგორც საშენი მასალა (ტაბ. 9). გარდა ამისა, ჩანს გუმბათის ყელის ქვედა წრეხაზის ოდნავ გმრუდება. აღნიშნული დეფექტები ინტერიერის მხატვრული გადაწყვეტის თავდაპირველ ფორმას გარევეულად არღვევს.

შენიშნული ნაკლოვანებების მიუხედავად. ტაძრის შიდა ხუროთმოძღვრული ფორმები დიდი მხატვრულობით ხასიათდება. ჯვრის მკლავებისა და გუმბათქვეშა ბურჯებზე მსუბუქად გადავლებული კამარები, და შიდა ხალვათი სივრცე მნახველზე წარუშლელ შთაბეჭდილებას ტოვებს.

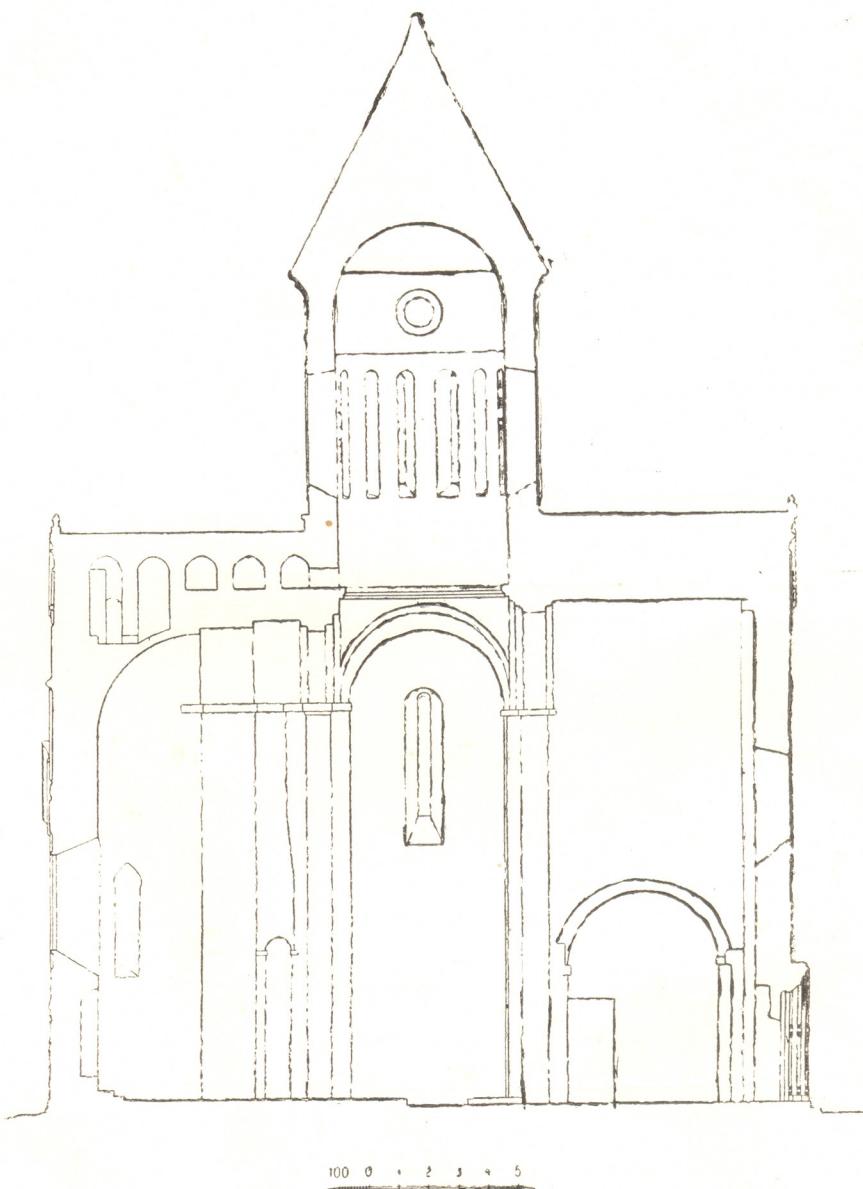
შიდა სივრცის ორგანიზაციას, თავის მხრივ, საესებით შეესატყვისება გარე მასების მხატვრული გადაწყვეტის თავისებურებანი. ტაძრის ზემოთ ატყორცნილი ფასადები, რომლებიც დეკორირებული კამარებით არის შემკული, მნახველზე მონუმენტურობის შთაბეჭდილებას ახდენს. პროფი-

სურ. 4. სამთავისის ტაძრის განედი ჭრილი, დასავლეთის ხედი

Рис. 4. Самтависи — Поперечный разрез храма на запад

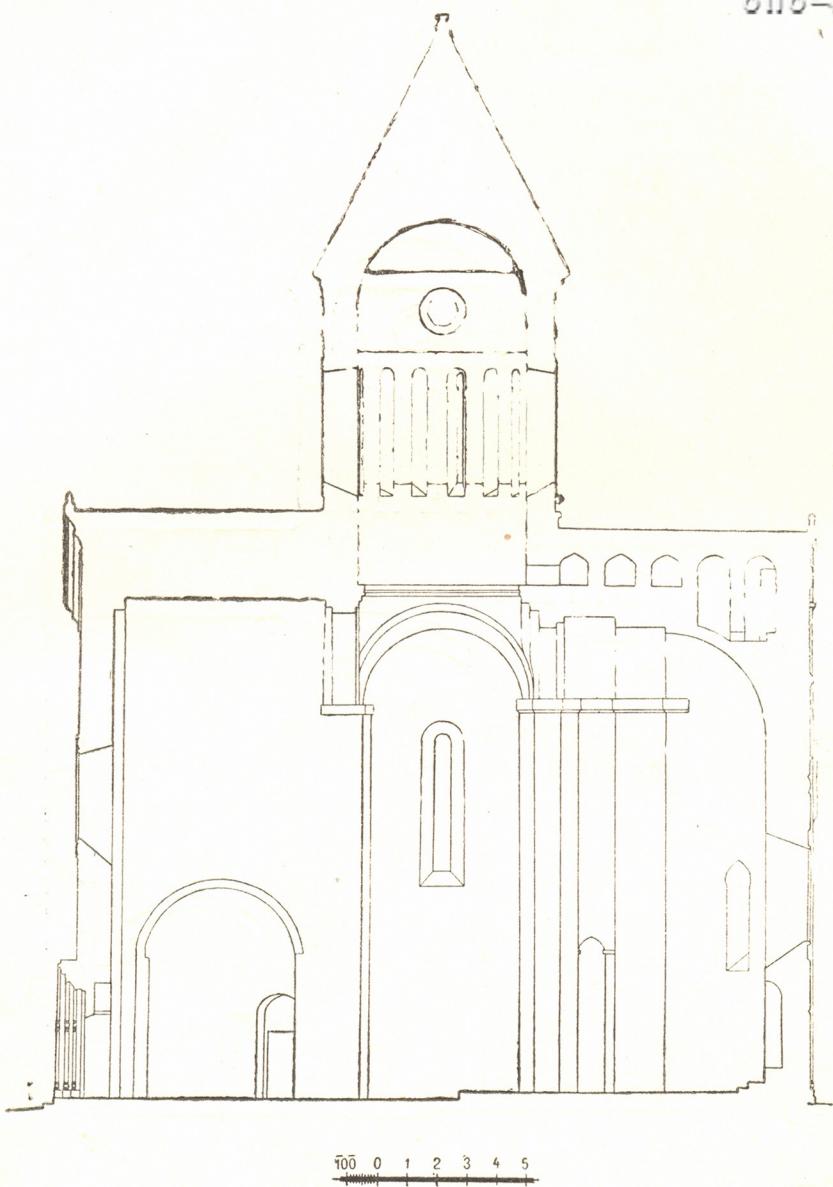
Fig. 4. Samtavisi. Cross-section of the church. View from east to west

სურ. 5. სამთავისის ტაძრის გრძელი კრილი; სამხრეთის ხედი

Рис. 5. Самтависи — Продольный разрез храма на юг

Fig. 5. Samtavisi. Longitudinal section of the church. View from north to south

სურ. 6. სამთავისის ტაძრის გრძივი ჭრილი. ჩრდილოეთის ხედი

Рис. 6. Самтависи — Продольный разрез храма на север

Fig. 6. Samtavisi. Longitudinal section of the church. View from south to north

ლირებული კამარნარი, რომელიც კედლის სისქეშია შესული (ე. ი. კუთა
ბი ამ ადგილებში შეთხელებულია), ფასადებს რელიეფურ სახეს ამ კუთა

ძეგლის ზემოთ აზიდული მკლავები ფრონტონით, კარნიზითა და ორ-
კალთიანი სახურავით გვირგვინდება. გრძივი ფასადების პორიზონტალური
კალთები კი ცერად დაქანებული ცალფერდა სახურავითაა გადახურული.
ასევე გადახურული განივი ფასადების დაცურებული კალთებიც.

ტაძრის გარეთა კედლები ყოველგვარი მინაშენების გარეშეა მოლწე-
ული. ადრე მას სამხრეთისა და დასავლეთის მხრიდან კარიბჭეები ჰქონდა,
რომელიც დაზიანების გამო გასული საუკუნის 50-იან წლებში მოუხს-
ნიათ. ტაძრის სიგრძე უდრის 25 მეტრს, სიგანე — 18 მეტრს. მკლავების
სიმაღლე გარედან ფრონტონის წვერამდე 20 მეტრია, მთელი ტაძრის სი-
მაღლე გუმბათის სახურავის წვერამდე კი 37 მეტრს აღწევს.

ტაძრი მოპირკეთებულია სუფთად გათლილი ღია მოლურჯო, მოძ-
ჭვანო, მოყვითალო და მონაცრისფრო კვადრებით. ღია მონაცრისფრო
კვადრები განსაკუთრებით შენობის ქვედა ნაწილებში ჭარბობს. ფასადებ-
ზე კვადრების წყობა ძირითადად პორიზონტალურ მწკრივებს გაჰყვება.
წყობის ნაკერები, გასული საუკუნის შეკეთების დროს, ნალესობით დაუ-
ფარავთ.

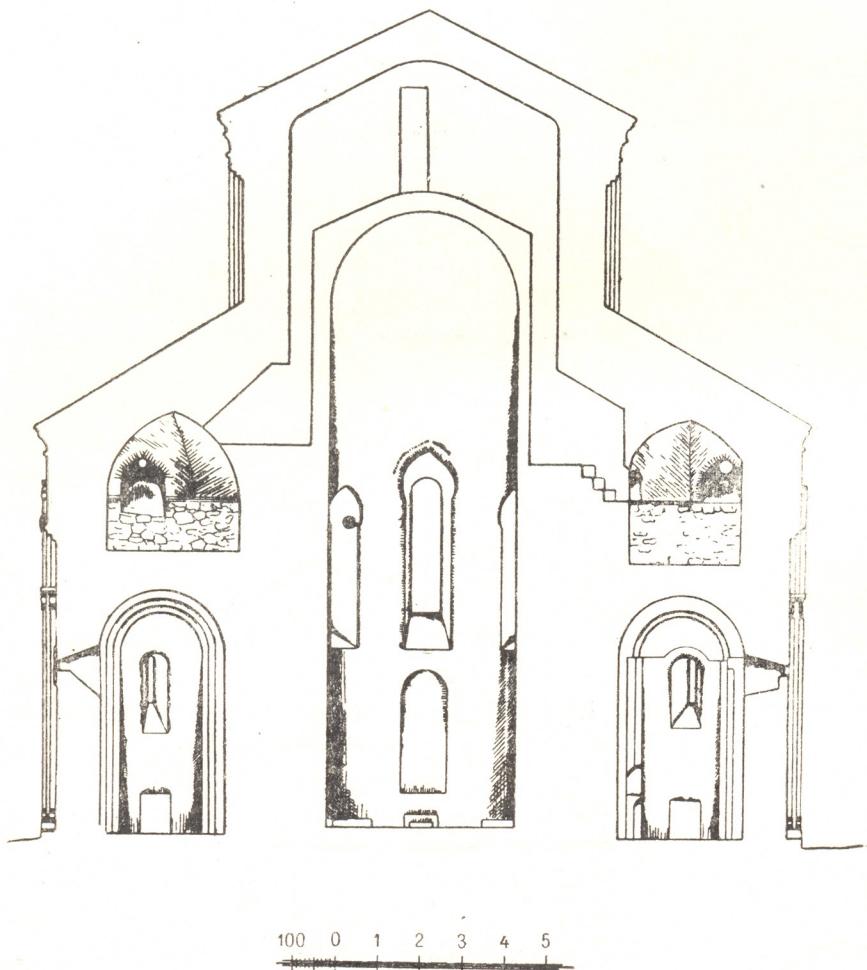
სამთავისის ტაძარს თავისი არსებობის მანძილზე მრავალი დაზიანება
და აღდგენა განუცდია, რის გამოც მას ჩვენამდე პირვანდელი სახით ველარ
მოუღწევია. კერძოდ: ჩრდილო-დასავლეთის გუმბათქვეშა ბურჯი დასავ-
ლეთის მკლავი და გუმბათი ძეგლის პირველი სამშენებლო ფენის თანა-
დროული არ არის. გრძივ ფასადებსაც ატყვაი შეკეთების კვალი. განსა-
კუთრებით. საუცხოოდ არის შემონახული აღმოსავლეთის ფასადი. მიუქე-
დავად ძეგლის დაზიანებისა და შემდეგში სათანადო აღდგენისა, ტაძარს
მაინც არ დაუკარგავს მთლიანი, თავდაპირველი მხატვრული სახე. რაც
მთავარია ძეგლის გეგმა და ხუროთმოძღვრული ფორმები, გარდა ზემოთ
აღნიშნულისა, ძირითადად პირვანდელი სახითაა მოლწეული.

აღმოსავლეთის ფასადი

სამთავისის ტაძრის ფასადებიდან მეტად საყურადღებოა აღმოსავ-
ლეთის ფასადი, რომელიც ქართული ხუროთმოძღვრების ტრადიციის მი-
ხედვით, როგორც წესი, განსაკუთრებით არის შემქული. იგი, მცირე შე-
კეთების მიუხედავად, თითქმის პირვანდელი სახითაა მოლწეული (სურ. 8,
ტაბ. 5).

აღმოსავლეთის ფასადი, რომელიც აღმართულია ორსაფეხურიან ხა-
რისხე, ხუთი კამარით და ორი ნიშათია დანაწევრებული. ცენტრალური
კამარით შემოსაზღვრულ სიბრტყეზე, ერთ ვერტიკალურ ღერძზე წარ-
მოდგენილია მოჩუქურთმებული დიდი ჭვარი (ტაბ. 10), ფაქიზი ჩუქურთ-
მის წნულით დამშვენებული სარქმელი და ორი დეკორატიული რობი

(ტაბ. 11). ჯვრის მკლავების ზედა და ქვედა თავისუფალ არეს შოთავის მიერთების დროს აგებული ასომთავრული წარწერა. ყურძნებით უკავშირდება მარტინ სისტემაში.

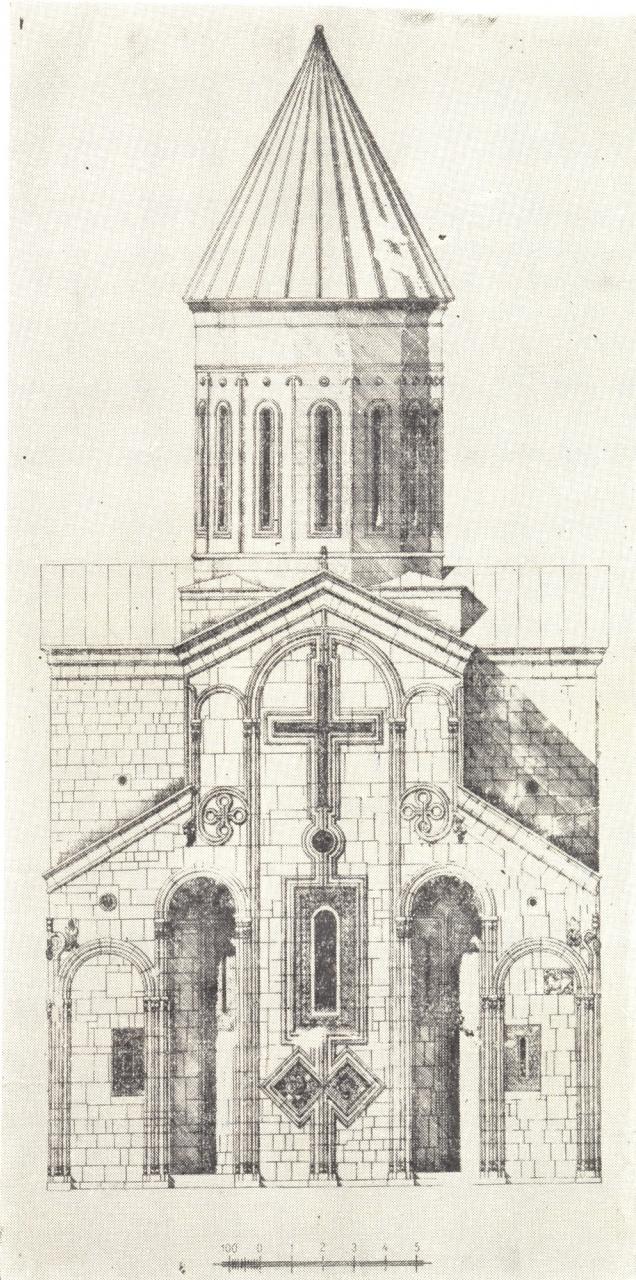

სურ. 7. სამთავისის ტაძრის განივი ჭრილი, პატრონიკენის ხედი

Рис. 7. Самтависи — Поперечный разрез храма на хоры

Fig. 7. Samtavisi. Cross-section of the church. View on the choirs

მძღვრად მოქმედი აქცენტია, რომელიც, ერთი მხრივ, მკაფიოდ ანაწევ- რებს სიბრტყეს, მეორე მხრივ, შინაგან სივრცეს მის გარე მასებში გამო- ვლენს. აღმოსავლეთის ფასადის სახეიმო განწყობილებას კიდევ უფრო

Տպ. 8. Սամտավիսի Ծածրու աղմուսավլյութուն գավառու

Рис. 8. Самтависи — Восточный фасад

Fig. 8 Samtavisi. Eastern façade

აძლიერებს ფასკუნჯის ბარელიეფი (ტაბ. 12, 13), ყურძნისა და მიზანური ლებისაგან შედგენილი მოტივები (ტაბ. 14, 15, 16), რაც მნახველზე წარუშლელ შთაბეჭდილებას ტოვებს. კამარნარი ფასაღზე გასაოცარი სიზუსტითა და მოხდენილობით არის შესრულებული. ფასაღის დაქანებული კალთების ნაპირებზე 3 ლილვისა და 2 წახნაგისაგან შემდგარი კონით შემოზღუდულია თითო დაბალი კამაროვანი სიბრტყე. მათ გვერდით მდებარე კედლის სიღრმეში შეჭრილ სამკუთხა ორ ნიშას გარს ევლება ლილვების უფრო დამსხვილებული კონა, რომელიც ოთხი ლილვისა და სამი წახნაგისაგან შედგება. ასევეა შემოფარგლული ლილვების კონით ცენტრალური სიბრტყე, რომელიც ფასაღის ფრონტონამდეა ატყორცნილი. ფასაღზე არსებული კამარნარი კედლის სიღრმეში 25 სანტიმეტრითაა შეჭრილი, რომელიც ფასაღს დეკორატიულად ანაწევრებს (სურ. 8, ტაბ. 5).

აღმოსავლეთის ფასაღის კუთხეებზე მდებარე პროფილირებული კაპიტელებიდან აღმართულია თითო ლილვი, რომელიც მოკაუჭებულ აღგილას. ზემოთ კვლავ კაპიტელით ბოლოვდება. ზედა კაპიტელი კედლის კუთხეზეა მოთავსებული, რომლის ქვემოთაც სტილიზებული ვაზის რქაა ამოკვეთილი. იგი მოკაუჭებულ ლილვიდან გარეთ გამოდის და ზემოთ მცენარეული ჩუქურთმის რელიეფით მთავრდება. აქვე, კედლის წიბოებზე, ვაზის რქაზე გამობმული ყურძნის მტევნები ჰქიდია. აღნიშნული დეტალები აღმოსავლეთისა და გრძივი ფასაღების ურთიერთდამაკავშირებელ სამკაულს წარმოადგენენ. გარდა ამისა, განვი და გრძივ ფასაღებზე არსებული ლილვების კონები შეუჩენევლად ერწყმიან ერთმანეთს, რაც სამი ფასაღის ურთიერთგადაწვნის შთაბეჭდილებას ქმნის (ტაბ. 5).

განაპირო კამაროვან სიბრტყეებში ნიშების მხარის ლილვების გვერდით ჩუქურთმით შემკული ეიჭრო სარკმლებია (ტაბ. 17, 18), ხოლო ჩრდილოეთის მხარის ნახევარწრიული კამარის ქვეშ ტორაწეული ფასკუნჯის შესანიშნავი მაღალი რელიეფია მოთავსებული.

გაული საუკუნის 50-იან წლებში, ხუროთმოძღვარ რიპარდის ცნობით, ამავე კამაროვან სიბრტყეზე მეორე ფასკუნჯის ბარელიეფიც ყოფილა. რომელიც დაზიანების გამო, ძეგლის შეკეთების დროს, მოუცილეოდა¹

თუ რიპარდის ამ ცნობას დაუუჩერებთ და ორი ფასკუნჯის ბარელიეფს ერთმანეთის პირისპირ ჩრდილოეთის ქაბულის ქვეშ, ლილვების კაპიტელების დონეზე პერსპექტიულად წარმოვიყენეთ, მაშინ თვალსაჩინო გახდება ფასაღის შემკულობაში წონასწორობის დარღვევა, ე. ი. სამხრეთის მხარის კამაროვანი სიბრტყის სიშიშვლე. ვფიქრობთ, რიპარდს ძეგლის აღწერისას მექანიკური შეცდომა მოსვლია, როდესაც მეორე ფასკუნჯის ბარელიეფს ჩრდილოეთის კამარის ქვეშ მიგვითოვებს; იგი უთუოდ სამხრეთის კამარის ქვეშ შემორჩენილ დიდ კვადრზე უნდა ყოფილიყო.

¹ ИКИАИ, т. IV. Д. Гордеев. დასახელებული შრომა, გვ. 100.

რომელიც დაზიანების გამო გასული საუკუნის შეკეთების დროს მომდინარეობა.

მხატვრული თეალსაზრისით, უფრო ლოგიკური უნდა იყოს აღმო-სავლეთის ფასადის ჩრდილო-აღმოსავლეთის კამარაში ერთი ფასკუნჯის მოთავსება, ხოლო მეორესი, ამავე ფასადის სამხრეთ-აღმოსავლეთ კიდეზე მდებარე კამარაში (ტაბ. 5).

აღმოსავლეთის ფასადის განაპირა კამარების გვერდით, კედლის სის-ქეში, ორი სამკუთხა ნიშაა შეჭრილი, რომელიც, ერთი მხრივ, საკურთხევ-ლის აბსიდისა და მის გვერდით მდებარე სამკვეთლო-სადიაკვნოს აბსიდე-ბით წარმოშობილ კედლის ჭიარბ სისქეს განტვირთავს, ხოლო, შეორე მხრივ, მთავარ დეკორატიულ აქცენტს ქმნის. ნიშების შიგნით, ზემოთ თი-თო მოზრდილი სარკმელია გაჭრილი საკურთხევლის აბსიდის გასანათებ-ლად. სარკმლები ივალურად ამობურცული ჩუქურთმის საპირით არის დამშვენებული. სარკმლის ნაპირებს გარედან ორი ვიწრო ლილვი შემოზ-ღუდავს, შიგნიდან კი, თითო ლილვი გაჰყება (ტაბ. 14, 15, 17, 18).

ნიშების ზემოთ, ნახევარწრიული კამარიდან ვერტიკალურად ეშვება ოთხი აუზული ფესტონი. თითოეული მათგანი წარმოდგენილია სამკურა კუწუბის სახით. მის გარეთა ზედაპირზე, შეწყვილებულ ლარებს შორის ჩარიგებულია პარაწა ამობურცული რგოლები, რომლებიც მარგალიტის მძივების იმიტაციას წარმოადგენს. ფესტონების ყოველი კუწუბის ზემოთ წარმოქმნილ სამკუთხედში ვაზის ორი გაშლილი ფოთოლია ამოკვეთილი, რომლის ცენტრიდანაც გამოსულ პატარა ყუნწს ყურძნის მტევანი ებმის.

ფესტონები ქვემოდან, ვერტიკალური კვეთით ორი ღრმა ღარით არის გაყოფილი, რომლის გარეთა ღარშიც წითელი ფერი შეინიშნება, შიგნითა ღარში კი — მუქი ღურჩი ფერი. ფესტონები, რომლებიც შიგნიდან ცერად ღაქანებულია, მოსაპირკეთებელი კვადრების ნაწილებს წარმოადგენენ. ნიშას შიგნით დეკორატიული ნიუარა მოთავსებული, ხოლო თაღის სეგ-მენტი მარაოსებური სახითა ღანაწევრებული. აქ არსებულ ღარებში. ზოგიერთ ადგილას შემორჩენილია წითელი ფერის საღებავი.

ნიშების ზემოთ, ცენტრალური კამარის ზედა კაპიტელებიდან ორი ლილვია გადმოშვებული, რომლის ბოლოებიც ტოლმკლავებიანი დეკორა-ტიული ჯვრებით ბოლოვდება. ჯვრების ორსავე მხარეს განაპირა ლილვის შვედა ნაწილს ვაზის რქა ებმის, რომელიც ბროჭეულის კუნწულებით და ყურძნის ბოლო წახრილი თითო დიდი მტევნით ბოლოვდება (ტაბ. 5, 14, 15, 16).

აღმოსავლეთის ფასადის კალთების ქვემოთ, ე. ი. განაპირა კამარების ზემოთ, თავისუფალ არეზე თითო მცირე ზომის უჩუქურთმო მრგვალი სარკმელია მოთავსებული. აღნიშნული სარკმლები სამკვეთლო-სადიაკვ-ნოს ზემოთ არსებულ პატრინიკენის გასანათებლად იყო გაჭრილი. ამგვა-რი სარკმლები, გარკვეული მანძილიდან მოჩანს ჩრდილოეთისა და სამხ-

რეთის მკლავების აღმოსავლეთის კედლების ქვემოთაც, რაც შეუძლებელი შიგნითა სივრცის გასანათებლად იყო გათვალისწინებული.

აღმოსავლეთის ფასადზე დეკორატიული კამარები ატყორცნილია ფასადის მთელ სიმაღლეზე. ფასადის გვერდებზე ცერად დაქანებული უჩუქურთმო მარტივი პროფილის მქონე კარნიზამდე აზიდულია ზემოთ აღწერილი კამარებით შემოზღუდული სიბატყეები, მათ შუაში კი, ცენტრალური კამარვანი არე ფასადის ფრონტონის ორმაგად პროფილირებულ ჩუქურთმით შემკულ კარნიზამდე აღწევს (სურ. 8, ტაბ. 5).

ფრონტონის კარნიზის ქვედა ლილვის ცენტრიდან მცირე მანძილზე ერთი ლილვი ქვემოთ ქვემოთ ეშვება, რომელიც ცენტრალურ კამარას პერპენდიკულარულად ებჯინება. აღმოსავლეთის ფასადის ცენტრალური კამარის არეში, ერთ ვერტიკალურ ღერძზე წარმოდგენილია დეკორატიული დიდი ჯვარი, საეურთხევლის აბსიდის ცენტრალური, საკმაოდ მოზრდილი სარკმელი და შეწყვილებული რომბები.

ნახევარწრიული კამარის ზემოთ ცენტრიდან გამოსული ოთხი ლილვისა და ორი წახნაგისაგან შემდგარი ვერტიკალური კონა ორად იყოფა და ფრონტონის ქვემოთ, კედლის სიბატყიდან ამობურცულ ჩუქურთმით შემკულ ჯვარს გარშემო ერტყმის. ქედვის მკლავების გადაკვეთის ადგილას მცირე ზომის რელიეფური კოპია ამოწეული, რომელსაც პატარა ბურთულების მწერივი შემოფარგლებს. დეკორატიული ჯვრის მკლავებში, დიდ კვადრებზე ულამაზესი ქართული ასომთავრული, ე. შ. ტყუბწვეტოვანი წარწერა (ტაბ. 10). ჯვრის ქვემოთ ლილვების კონები მცირე წრეხაზს კრავს, რომელშიც ჩუქურთმის ნაზი წნულით დამშვენებული კოპია პატარა ბურთულების წრეხაზით შემოზღუდული (ტაბ. 19). კოპის ქვემოთ ლილვების კონა შემოფარგლებს დიდი სარკმლის მიანენარივით ფაქიზ ჩუქურთმიან საპირეს. სულ ბოლოს, ქვემოთ ლილვები გარს ევლება რომბების სახით წარმოდგენილ ორ კვადრატს, რომელიც ჩუქურთმის შესანიშნავი წნულითაა შემკული (ტაბ. 11).

ჩუქურთმის წნული რომბებში ჩარჩოს სახითაა ამოკვეთილი, რომლის შიგნითა კვადრატებში ჩუქურთმიანი კოპებდა ამობურცული. ქვადრატების კუთხეებში წრიული ფორმის კოპები პატარა სამკუთხედებს წარმოშობს, რომელიც წითელი ფერითაა შეღებილი. დასასრულ, რომბების ლილვების კონა ქვემოთ კვლავ ერთიანდება და პროფილირებული ბაზისებით ორსაფეხურიან ხარისხს ემყარება.

აღმოსავლეთის ფასადზე მოჩანს მხოლოდ რამდენიმე უმნიშვნელო შეკეთების კვალი; კერძოდ: ფასადის ჩრდილოეთის სარკმლის ზემოთ მარცხენა ჩუქურთმიანი საპირე გვიან ხანაშია შეკეთებული. ასევე აღდგენილი ჩანს ცენტრალური დიდი სარკმლის ქვედა ნაწილი, ფასადის ორსაფეხურიანი ხარისხი და ქვედა კვადრების ოთხი მწერივი (ტაბ. 5, 11).

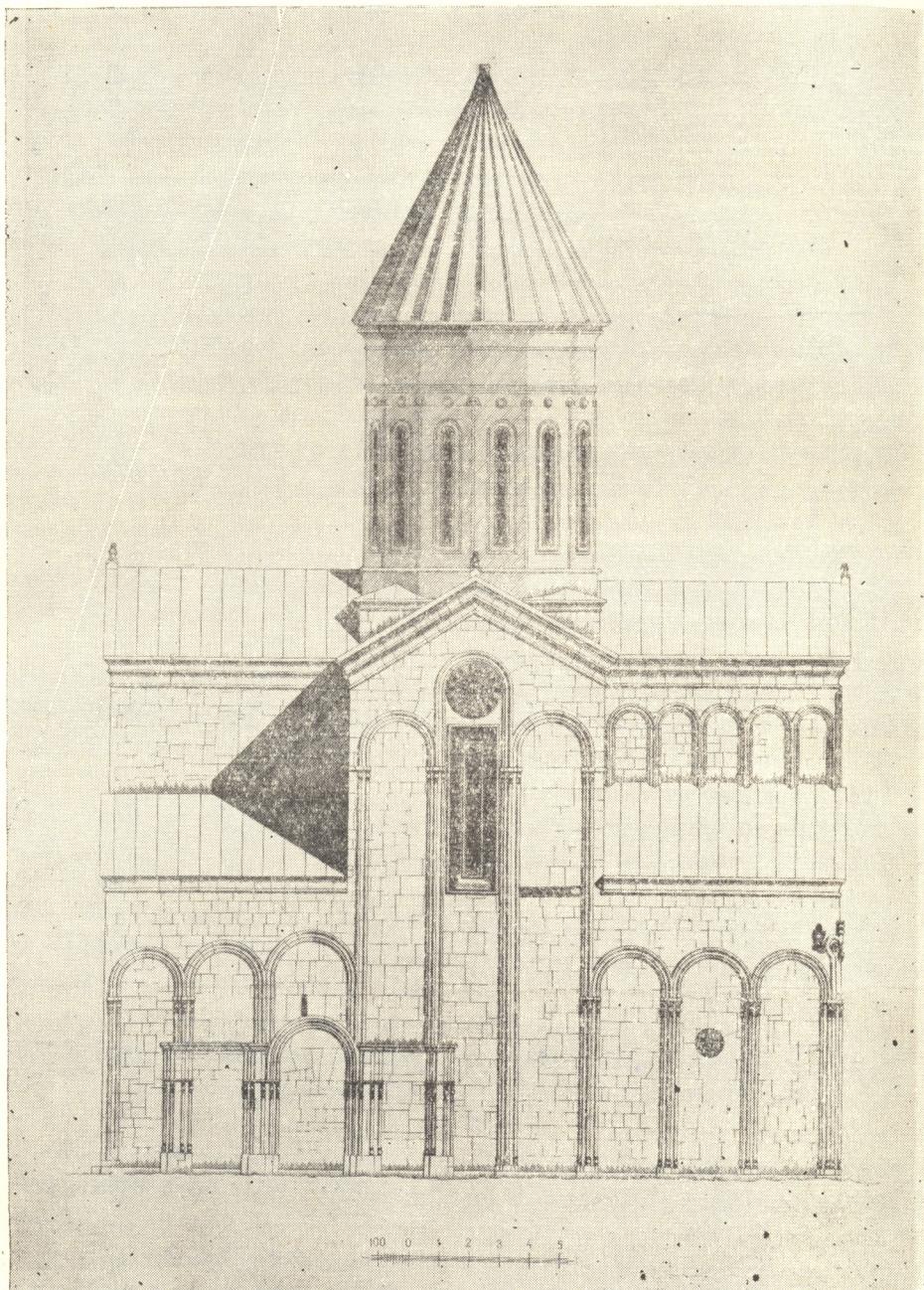
სამხრეთის ფასაღი

აღმოსავლეთის ფასადის შემდეგ, როგორც ყოველთვის, მხატვრული შემკულობის თვალსაზრისით სამხრეთის ფასადია საყურადღებო (სურ. 9, ტაბ. 6). სამხრეთის ფასადი, რომელიც დანაწევრებულია ლილვების კონებისაგან შემდგარი ცხრა კამარნარით, სამ ნაწილად იყოფა. სამი მაღალი კამარა მკლავის მთელ სიმაღლეზეა ატყორცილი, სამ-სამი კამარა კი, ფასადის გვერდითი დაბალი კალთების ერთპროფილიანი უჩუქურთო კარნიზის ქვემოთ სწორხაზოვნად არის განაწილებული. ლილვების ვერტიკალური კონები, რომელიც სამი ლილვისა და ორი წახნაგისაგან შედგება, ერთმანეთზე ნახევარწრიული ფორმის კამარებითაა გადაბმული. სამხრეთის აღმოსავლეთის კალთის სახურავის ზემოთ არსებული ფასადის სიბრტყე დანაწევრებულია ხუთი კამარით; ამგვარი კამარნარი დასავლეთის მკლავის სამხრეთის ფასადზე არ გვხვდება; ცნობილია, რომ ქეგლის ამ ნაწილს დაზიანება განუცდია, ხოლო აღდგენისას, როგორც ჩანს, იგი კამარნარით აღარ შეუმციათ.

ფასადზე წარმოდგენილი სამი მაღალი კამარა სამხრეთის მცლავის მთელ სიმაღლეზეა აზიდული. აქ მისი ცენტრალური კამარა უფრო მაღლაა აწეული, ისე რომ, კამარები ფრონტონში თანაბარი მანძილით უახლოვდება ორმაგად პროფილირებულ უჩქურობრივ კარნიზს. ცენტრალურ კამარაში ზემოთ დიდი სარკმელია მოთავსებული, რომლის ჩუქურობრივი სპირალი ვიწრო ლილვითაა შემოზღუდული. სარკმლის ზემოთ, ნახევარწრიის პირე ვიწრო ლილვითაა შემოზღუდული. სარკმლის ქვეშ, წრიული ფორმის ჩუქურობრივი ვარდულია მოთავსებული (ტაბ. 20).

ფასადის დასავლეთის მხარის კალთაზე წარმოდგენილი სამი კამარა ორთანაბარი განისა და სიმაღლისაა. კამარების განი და სიმაღლე დასავლეთიდან აღმოსავლეთის მიმართულებით თანდათანობით მატულობს. კამარების ზომების სხვაობა ნაკლებად შესამჩნევია, რადგან ეს ხდება თანდათანობით. დასავლეთის კალთის კამარების გაფართოება ცენტრალური კამარების მიმართულებით, ე. ი. სიმეტრიის საგანგებო დარღვევა, ფასადს რიტმული დინამიკის გარკვეულ შთაბეჭდილებას ანიჭებს. რაც შეეხება ფასადის აღმოსავლეთის კალთის „სამ“ კამარას, იგი ~~თანაბარი გრძითა და~~ სიმაღლითაა წარმოდგენილი. შუა კამარაში ოდნავ ქვემოთ მცირე ზომის ჩუქურთმით შემცული მრგვალი სარქელია გატრილი საღიაკვნოს გასანათებლად. ამჟამად სარქელი შიგნიდან თხელი ქვის ფილათთა დახშული (ტაბ. 21). აქვე, აღმოსავლეთის კიდეზე, კამარის კაპიტელის ზემოთ წარმოდგენილია ზუსტად ისეთივე მცენარეული რელიეფი და მოკაუჭებული ლილვი, როგორიც აღმოსავლეთის ფასადის ნაპირებზეა მოთავსებული. ხოლო ყურძნის მტევანი და ზედა ლილვის კაპიტელი გრძივ და განივ ფასადთა საზიარო სამკოლოს წარმოადგინს (ტაბ. 22).

სამხრეთის დასავლის დიდი სარკმლის მარჯვნივ აღმოსავლეთით თაღო-

სურ. 9. სამთავისის ტაძრის სამზრეთის ფასადი

Рис. 9. Самтависи — Южный фасад

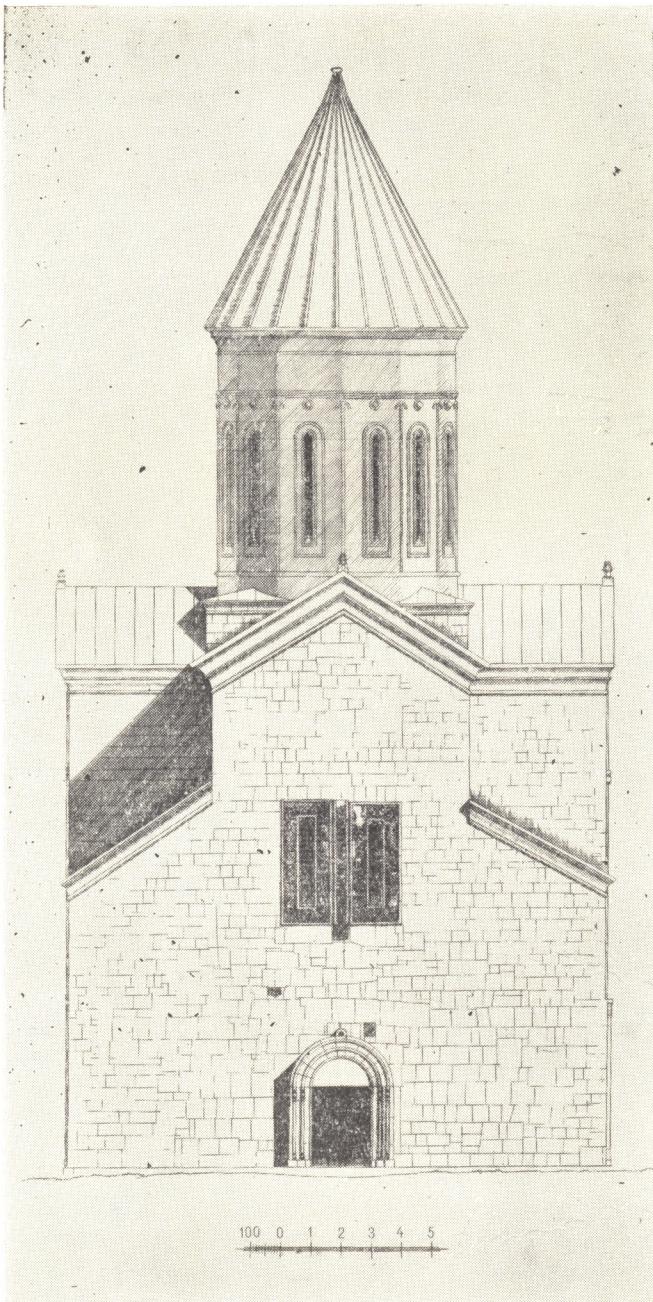
Fig. 9. Samtavisi. Southern facade

ვან სიბრტყეში პორიზონტალურად ჩასმულია ლილვებით შემოზღუდული ფასადის ზე მოთავსება. იგი XI საუკუნის ჩუქურთმაა. ასევე საინტერესოა, აღნიშნული ფრაგმენტი რისი ნაწილია და როდის მოხვდა სამხრეთის ფასადის წყობაში. იგი საგრძნობლად ვიწრო და გრძელი ფორმისაა. სამთავრისის დღევანდელი ტაძრის არც ერთ სარკმელს თითქოს ამგვარი საპირე არ უნდა ჰქონოდა. ვარაუდის სახით შეიძლება იგი ვიგულისხმოთ სამხრეთის ან დასავლეთის მხარის კარიბჭის რომელიმე სარკმლის საპირედ. თუ ჩვენი ვარაუდი სწორია, მაშინ იგი რიპარდის (1850 წ.) დროსაა კედელში ჩასმული. ამჟამად, სამხრეთის ფასადზე დასავლეთიდან მეორე, მესამე, მეოთხე და მეხუთე ლილვების კონა სულ სხვა სახითაა წარმოდგენილი (ტაბ. 6). კერძოდ აქ, ლილვებისა და წახნაგთა რაოდენობა გაზრდილია, აგრეთვე ლილვების წყვილ კონათა შორის პილასტრებია ჩართული. კარნიზიდან ერთი მეტრის ქვემოთ ლილვების ღამსხვილებულ კონას ჩუქურთმით შემკული პროფილირებული კაპიტელები ამშვენებს. სულ ქვემოთ კი, ლილვები ებჯინება ფასადის წახნაგიან კვარცებლებეს. ორ კარნიზს შორის მოქცეულ არეზე, ე. ი. ფასადის მესამე კამაროვან სიბრტყეში ქვემოთა კაპიტელებზე ნახვარწრიული ფორმის კამარაა გადაყვანილი. აქვე მარჯვენა პილასტრზე ლიმაზი ჩაკვეთილი ასომთავრული წარწერის მკრთალი კვალი მოჩანს. იგი, როგორც ირკვევა, გასული საუკუნის შექეთების დროს აუთლიათ.

აღწერილი დეტალები, ცხადია, ფასადზე მიშენებული ნაგებობის ინტერიერის ჩრდილოეთის კედლის ხუროთმოძღვრული დეკორია. როგორც რიპარდის მიერ 1847 წელს შესრულებული სამთავასის ტაძრის გეგმისა და ფასადების ანაზომების მიხედვით ირკვევა, სამხრეთის ფასადზე მიშენებული ნაგებობა დასავლეთის კიდიდან იწყებოდა და მთავრდებოდა ფასადის ცენტრალური კამარის აღმოსავლეთის ლილვის გვერდით. მისი საერთო გარეთა სიგრძე, რიპარდისეული ანაზომების მიხედვით, 12 მეტრი უნდა ყოფილიყო, ხოლო სიგანე — 4 მეტრი. ამრიგად, მინაშენის გეგმა საჭმაოდ დაგრძელებულ სწორკუთხებს წარმოადგენდა, რომლის შიგნითაც აღმოსავლეთის მხარე სწორკუთხებით ბოლოვდებოდა. გარდა ზემოთ აღნიშნულისა, რიპარდისეული ანაზომების მიხედვით შესაძლებელია რამდენადმე ზუსტად აღვადგინოთ სამხრეთის მხარის მინაშენის ინტერიერის მხატვრული გადაწყვეტა, ხოლო ზოგადად წარმოვიდგინოთ მასი გარეთა მასები და ხუროთმოძღვრული ფორმები (სურ. 13).

ტაძრის ფასადზე შემორჩენილი კარიბჭის პილასტრებიანი ლილვების კონა კაპიტელის ზემოთ კედლის სიბრტყიდან ოდნავ გადმოწეულია, რაც იმის მანიშნებელია, რომ კარიბჭის შიგნით, ცილინდრული თაღი პილასტრებზე დამყარებული ოთხი პროფილირებული კამარით იქნებოდა დანა-

Սյուն. 10. Սամთավիսի ტաճրի ჩեմպուղում գտնված

Рис. 10. Самтависи — Северный фасад

Fig. 10. Samtavisi. Northern façade

შევრებული. ცხადია, კარიბჭის სამხრეთის კედლის შიგნით ისეთივე ლილ-ვების კონები იქნებოდა, როგორიც დღეს ტაძრის სამხრეთის ფასალზეა შემორჩენილი (ტაბ. 23, 24).

რიპარდისეულ ანაზომებში სამხრეთის მხარის კარიბჭეს გარედან შესასვლელი არ უჩანს. როგორც ცნობილია, შუა საუკუნეების ქართული ხუროთმოძღვრების ისეთ ძეგლებს, როგორიცაა ოშკი, მანგლისი, ბაგრატის ტაძარი, ნიკორწმინდა, სვეტიცხოველი, სამთავრო, ალავერდი, სავანედა სხვ. ტრადიციულად კარიბჭეებში შესასვლელები სამხრეთის მხრიდან ჰქონდათ. თუ რიპარდისეულ კარიბჭის ანაზომზე შესასვლელი კარა არ არის დატანილი, ეს უთუოდ მისი დიდი დაზიანებით იცხსნება, ანდა შესაძლოა რიპარდის კარიბჭის კარი ამოშენებულიც კი დახვდა ძეგლის აზომვის დროს. კარიბჭე ტაძართან ტიმპანიანი დიდი პორტალით იყო დაკავშირებული. რომელიც გასული საუკუნის შეკეთების დროს იქნა ამოშენებული. აღნიშნული კარიბჭის ინტერიერი დასავლეთისა და აღმოსავლეთის მხრიდან გაჭრილი მცირე სარკმლებით ნათდებოდა.

კარიბჭის შუა ადგილი, რომელიც ამაღლებული ყოფილა, გარედან ორთვერდიანი სახურავით იყო გადახურული. შიგნიდან აღნიშნული ადგილი, სავარაუდოა, ჯვრული თაღით ყოფილიყო წარმოდგენილი. ვევრდითი ცილინდრული თაღები კი ჩრდილო-სამხრეთის მიმართულებით ცერად დაქანებული ერთფერდიანი სახურავით იყო დახურული (იხ. ტაბ. 12). რაღაც რიპარდის ანაზომებში არ არის აღნიშნული კარიბჭის ფასადთა შემცულობა, ამიტომ ძნელია დაბეგითებით რაიმეს თქმა. ისე კი, რა თქმა უნდა, იგი გარედანაც ისევე მომხიბლავი იქნებოდა, როგორც ფასალზე შემორჩენილი მისი ინტერიერის ლილვების კანები და მოხდენილი ჩუქურთმიანი კაპიტელებია (სურ. 13).

სამთავისის ტაძრის ჩრდილოეთის ფასადი, რომელიც სამხრეთის ფასადის ზუსტ პირს წარმოადგენს, როგორც თავისი ცხრა კამარით და დეკორის მოხაზულობით, ისე მისი აღმოსავლეთის ფასადთან პარმონიული გადაბმით სამხრეთის ფასადთან შედარებით განსხვავებულს არაფერს შეიცვა და ამიტომ მის აღწერაზე აღარ შევჩერდებით (სურ. 10, ტაბ. 8).

ჩრდილოეთის ფასადი სამხრეთის ფასადისაგან განსხვავდება მხოლოდ იმით, რომ მის დასავლეთის მხარის მესამე კამარაში, გვიან ხანაში გაჭრილ მცირე ზომის კარს არ გააჩნდა მინაშენი. გარდა ამისა, ცენტრალური კამარის სარკმლის საპირე პლატფორმული გლუვი ზედაპირითაა წარმოდგენილი, ხოლო სარკმლის ზემოთ არსებული ვარდული ზოგად კონტურებშია შესრულებული.

დასავლეთის ფასადი

ზემოთ აღნიშნულ ფასადებთან შედარებით დასავლეთის ფასადი თავისი შემცულობით ნაკლებად საყურადღებოა. რაც აიხსნება იმით, რომ მას

გვიანი ხანისა და გასული საუკუნის აღდგენების დროს სრულიად დაუკარგავს პირვანდელი სახე (სურ. 11, ტაბ. 7).

დასავლეთის ფასადის ცენტრში მოთავსებული პორტალი, რომლის ნაპირებიც დეკორირებული ლილვებითა დაფარული, მნახველზე არც თუ ისე სასიამოვნო შთაბეჭდილებას ტოვებს, რაღაც ლილვები და მასში ჩართული ჩუქურთმის სარტყელი, რომელიც ამ საუკუნის დასაწყისშია. შესრულებული, მოკლებულია მხატვრულ გემოვნებას. პორტალის გარშემო არსებული „სამკაული“ თავისი შესრულების ტექნიკითა და მხატვრული დამუშავებით სრულიად განსხვავდება ტაძრის დანარჩენი ფასადების დეკორისაგან.

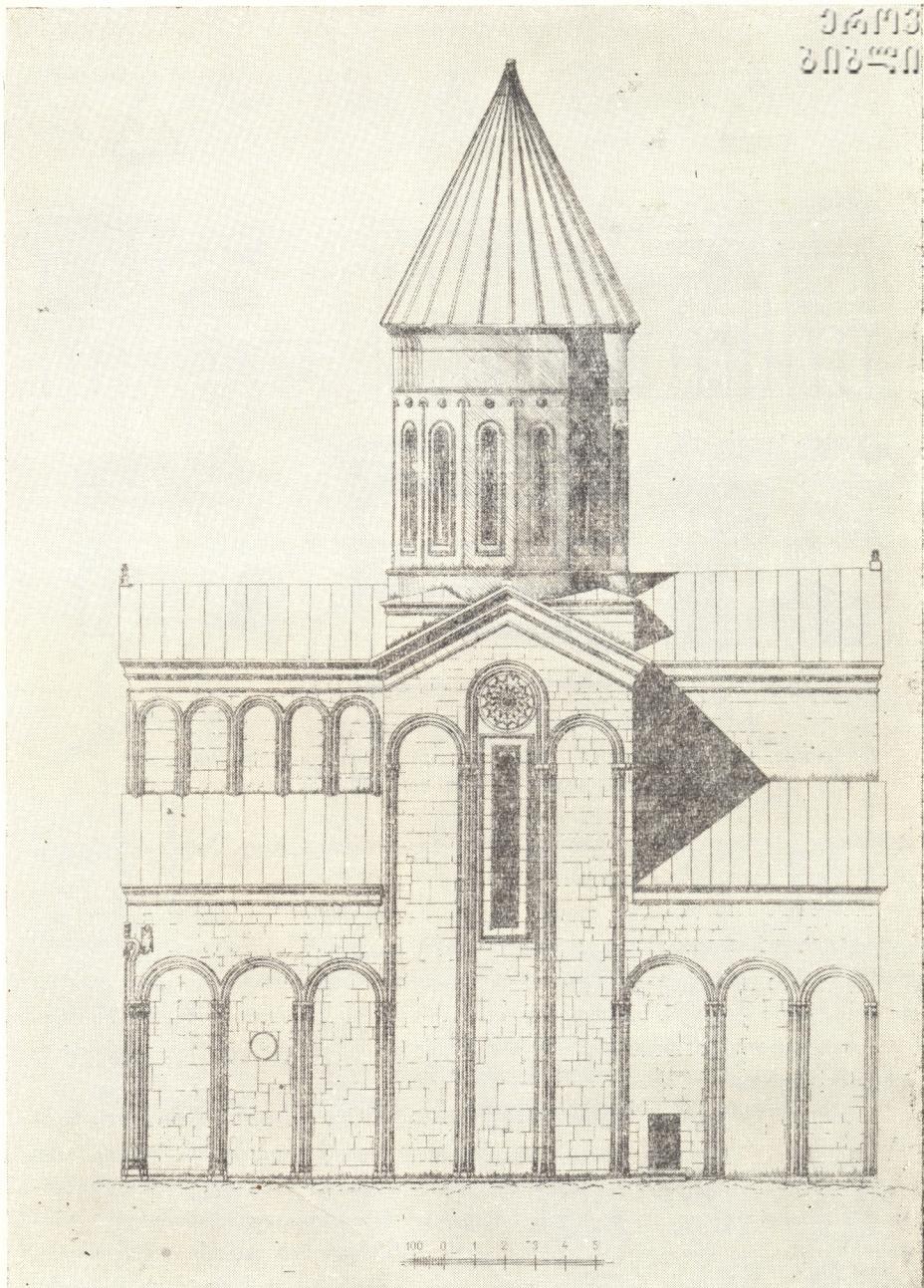
პორტალის ზემოთ შეწყვილებული ორი სარქმელია გაჭრილი. სარქმლებს შორის ჯვრის ქვედა, გრძელი მკლავია მოთავსებული. როგორც რიპარდისეული ანაზომებიდან ჩანს, გასული საუკუნის 50-იან წლებამდე ჯვრს დაზიანებული ზედა მკლავებიც გააჩნდა, რომელიც ტეგლის შეკეთების დროს მოუხსნიათ (სურ. 12). შეწყვილებული სარქმლების საპირეებში 16 სხვადასხვა სახის ჩუქურთმა შეინიშნება. თითოეული ჩუქურთმა გასაოცარი სილამაზისაა. აქ არსებული ჩუქურთმები ებძინების ერთმანეთს, ამიტომ სარქმლების დეკორი ერთბაშად ძნელი აღსაქმელია და ამდენად მოსაწყენიც. სარქმლებს შორის შემორჩენილ ჯვრის ქვედა მკლავში მოთავსებულია 3 სხვადასხვა კვეთის ჩუქურთმა.

დღეისათვის დასავლეთის ფასადზე, გარდა პორტალის, ჯვრის ქვედა მკლავისა და მის გვერდებზე არსებული სარქმლებისა სხვა არაფერია შემორჩენილი. გვიანფეოდალურ ხანაში, როგორც ცნობილია, დასავლეთის ფასადს დიდი დაზიანებისა და აღდგენების შედეგად იმდენად შეუცვლია სახე, რომ იგი დანარჩენი ფასადების პირვანდელ მხატვრულ გადაწყვეტასთან სრულიად შეუსაბამოა.

ფასადის ცენტრალურ ნაწილში აშეარად შეინიშნება ახალი, ღია ნაცრისფერი ქვების წყობა, რომელიც ზოგიერთ აღგილებში პორჩიზნტალურ მწერივებს არ გასდევს. ქველ წყობაში კი, საღაც მუქი ნაცრისფერი ქვაა ნახმარი, ძირითადად სწორ ხაზებზეა განლაგებული (ტაბ. 7).

დასავლეთის ფასადი დღეს თუ ნაკლებად საყურადღებოა თავისი ხუროთმოძღვრული ფორმებითა და შემკულობით, სამაგიეროდ იგი განსაკუთრებით საინტერესოა მი ხუთი ასომთავრული წარწერით, რომელიც გვაუწყებს ტაძრისა და კარიბჭის როგორც აგების, ისე მისი აღდგენის თარიღს, რაზედაც ქვემოთ საგანგებოდ შევჩერდებით.

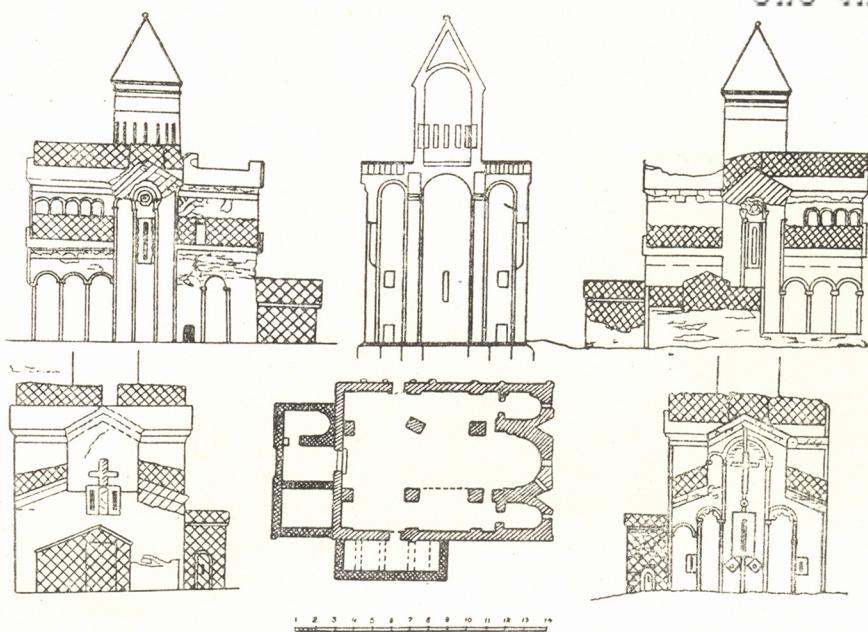
აღმოსავლეთისა და გრძივი ფასადების შემკულობის აღწერის შემდეგ, ბუნებრივია, დაგვეჩადება აზრი — თუ როგორი სახით იქნებოდა დასავლეთის პირვანდელი ფასადი. ამ მიზნით შეიძლება დავუშვათ, რომ დასავლეთის ფასადის სიბრტყე ხუთი კამარით იქნებოდა დანაწევრებული, რომლის განაპირა ლილვები გადაებმებოდა გრძივი ფასადების კიდეებზე

სურ. 11. სამთავისის ტაძრის ~~ესტელდუნის~~ ფასადი

Рис. 11. Самтависи — Западный фасад

Fig. 11. Samtavisi. Western façade

სურ. 12. სამთავისის ტაძრის რიპარდის ანაზომები

Рис. 12. Самтависи — Обмеры храма, выполненные Рипарди
 Fig. 12. Samtavisi. Measurements of the church made by Ripardi

აღმართულ ლილვების კონას და ამით ძევლი მთლიანად მოექცეოდა დეკორატიული სისტემის ბაზეში.

დასავლეთის ფასადი კიდევ უფრო საინტერესო და მიმზიდველი იქნებოდა, თუ მის განაპირო სიბრტყებში, გარედან ამოშენებულ მცირე ზომის სარქმლებსაც გაეხსნიდით; გარდა ამისა, თუ პორტალს, დიდ ჭვარსა და მის ქვედა მკლავის გვერდებზე ორივე მხარეს მდებარე სარქმლებს ძეგლის თანდართული დეკორით შევამკობდით, მაშინ ფასადი სრულყოფილ სახეს მიიღებდა.

გასული საუკუნის შეკეთებამდე დასავლეთის ფასადზე მინაშენის ნაშთი იყო შემორჩენილი, რომელიც, რიპარდის ანაზომების მიხედვით, სამი სათავისიავან შედგებოდა. მინაშენი ფასადის სამხრეთის კიდიდან იწყებოდა და დაახლოებით 15 მეტრის სიგრძეზე მთავრდებოდა. რიპარდის ტაძრის გეგმისა და ფასადების ანაზომების შესრულების დროს დასავლეთის მინაშენის სამხრეთის ნაწილი, რომელიც კვადრატული ფორმის სათავსს წარმოადგენდა, თითქმის სულ დანგრეული დახვედრია, რის გამოც მინაშენის ამ ნაწილის კარი და სარქმელი ნახაზებზე ვეღარ დაუტანია (სურ. 12). მინაშენის შუა ნაწილი, რომელიც ფასადის ცენტრში გაშრილ კარზე იყო მიღებული, კარიბჭე უნდა ყოფილიყო. ჩრდილოეთის მხარის სათავსში,

სურ. 13. სამთავისის ტაძრის პერსპექტიული ჩეკონსტრუქცია

Рис. 13. Самтависи -- Перспективная реконструкция храма

Fig. 13. Samtavisi. Prospective reconstruction of the church.

ძველი გეგმის მიხედვით, მცირე ზომის დარბაზული ეკლესია არსებობდა, რომელშიც მოხვედრა მხოლოდ კარიბჭიდან ხერხდებოდა. ეკლესია შიგნილან სრულიად სადა და მარტივი ფორმისა ყოფილა, რომელსაც აღმოსავლეთით ნახევარწრიული აბსიდი ჰქონდა. ინტერიერის გძანათებლად ჩრდილოეთის მხარეზე ერთი სარქმელი იყო გაჭრილი. დასავლეთის მხარის სამნაწილიანი მინაშენი ორთერდიანი გაღახურვის ქვეშ უნდა ყოფილიყო მოქცეული.

ამრიგად, ძეგლის სავარაუდო ჩეკონსტრუქცია რამდენადმე სრულყოფილ შთაბეჭდილებას გვიქმნის დასავლეთის პირვანდელი ფასადის მხატვრულ გადაწყვეტაზე (სურ. 13).

გ უ მ ბ ა თ ი

ტაძრის ქვრის მკლავების ურთიერთგადაკვეთით მიღებული კვალრატი აფრების საშუალებით პირდაპირ წრეხაზე გათავის, რომელზედაც აღმართულია გუმბათის ყელი თავისი მაღალი კარავით (სურ. 2, 3—6). გუმბათის ყელის დიამეტრიც და სიმაღლეც 8 მეტრს უდრის; ამავე სიმაღლეზეა აზიდული გუმბათის კარავი. შორი მანძილიდან ძეგლის დათვალიერების დროს აშეარად შეინიშნება ტაძრის მასებისა და გუმბათის ურთიერთარაპროპორციულობა. აღნიშნული გარემოება მეტყველებს, რომ გუმბათი ტაძრის პირვანდელი სამშენებლო ფენის სინქრონული არ არის. ამას ისიც ადასტურებს, რომ გუმბათის ყელზე მოთავსებული დეკორი და სარკმლების გლუვად ამობურცული საპირეები სრულიად შეუსაბამოა ძეგლის მხატვრული შემკულობის თავდაპირველ ფორმებთან (ტაბ. 1, 3, 8).

როგორც ცნობილია, გვიანფეოდალურ ხანაში, რაღაც კატასტროფის შედეგად ჩამოინგრა ტაძრის შიგნითა, გუმბათქვეშა ჩრდილო-დასავლეთის ბურჯი, რამაც შემდეგ გუმბათის ჩამოქცევა გამოიწვია. გუმბათის ჩრდილო-დასავლეთის ნაწილის ჩამოვარდნის დროს განსაკუთრებით დაზიანებულა დასავლეთის ფასადი, ნაწილობრივ კი ჩრდილოეთის ფასადის დასავლეთის მხარე. ძეგლის აღდგენისას დაზიანებული ჩრდილოეთის ფასადისათვის დაუბრუნებით პირვანდელი სახე, ხოლო გუმბათქვეშა ჩრდილო-დასავლეთის ბურჯი, გუმბათი და დასავლეთის კედელი თავიდან აუშენებიათ!

როგორც აკადემიკოსი ნ. სევეროვი აღნიშნავს, ჩამოქცეული გუმბათის ყელის სარკმლების გადარჩენილი ჩუქურთმიანი ქვები ძეგლის აღდგენის დროს დასავლეთის ფასადის შეწყვილებული სარკმლების საპირეებში ჩაუსვამთ? (ტაბ. 25). დასავლეთის ფასადის აზლანდელი სარკმლის დეკორი რომ თავდაპირველად გუმბათის სარკმლების სამკაულს წარმოადგნდა, ეს მისი რელიეფის კვეთის ხასიათით დასტურდება. ამგვარი ჩუქურთმები, როგორც წესი, იხმარებოდა გუმბათის ყელზე და მისი რელიეფის ღრმა კვეთა შორი მანძილიდან დასანახავად იყო გათვალისწინებული.

გუმბათის ყელი 13 წახნაგისაგან შედგება. ამათგან მხოლოდ 7 წახნაგია სარკმლით გახსნილი; დანარჩენი 6 წახნაგი კი ცრუ სარკმლითაა წარმოდგენილი, ე. ი. თითო წახნაგის გამოშვებით სარკმელია გაჭრილი. ამ მხრივ ერთ გამონაკლისს წარმოადგენს გუმბათის ყელის ჩრდილო-აღმოსავლეთის ორი წახნაგი, რომლებშიც სარკმლებია გახსნილი. სარკმლების

¹ ИКИАИ, т. IV, Гордеев. დასახ. ნაშრ., გვ. 116. ვ. ბერიძე, ძეგლი ქართველი ოსტატები, თბ., 1967, გვ. 120.

² Н. Северов, დასახ. ნაშრ., გვ. 201.

გარშემო ვიწრო ლილვებით შემოსაზღვრულია გლუვი საპირესი მელიც გუმბათს აშკარად ნაკლებად მხატვრულ ელფერს ანიჭებს.

გუმბათის ყელის ქვედა წრეხაზზე, ვერტიკალურად აღმართული, წიბოზე მოთავსებული ლილვები, ზემოთ ორი ლილვის წრეხაზი და სახურავის ქვეშ მოთავსებული დაბალი რელიეფის მქონე ჩუქურთმიანი კარნიზი გუმბათს, შემკულობის თვალსაზრისით, თითქმის არაფერს მატებს.

გუმბათის კარავი სუფთად გათლილი ლორფინებით იყო გადახურული, ხოლო ტაძრის მკლავები და მისი დაქანებული კალთები კი თხელი თუნუქით. მკლავების ფრონტონის კეხებზე დადგმულია მცირე ზომის გუმბათოვანი ტაძრის ფორმის აკროტერები.

ძეგლის აღწერის დასასრულს, თუ გუმბათის პირვანდელ ფორმებს პერსექტივაში წარმოვიდგენ და მის ყელზე სარჯმლების საპირესია და მის ზემოთ არსებულ კარნიზს თავისი ეპოქის შესაბამისი ჩუქურთმებით შევამკობდით, ასევე, თუ გუმბათის აზიდულ სახურავს პროპორციულად დავადაბლებდით, მაშინ გუმბათი წარმოვებოდა ძეგლის საერთო დეკორატიული სისტემის განუყოფელ ნაწილად (სურ. 13. ტაბ. 26).

კდლის მხატვრობა

ვინტერიერში კედლის მხატვრობა შემორჩენილია მხოლოდ გუმბათსა და საკურთხეველში (ტაბ. 27). დანარჩენი კედლები და თაღები, რომლებზედაც მხატვრობა ფრაგმენტულად იყო მოღწეული, გასული საუკუნის 50-იან წლებში ძეგლის რესტავრაციის დროს სქელი ნალესობით დაუფარავთ! ①

საკურთხევლის მხატვრობა, გარდა კონქისა, წარმოდგენილია სამი რეგისტრით. კონქში მოცემულია ვედრების კომპოზიცია. შუაში გამოსახულია საყდარზე მჯდომი მაცხოვარი. საყდრილან გარჩევა მუთაქის მარჯვენა ნაწილი და თვით საყდრის ფეხები, რომლებიც საღადაა შემკული. ქრისტეს მარცხენა მუხლზე დიდი ზომის გახსნილი წიგნი უდევს, რომელიც მარცხენა ხელით უჭირავს, მარჯვენა ხელი კი კურთხევის ნიშნად მკერდის წინ აქვს აღმართული. სახარებაზე, შავი ფერის საღებავით შესრულებული ოთხსტრიქონიანი ასომთავრული წარწერა მოთავსებული (ტაბ. 28, 29).

1 სამთავისის ტაძრის საკურთხევლის აბსიდის კედლის მხატვრობის შესწავლის მიზნით 1964 წელს, ივნისში ჩვენიან ერთად მივლინებული იყო სამთავისში საქართველოს სსრ ხელოვნების სახელმწიფო მუზეუმის უფროსი მეცნიერ-თანამშრომელი ი. განდივრა. აღნიშნული მივლინების დროს საქართველოს ძეგლთა დაცვის სამმართველოს სარესტავრაციო სახელოსნოს მხატვრის რესტავრატორები შ. აბრამიშვილი და კ. ბაკურაძე აწარმოებდნენ სამთავისის ტაძრის საკურთხეველში დაზიანებული ფერსკების რესტავრაციას. ტაძრის შიგნით აღმართული ხარაჩოებით შესაძლებლობა მოგვეცა შეგვესრულებინა წაკურთხევლის აბსიდში შემორჩენილი ქართულ-არაბული წარწერების კალკირება.

მხედრული ტრანსლიტერაციით და ქარაგმების გახსნით:

„მე ვ(ა)რ // ნ(ა)თ(ე)ლი // სოფლი // სა.. ო(მე)ლი//
შემო(მ)ი // დგ(ე)ს

მე.. // არა.. ვი // დოდ(ე)ს ბნ ელსა..“

(იოანე, თავი VIII, მუხლი მე-12)

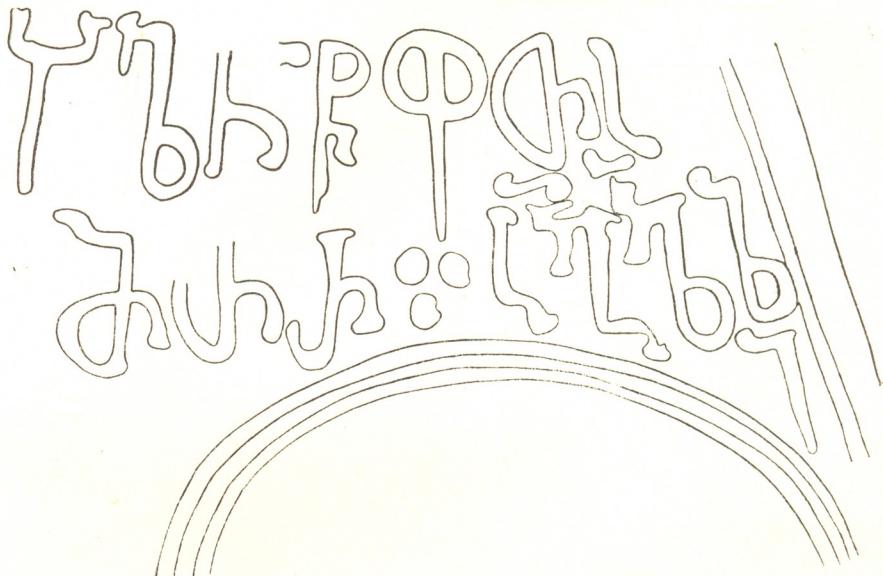
კონჭის კომპიუტიციაში, ქრისტეს ორსავე მხარეს ღვთისმშობელი და იოანე ნათლისმცემელია გამოსახული ვედრების ტრადიციულ პოზაში. ქრისტესა და ღვთისმშობლის სახეები წვეთისაგან ძალიას დაზიანებულია. შედარებით უკეთა შემონახული ნათლისმცემლის სახე და მოელი ფიგურა. ნათლისმცემლის შარავანდს ქვემოთ დაზიანებული ბერძნული წარწერაა მოთავსებულის: [ა] ყიდა თა (ქავანყ), „შმინდა იოანე“ (ტაბ. 30).

ღვთისმშობლისა და ნათლისმცემლის ორივე მხარეს მთავარი გელოზებია წელამდე გამოსახული. ღვთისმშობლის უკან, მისგან მარჯვნივ, კონჭის უპროფილო კაბიტელის ზემოთ მთავარი გელოზე გამოსახულების მხოლოდ მკრთალი კონტურია შემორჩენილი. აღნიშნული ფიგურის მოპირდაპირე მხარეს, ე. ი. ნათლისმცემლის უკან, მის მარცხნივ წარმოდგენილი წელამდე გამოსახული ფიგურა შედარებით კარვადაა მოღწეული. აღნიშნული გამოსახულების შარავანდების ზემოთ ორსტრიქნიანი, თეთრი ფერით შესრულებული ასომთავრული წარწერა გაირჩევა ყზ[ნ]რიფც[ც]. შრა: ცეზა, რომელიც შემდევნაირად იყითხება „ქ(ე)ლწ(ი) ფ(ება) თა // მთ(ავა)რ ა(ნ)გ (ე)ლ(ო)ზ // ი“ (სურ. 14, ტაბ. 31), მის ქვემოთ ექვსსტრიქნიანი საქტიტოზ ხასიათის საკმაოდ დაზიანებული წარწერაა შემორჩენილი (ტაბ. 32). ღვთისმშობლის ფიგურის მარჯვნივაც ყოფილა წარწერა, რომელიც წვეთით ისეა ჩამორცხილი, რომ გარდა სამი ასოსი ხდი (კხე), სხვა რამის ამოკითხვა უკვე შეუძლებელია.

ვედრების ზემოთ, მაცხოვრის თავის გასწვრივ, თეთრი ფერის მედალიონში სულიწმინდის სიმბოლიური გამოსახულებაა წარმოდგენილი შარავანდმოსილი მტრედის სახით. ბემის საჭეკი თაღის ცენტრში მედალიონში გამოსახულია „ძველი დღეთად“, პირი ღმრთისა — მოხუცის სახით (ტაბ. 33). მედალიონს ანგელოზთა დასი ამაღლებს (ტაბ. 34, 35). ანგელოზთა დასის ქვემოთ კი კვლავ წელამდე გამოსახული მთავარი გელოზთა მოხდენილი ფიგურებია, რომლებსაც ორივე ხელი ქრისტესაკენ ქვთ მიმართული ვედრებით. მათ თავებთან ორჯენვანი შარავანდები გაირჩევა. შარავანდების ზედა ფენა ქვედა ფენაზე გაცილებით მცირე დიამეტრისაა.

ტრანსლიტის თაღში ანგელოზთა დასია გამოსახული. ცენტრში ქერუბიმია წარმოდგენილი, გვერდებზე კი — „საყდარნი“. მათ ქვემოთ თითო-თითო ანგელოზთა წელამდე გამოსახული ფიგურებია (ტაბ. 33, 35). აქვე უნდა შევნიშნოთ, რომ ქერუბიმის მარჯვენა მხარეს (სამხრეთი) „საყდართან“ მკაფიოდ მოჩანს ასომთავრული ზ (ვ). სხვა დაზიანებული

ასოების გათვალისწინებით შეიძლება აღდგეს სიტყვა „ოვალმრავალობა“ გუმბათქვეშა აღმოსავლეთის მხარის ბურჯების შვერილის ცენტრში მოძრაობა-ოქროსფერ მედალიონში ჩხატულია ტოლმკლავებიანი „ჯვარი ძლევისად“. მედალიონის მარცხნივ მოსე, მარჯვნივ კი — დავით წინასწარმეტებელი.

სურ. 14. სამთავისი, წარწერა: ხელმწიფებათა მთავარანგელოზი

Рис. 14. Самтависи -- Надпись: троиный архангел

Fig. 14. Samtavisi. Inscription: The Throne Archangel

მეტყველებია გამოსახული. დავითს თავზე გვირგვინი ადგას, მოსე კი მხოლოდ შარავანდმოსილია. ორივე მარჯვენა ხელით კურთხევას გამოსახავს, მარცხენა ხელში კი გაშლილი გრავნილები უჭირავთ, რომლებზედაც წარწერები იმდენად დაზიანებულია, რომ წაკითხვა ვეღარ ხერხდება. დავით და მოსე წინასწარმეტყველების ქვემოთ ამავე შვერილებზე თითო წინასწარმეტყველია წარმოდგენილი, რომელთაგან ერთი წინასწარმეტყველი დანიელია, ხოლო მეორე — განმარტებითი წარწერისა და მხატვრობის დაზიანების გამო ჩვენთვის გაურკვეველია (ტაბ. 33).

სამხრეთისა და ჩრდილოეთის გუმბათქვეშა ბურჯების ამავე სიბრტყეებზე, უპროფილო კაბიტელის ქვემოთ კვლავ წინასწარმეტყველების თითო ფიგურაა. სამხრეთ-აღმოსავლეთ ბურჯის კაბიტელის ქვემოთ წარმოდგენილი ფიგურის თავთან იყითხება: ძაფე წ-მაგი: ეს-ჭ-ჭ მთ (ავა)რი:.. წ(ინასწა)რ (მე)ტყ(ველ)ი:.. ეზ(ე)ქ(ი)ელ:.. მას გაშლილი გრავნილი უპყრია ხელთ, რომელზეც შვიდსტრიქონიანი წარწერაა ქ-: ძ-ი-

ქაზ ყნ: ყცლ: ტაიივაზა: . რ(ამეთუ) მე გ(ი)ხ(ილ)ე შ(ე)ნ(დ)ე(გ)ე(თ)ე(ბ)
ლ(ე)ბელო: (სურ. 15).

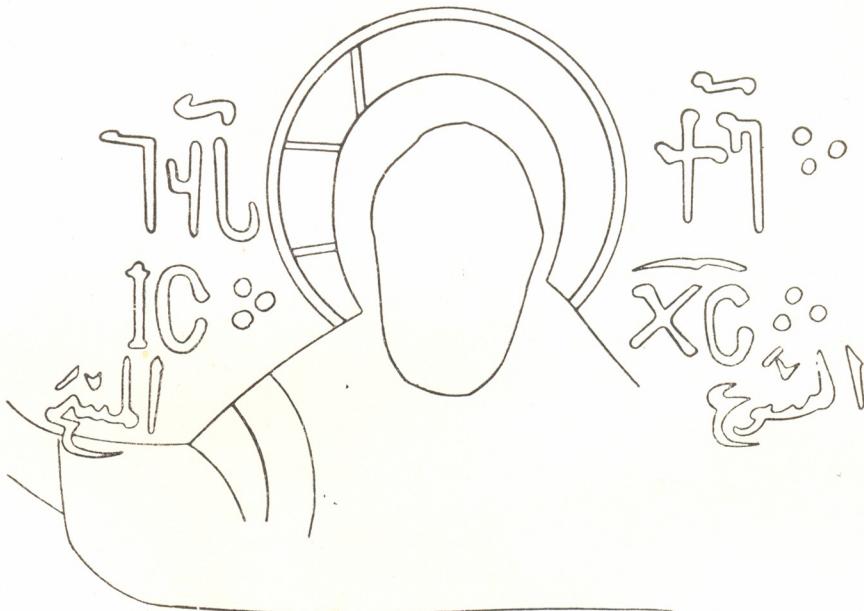

სურ. 15. სამთავისი, წარწერა: წინასწარმეტყველი ეზექიელი

Рис. 15. Самтависи —. Надпись: пророк Иезекииль

Fig. 15. Samtavisi. Inscription: The Prophet Ezekiel

ჩრდილო-აღმოსავლეთის გუმბათქვეშა სვეტის კაპიტელის ქვემოთ წარმოდგენილია ერთი წინასწარმეტყველი მაღლა აწეული გაშლილი გრაგნილით. მისი ვინაობის დადგენა არ ხერხდება სახისა და წარწერების მნიშვნელოვნად დაზიანების გამო. აგრეთვე დაუდგენელი რჩება ამავე მწერივში ბემისა და ტრანსეპტის კაპიტელის ქვემოთ ფართო სიბრტყე-ებზე მოხატული ანგელოზების ვინაობა.

სურ. 16. სამთავისი, მაცხოვარი „ვედრების“ კომპოზიციიდან

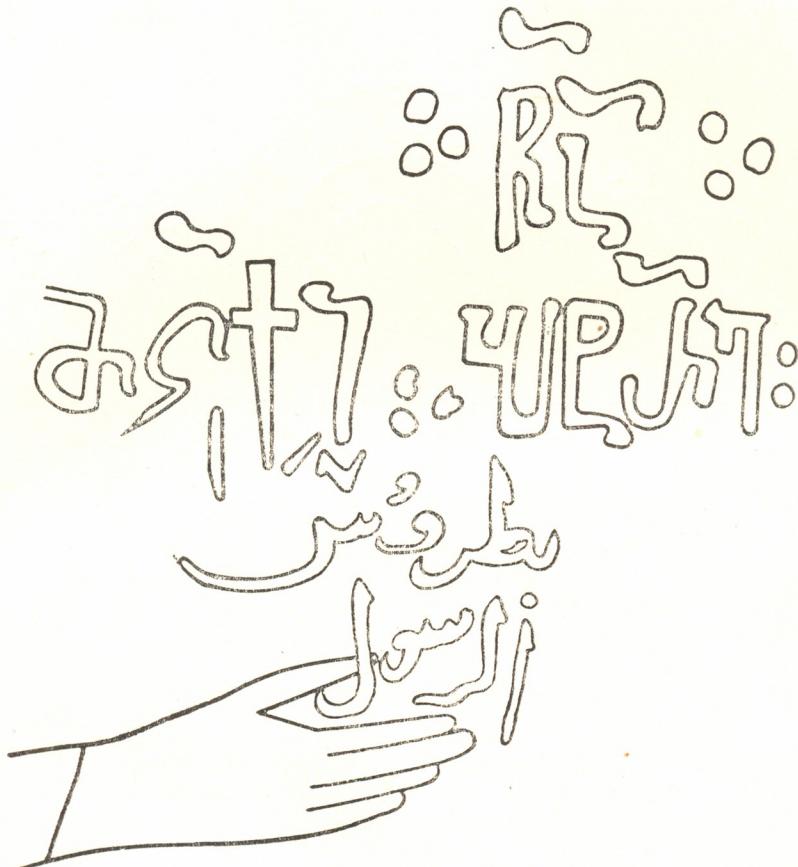
Рис. 16. Самтависи — Спаситель из композиции «Моления»

Fig. 16. Samtavisi. The Saviour of the composition of Praying

საკურთხევლის აბსიდის პირველი რეგისტრი მთლიანად დათმობილი აქვს ზიარების კომპოზიციას (ტაბ. 28, 37). საკურთხევლის ცენტრში დიდი სარკმლის შეისრული თაღის ზემოთ, რომელშიც ორი მთავარანგელოზია გამოსახული, მოჩანს გაშლილი ტრაპეზის ნაწილი. ტრაპეზის შუაში ზის იესო ქრისტე, რომელიც მარცხნივ ხორცით, ხოლო მარჯვნივ სისხლით აზიარებს მოციქულებსა და მახარებლებს. ქრისტეს თავის ორივე მხარეს ქართული, ბერძნული და ოაბული წარწერებია (სურ. 16). ზე-ს ზე- ქართულად იკითხება — ი(ეს)უს ქ(რისტ)ე. აქ, ქართული ენის ნორმებით ასო „ს“ ზედმეტია, რაც ბერძნულის გავლენითა გამოწვეული.

ხორცით საზიარებელ მოციქულთა ჭგუფს, რომელიც ექვსი ფიგური-საგან შედგება, წინ უძლვის პეტრე მოციქული. მას ქრისტესკენ ხელები

აქვს გაწვდილი ზიარების მისაღებად. პეტრეს თავთან, მარცხნივ წარწერაა:
::წ:: მც+ი:: სე-ჟ:: წმიდა მოციქული პეტრე. მის ქვემოთ კი, ამავე
შინაარსის არაბული წარწერაა (სურ. 17).

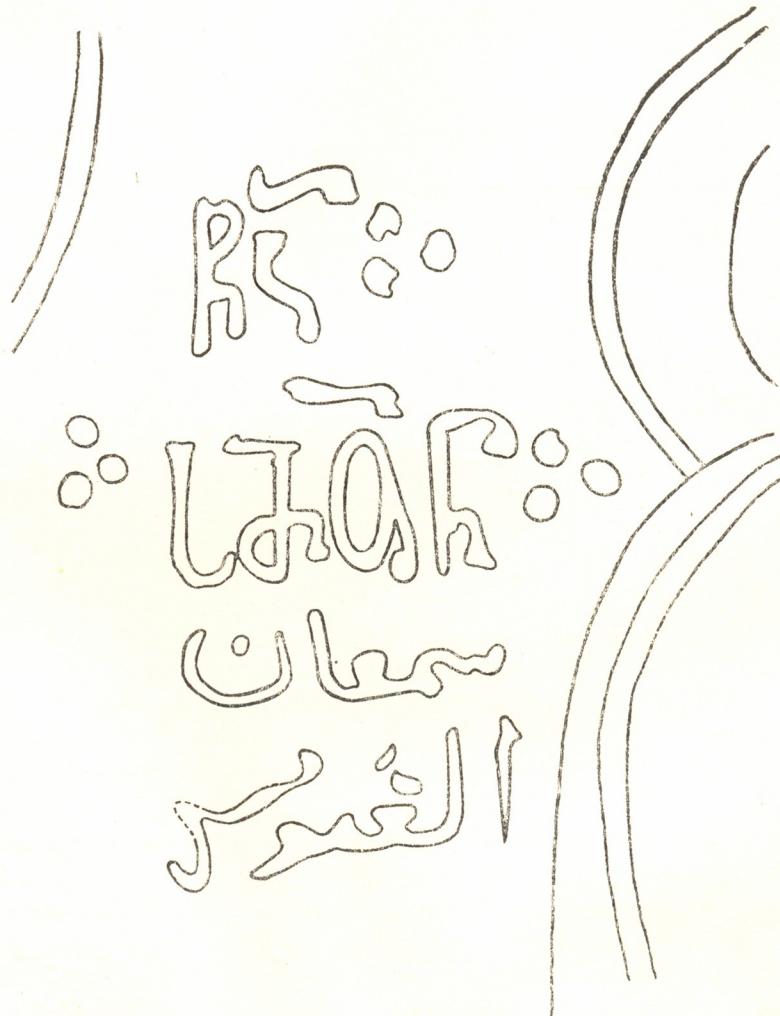
სურ. 17. სამთავისი. წარწერა: პეტრე მოციქული
Рис. 17. Самтависи — Надпись: апостол Петр

Fig. 17. Samtavisi. Inscription: The Apostle Peter

პეტრე მოციქულის უკან სიმონ მოციქულია ხელგაწვდით წარმოდგენილი ზიარების მიღების მოლოდინში. სიმონის თავთან მარცხნივ იკითხება წ-ი- ს-ე- ა-ჩ- წ-მ-ი-ნ-დ-ა ს-ვ-ი-მ-ო-ნ. ქვემოთ იმავე შინაარსის არაბული წარწერაა (სურ. 18).

სიმონის შემდეგ გამოსახულ სამ ფიგურას, რომლებიც დაზიანებული სახითაა მოლწეული, სახელის აღმნიშვნელი წარწერები აღარ გააჩნია, რის გამოც მათი ვინაობა დაუდგენელი რჩება.

ჩრდილოეთის მხარის ტრანსეპტისა და გუმბათქვეშა სვეტის სამხრეთ
აღმოსავლეთის სიბრტყეზე ხორცით ზიარების გგუფის მექქეს, ე. ი.
ბოლო ფიგურაა მოთავსებული, რომელსაც ხელები გაწვდილი აქვს ზია-

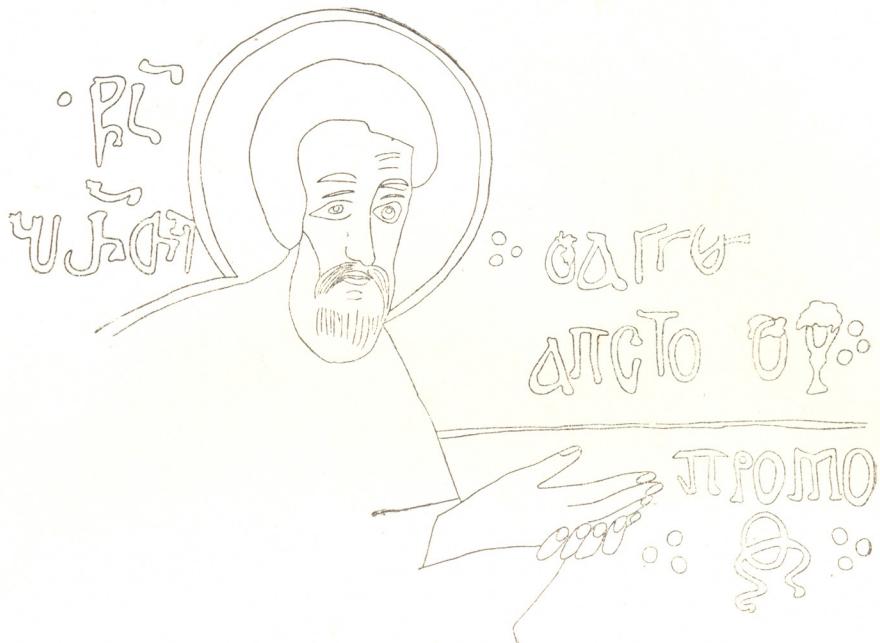
სურ. 18. სამთავისი. წარწერა: წმ. სიმონი
Рис. 18. Самтависи — Надпись: св. Симеон
Fig. 18. Samtavisi. Inscription: St. Simeon

რების მისაღებად; წმინდანის თავის მარცხნივ ქართული ასომთავრული
წარწერაა: წრ უ-ქადა წ(მიდ)ა პრთე. მარჯვნივ კი, სამსტრიქონიანი ბერძ-
ნული წარწერაა მოთავსებული. წარწერის დაზიანების გამო შესაძლებლად

ენობრივი აკადემია

მიგვაჩნია გამოვთქვათ ვარაუდი, რომ აქ გამოსახულია წმიდა ბართლიმები (სურ. 19).

სურ. 19. სამთავისი, წარწერა: წმ. ბართლომე

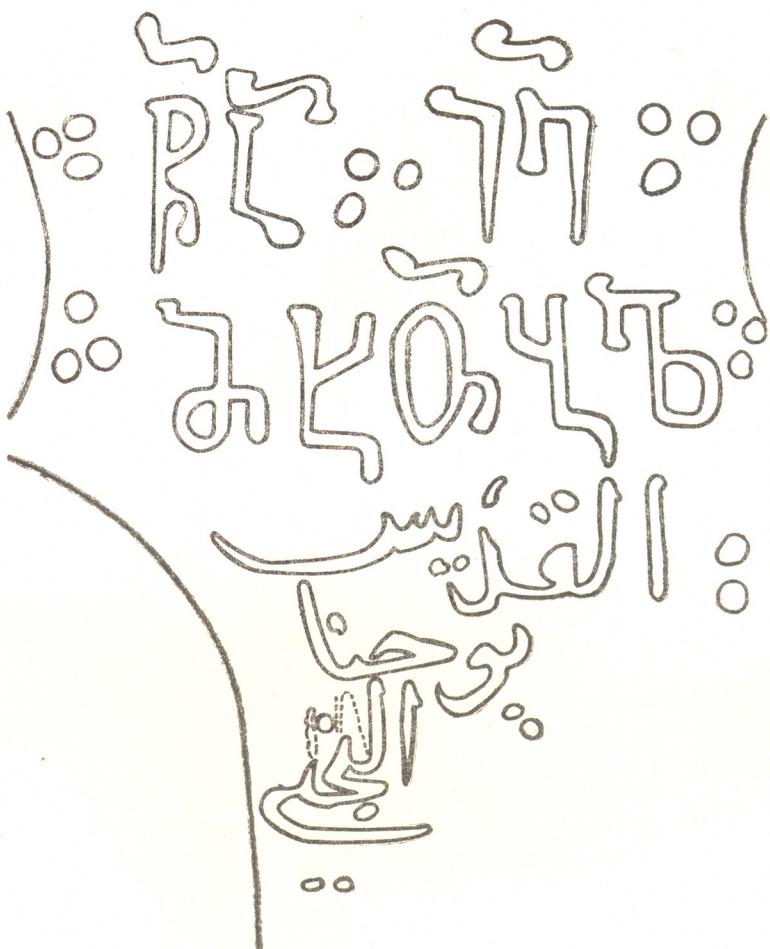
Рис. 19. Самтависи — Надпись: св. Варфоломей

Fig. 19. Samtavisi. Inscription: St. Bartholome w

აღნიშნული ფიგურის შემდეგ გუმბათქვეშა სამხრეთის სიბრტყეზე წარმოდგენილია წინაწარმეტყველი ელია.

შედარებით უკეთესად არის შემონახული მოციქულთა ჯგუფი სისხლით ზიარებიდან. აქ, ექვსი ფიგურიდან, მხოლოდ ბოლოსწინა, ე. ი. მესუთე ფიგურაა დაზიანებული. სისხლით ზიარების ჯგუფს წინამდლოლობს იოანე მახარებელი, რომელიც დასწავლებია ქრისტეს მიერ გამოწვდილ ბარძიმს. იოანეს თავთან მარჯვნივ ასომთავრული წარწერაა: :.ԲՀ :.ՏՊ ՇԵ-ԱՎԵ:. „წმიდა იოანე მახარებელი“. ქვემოთ კი, ამავე შინაარსის სამსტრიქნიანი არაბული წარწერაა (სურ. 20).

იოანეს შემდეგ ხელებგაწვდილი მარკოზ მახარებელია წარმოდგენილი, რომლის თავის მარჯვნივ იკითხება :.ԲՀ :.ՇՄԿԵ :.ՇԵ-ԱՎՊԵ. „წმიდა მარკოზ მახარებელი“, ხოლო ქვემოთ იმავე შინაარსის ორსტრიქნიანი არაბული წარწერაა (სურ. 21). მარკოზის შემდეგ წარმოდგენილია თომა მოციქულის ფიგურა, რომლის მარჯვნივ იკითხება: :.ԲՀ :.ԳՇՀ

სურ. 20. სამთავისი, წარწერა: იოანე ბათონიშვილი
Рис. 20. Самтависи — Надпись: евангелист Иоанн

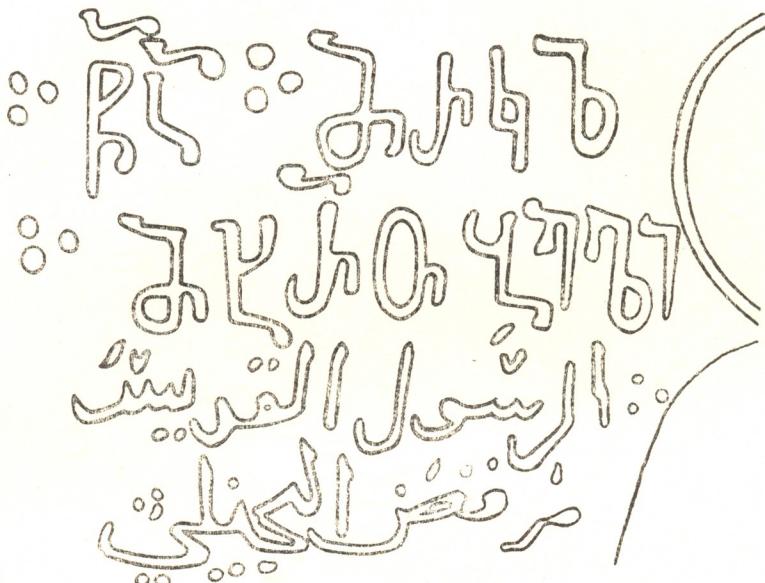
Fig. 20. Samtavisi. Inscription: St. John the Evangelist

:. მამა იოანე ბათონიშვილი: „წმიდა თომა მოციქული“. მის ქვემოთ კი იმავე შინაარსის ორსტრიქონიანი არაბული წარწერაა (სურ. 22).

თომას მოყვება ხელებგაწვდილი იაკობ მოციქული; თავთან მარჯვნივ წერია — ჩა: 1244: მამა იოანე ბათონიშვილი: „წმიდა იაკობ მოციქული“. აღნიშნული წარწერის ქვემოთ კვლავ იმავე შინაარსის არაბული წარწერაა (სურ. 23).

მეხუთე ფიგურა, რომელიც ბემაში იყო გამოსახული ნალესობიანად არის დაღუპული. მისგან მხოლოდ ფეხებია შემორჩენილი; როგორც ფეხების მიმართულებიდან ჩანს, იგი ქრისტესაკენ იქნებოდა შებრუნებული.

სისხლით ზიარების ჯგუფის ბოლო ფიგურა, რომელიც ტანკებზეა და პილონის წახნაგის ერთიან სიბრტყეზეა მოთავსებული, იუდაა. მას სახელის აღმნიშვნელი წარწერა აღარ გააჩნია. წარმოდგენილი ფიგურა რომ ნამდვილად იუდაა, ეს იქიდან ჩანს, რომ იგი ზურგშექცევითაა გამოსახუ-

სურ. 21. სამთავისი, წარწერა: მარკოს მახარებელი

Рис. 21. Самтависи — Надпись: евангелист Марк

Fig. 21. Samtavisi. Inscription: St. Mark the Evangelist

ლი ქრისტესა და მისი მოწაფეებისაგან; გარდა ამისა, მას სახეზე ხელები აქვს მიტანილი და დაძაბულ მდგომარეობაშია: ეს უკანასკნელი მომენტი იმის მანიშნებელია, რომ მას წმიდა ზიარების მიღებამდე ამოურწყევია. (მსგავს იკონოგრაფიას ვხვდებით ლიხნეს, ლორის, ახტალის, უბისისა და სხვა მხატვრობებში).

სამხრეთ-აღმოსავლეთის გუმბათქვეშა სვეტის ჩრდილოეთის სიბრტყეზე დანიელ წინასწარმეტყველია გამოსახული. დანიელის თავის ორსავე მხარეს სახელის აღმნიშვნელი ასომთავრული წარწერაა: წ-წ-ზეპუ-ზ-ჩ-ზ წინასწარმეტყველი დანიელ. მის მარჯვნივ გაშლილ გრაგნილზე შვიდსტრიქონიანი დაზიანებული წარწერა მოჩანს: ჟ-შ-ზ-ე-ზ: ზ-შ-ზ-ე-ზ: შ-შ-ზ-ე-ზ: ჟ-ჟ-ზ-ე-ზ: შ-შ-ზ-ე-ზ: [...] (ძველი ალთქმა, დანიელის წინასწარმეტყველება) (სურ. 24).

პირველ და მეორე რეგისტრებს შორის თეთრი კონტურით შემოვლებულ ფართო დეკორატიულ სარტყელში წითელი საღებავით შესრულებული დიდი ზომის ასომთავრული წარწერაა. იგი იწყება ჩრდილოეთ მხა-

სურ. 22. სამთავისი, წარწერა: წმ. თომა
Рис. 22. Самтависи — Надпись: св. Фома
Fig. 22. Samtavisi. Inscription: St. Thomas

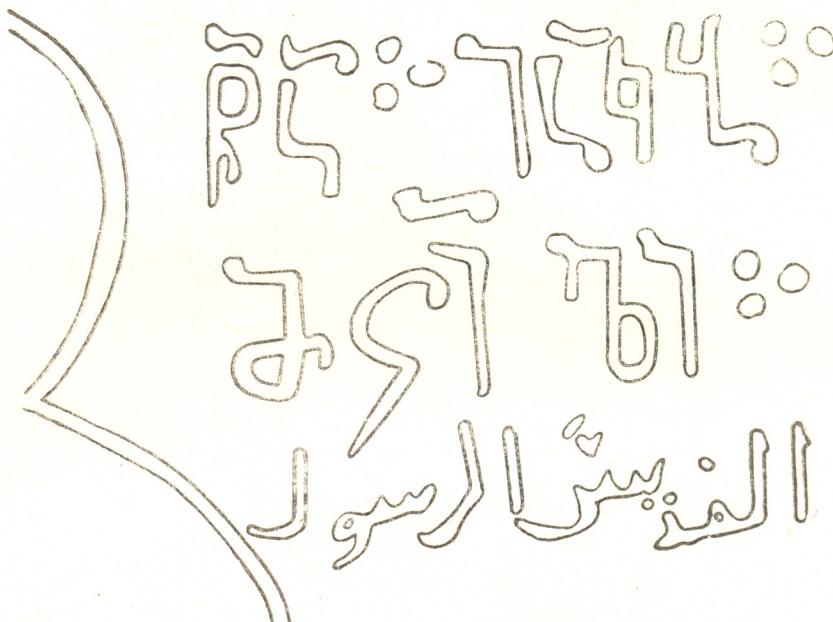
რის პილონის სამხრეთ-აღმოსავლეთის სიბრტყიდან და მთავრდება მოპირ-
დაპირე პილონის ჩრდილო-აღმოსავლეთის სიბრტყეზე:

ყრთაც.. სე-სც.. ყაყ-აც..
რც ა-ც-ხავ-ც-ა.. ჭ-ს.. ჭქმ-ა-ც.. ი-ც-ა-..
რც-ა-რ-ს.. ს-ც-ხ-ც.. ზ-ც.. წ-ც.. ჭ-ც..

რც ყექყას.. მა.. ყუ-რა.. წრრა..

რასრა..

ქარაგმების გახსნის შემდეგ წარწერა ასე იკითხება: „შევიდეთ სახლ-
სათა შიშითა და უგალობდეთ მას ძრწოლვითა.. ღმერთი დაჭდეს საყდარ-

სურ. 23. სამთავისი, წარწერა: წმ. იაკობი

Рис. 23. Самтависи — Надпись: св. Иаков

Fig. 23. Samtavisi. Inscription: St. Jacob

სა.. ზედა.. წმიდასა მასა.. და შეკრბეს.. მისა: ყოველნი.. წმიდანი.. მისნი..“
(ტაბ. 38, 39).

შედარებით კარგადაა დაცული მეორე რეგისტრის მხატვრობა, სადაც
წარმოდგენილი არიან განმანათლებლები, უფლის ძმები, მოცეკვლები,
მღვდელთმთავრები და დიაკვნები.

საკურთხევლის აბსიდის ცენტრალური სარკმლის ორსავე მხარეს
სიბრტყებზე გამოსახულია დიონისი არეოპაგელი ქართული ასომთავრუ-
ლი წარწერით, სადაც ვკითხულობთ: წც.. ბარჩა: ცავაცაცე.. (sic).
წმიდა დონესი აროპაითი (sic) (სურ. 25). ამავე წარწერის ქვემოთ მო-
თავსებულია ვინაობის მაუწყებელი წარწერა არაბულად. დიონისეს ხელში
გრავნილი უჭირავს, რომელზედაც იკითხება: ხცაზ ცას: ზუ აფზ
„კურთხეულ არს ძე უფლისა“ (კონდაკი, ოქროპირის წირვიდან, ხმის ასა-
მაღლებელი), ცენტრალური სარკმლის მარჯვნივ წარმოდგენილია იერო-
თეონის ფიგურა. იგი ოდნავ შებრუნებულია მარცხნივ. გამოსახულების-

სურ. 24. სამთავისი, წარწერა:
ჭმ. დანიელი

Рис. 24. Самтависи — Надпись:
св. Даниэль

Fig. 24. Samtavisi. Inscription:
St. Daniel

სურ. 25. სამთავისი, წარწერა:
ჭმ. დიონისე არეოპაგილი

Рис. 25. Самтависи — Надпись:
св. Дионис Ареопагит

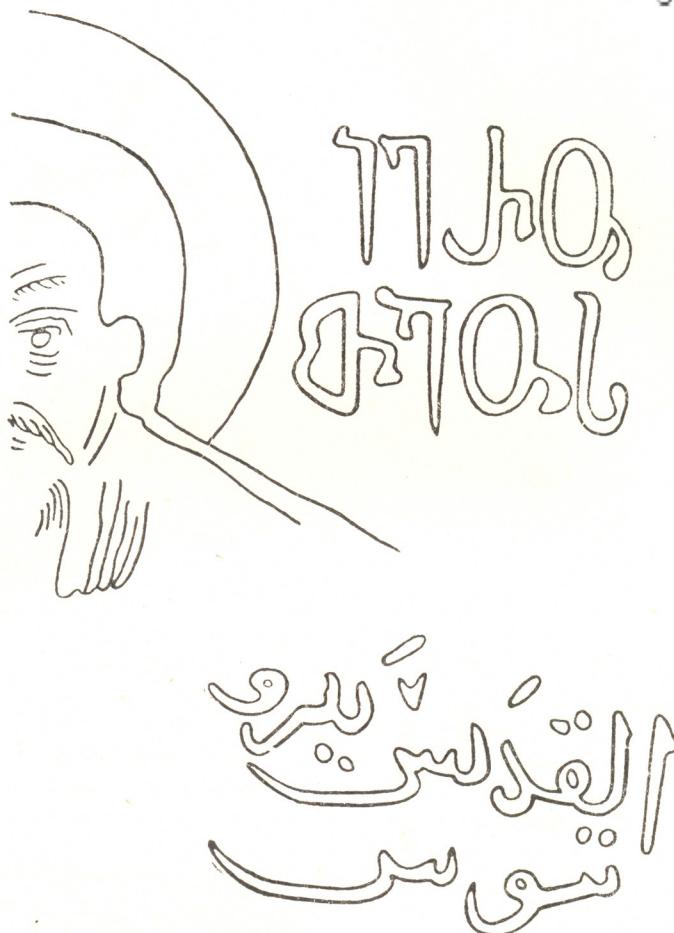
Fig. 25. Samtavisi. Inscription: St.
Dionysius the Areopagite

ორსავე მხარეს წერია: წ-ც ღამიაშვილის წმიდა იეროთეოს. ქვემოთ, მარცხნივ ამავე შინაარსის ორსტრიქონიანი არაბული წარწერაა მოთავსებული (სურ. 26).

იეროთეოსის გაშლილ გრაგნილზე შემდეგი წარწერაა: ქ-.. ყრჩას.. ყბლ- აღნიშნული წარწერა ქარაგმების გახსნის შემდეგ შეიძლება ასე წავიყითხოთ: „რამეთუ.. შვენის.. ყოველი დიდება (პატივი და თაყვანისცემა)“ (კონდაკი, ოქროპირის წირვა, ხმის ასამაღლებელი, 1899, გვ. 110) (სურ. 27).

იეროთეოსის მარჯვნივ, საკურთხევლის აბსიდის სამხრეთის მხარის სარქმელია, რომელშიც ორი ანგელოზის გამოსახულებაა. სარქმლის შემდეგ გამოსახულ ფიგურას თავთან ქართული ასომთავრული წარწერა ახლავს: წ-ც: რ-ც-ლ-.. მ-ი-ს-.. ყ-დ-ა-ს-ზ-.., რომელიც ქარაგმების გახსნის შემდეგ ასე იკითხება: „წმინდა ეგნატე ღმრთის შემოსილი“. ქვემოთ კი დაზიანებული ოთხსტრიქონიანი არაბული წარწერაა (სურ. 28).

ეგნატეს გრაგნილზე წარწერა ძალიან დაზიანებულია, რის გამოც მისი

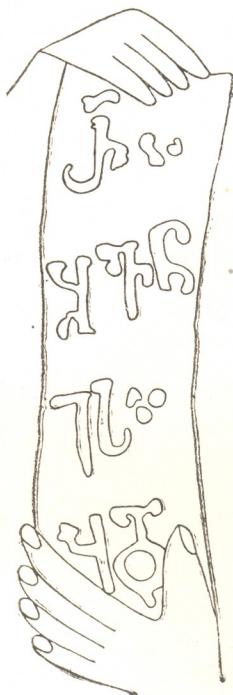

სურ. 26. სამთავისი, წარწერა: წმ. იეროფეის
Рис. 26. Самтависи — Надпись: св. Иерофея
Fig. 26. Samtavisi. Inscription: St. Jerophian

წაკითხვა დღეს უკვე შეუძლებელია. ეგნატეს მოსდევს წმინდა ანანია მო-
ციქული, რომლის თავთან წერია: წ-ტ.: ცხრაც მცავე. ხოლო ქვე-
მოთ, მარცხნივ იგივე სახელი არაბულად წერია (სურ. 29).

ანანია, ისე როგორც მის წინ მდგომი წმინდანები, ოდნავ მიბრუნებუ-
ლია მარცხნივ, ე. ი. აბსიდის ცენტრისაკენ. ანანიას ხელში გაშლილი გრაგ-
ნილი უჭირავს, რომლის ბოლო ნაწილი ხელზეა გადაკეცილი. გრაგნილზე
წარწერის მხოლოდ მქრთალი ლაქებია შემორჩენილი. დაკვირვებიდან ჩანს,
რომ გრაგნილის ზედაპირზე ქართული ასომთავრული წარწერა ყოფილა,

ხოლო მეორე მხარეზე არაბული. გადაკეცილ გრაგნილზე რამდენიმე ულარცებული ზიანებული არაბული ასოა შემორჩენილი, რომლის მიხედვითაც ტექსტის აღდგენა შეუძლებელია.

სურ. 27. სამთავისი,
ჭარწერა წმ. იეროფეოსის
გრაგნილზე

Рис. 27. Самтависи —
Надпись на свитке
св. Иерофея

Fig. 27. Samtavisi.
Inscription on the scroll
of St. Jerophian

სურ. 28. სამთავისი, ჭარწერა:
წმ. ეგნატე

Рис. 28. Самтависи — Надпись:
св. Игнатий

Fig. 28. Samtavisi.
Inscription:
St. Ignatius

მომდევნო ფიგურა, სიმიონ ძმა უფლისა, ბერაშია გამოსახული. წმინდანის მარჯვნივ იყითხება წ-ც (წმიდა) საშოან (სიმიონ) (sic), მარცხნივ კი ჭ-ც აფხასი (ძმა უფლისა). ამავე მხარეს, ქვემოთ, ამავე შინაარსის სამსტრიქონიანი არაბული ჭარწერაა: სიმიონის ხელში პყრობილ გრაგნილზე ჭარწერა სრულიად გამჭრალია (სურ. 30).

საკურთხევლის აბსიდსა და გუმბათქვეშა ბურჯს შორის არსებულ გასასვლელის ზევით, კედლის სიბრტყეზე ჭარმოდგენილია ჭელამდე გა-

მოსახული წმინდანი. მის თავთან მარჯვნივ გაირჩევა წარწერა: (წმიდა: 6), მარცხნივ კი — ქართული მარტინი (რსიმე მოციქული), ე. ი. წმიდა ხურსიმე მოციქული. ასეთი სახელით ცნობილი წმინდანი ქართული დედლის შხატერლობაში, გარდა სამთავრისა, ჩვენ არსად შეგვხვედრია. სამ-

სურ. 29. სამთავისი, წარწერა:
წმ. ანანია

Рис. 29. Самтависи —
Надпись: св. Ананий

Fig. 29. Samtavisi. Inscription:
St. Anan ius

კურ. 30. წარწერა: სიმიონ ძმა უფლისა

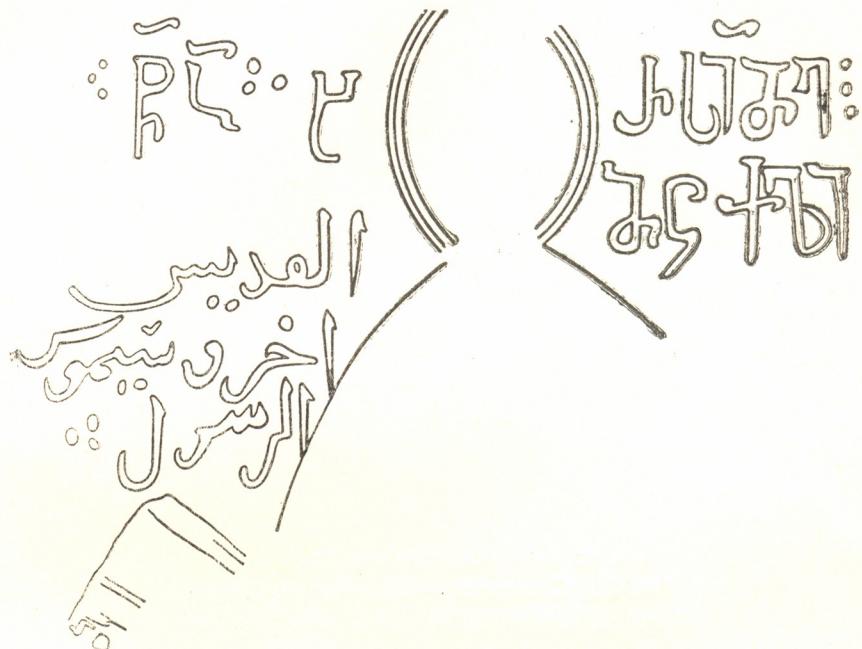
Рис. 30. Самтависи — Надпись:
Симеон брат господень

Fig. 30. Samtavisi. Inscription: St. Simeon God's Brother

სტრიქონიანი არაბული წარწერა, რომელიც ქართული წარწერის იდენტუ-
რია, წმინდანის მარჯვენა მხარის გასწვრივაა მოთავსებული (სურ. 31).
რაია, წმინდანის მარჯვენა ხელში გახსნილი სახარება უჭირავს, რომელზედაც წარ-
წერან მარჯვენა ხელში გახსნილი სახარება უჭირავს, რომელზედაც წარ-
წერა გარკვევით მოჩანს. **ძრიული წარწერა**. აღნიშნული წარწერა ქარაგმე-
ბის გახსნის შემდეგ ასე იკითხება: „მოწყალებათათვის (მხოლოდ შობილსა
ძისა შენისათა)“ (კონდაკი, ოქროპირის წირვილან, ხმის ასამაღლებელი,
გვ. 128).

გუმბათქვეშა სამხრეთ-აღმოსავლეთის ბურჯის ჩრდილო-აღმოსავლეთ
სიბრტყეზე გამოსახულია წმიდა სტეფანე პირველმოწამე. მას მარცხნიანი ხე-
ლით დარბაზული ეკლესის ფორმის მქონე საკედლი უჭირავს, მარჯვენა
ხელი კი საერთოდ არა ჩანს, რადგან იგი მიბრუნებულა მის წინ მღვმე-
ლმინდანებისაკენ. მის თავთან, მარჯვნივ იყითხება წ-7 (წმიდა), მარცხნივ

კი სღვრუ უმარის შწილი. ე. ი. სტეფანე პირველმოწამე. მარტინ ბარებულის პირველი ასოს „ს“-ს ქვეშ გარკვევით მოჩანს შავი ფერის სალებავით შესრულებული ასო ၇ (ე). იმავე შინაარსის ითხსტრიქონიანი არაბული

სურ. 31. სამთავისი, წარწერა: ჭმ. ხურსიმე

Рис. 31. Самтависи — Надпись: св. Хурсимий

Fig. 31. Samtavisi. Inscription: St. Hursimius

წარწერა წმიდა სტეფანეს მარჯვენა მხარის გასწვრივაა მოთავსებული (სურ. 32).

ამავე სვეტის ჩრდილოეთის სიბრტყეზე მოთავსებულია ოეთრი სალებავით მოჩარჩოებული ექვსსტრიქონიანი ასომთავრული საქტიტორო წარწერა, რომელშიც მოხსენიებულია გივი ამილახორი. წარწერის ქვემოთ წინასწარმეტყველ ამბაჯუმის დაზიანებული ფიგურა მოჩანს.

საქურთხევლის აბსიდის ჩრდილო-აღმოსავლეთის სარკმელში ორი ანგელოზია გამოსახული. სარკმლის შემდეგ წარმოდგენილია წმიდა იაკობი ძი ძმა უფლისა. მის თავთან მარცხნივ იკითხება: რცხავ ჩაფის, ქვემოთ კი მოთავსებულია ამავე შინაარსის სამსტრიქონიანი არაბული წარწერა (სურ. 33). იაკობის გრავნილზე წერია: მა: ყა რ-მას: სემარცე ჩას (სურ. 34). ქარაგმების გახსნის შემდეგ კი იგი ასე იკითხება: „რამეთუ შენი

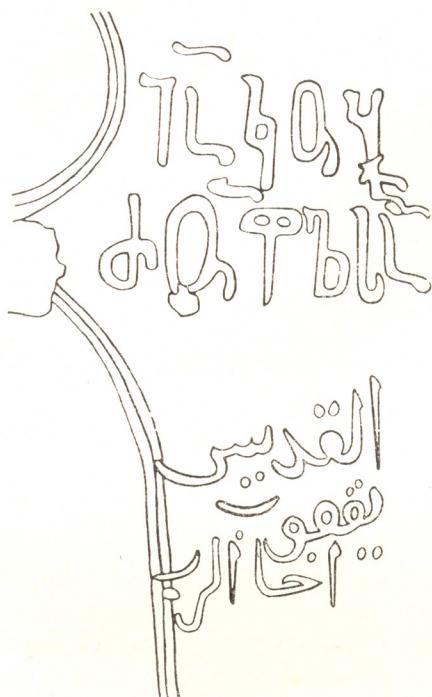
სურ. 32. სამთავისი, წარწერა: წმ. სტეფანი

Рис. 32. Самтависи — Надпись: св. Стефан

Fig. 32. Samtavisi. Inscription: St. Stephen

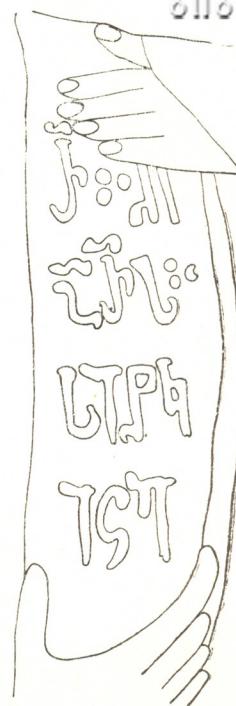
არს სიმტკიცე ძალ(ისა)“ (კონდაკი, ოქროპირის წირვიდან, ხმის ასამაღლებელი, გვ. 111).

იაკობის მომდევნო ფიგურაა წმიდა იუდა, ძმა უფლისა. მის თავთან არსავე მხარეს მოთავსებული წარწერა ასე იყითხება: წ-ტ იაბ ჭა: ოფზას წმიდა იუდა ძმა უფლისა (სურ. 35). იუდას მხარის მარცხნივ კი — ამავე შინაარსის სამსტრიქონიანი არაბული წარწერაა. გრავნილის ზევითა ნაწილი, რომელიც იუდას უჭირავს, მის მარცხენა ხელზეა გადაკეცილი და ქვემოთ, ვერტიკალურად ეშვება. გრავნილის ზედა მხარეზე ქართული ასომთავრული წარწერაა მოთავსებული, რომელიც შემდეგნაირად იყითხება: ქ-: წ-ტ ალნიშნული წარწერა ქარაგმების გახსნისა და ტექსტის აღდგენის შემდეგ ასე იყითხება: „რამეთუ წმიდა ხარ (ლმერთოჩვენო)“ (კონდაკი, ოქროპირის წირვიდან, ხმის ასამაღლებელი, გვ. 113). გადაკეცილ გრავნილზე სამსტრიქონიანი არაბული წარწერა მოჩანს. არაბული წარწერა, რომელიც გრავნილის მეორე მხარეზეა შესრულებული, როგორც მოსალოდნელი იყო, თავდაყირა უნდა ყოფილიყო დაწერილი. სინამდვილეში კი დაწერილია სწორად, მაყურებლისათვის. როგორც ზემოთაც აღვნიშნეთ, გრავნილის მეორე მხარეზე არაბული წარწერა მოთავ-

სურ. 33. სამთავისი, წარწერა:
იაკობ ძმა უფლისა
Рис. 33. Самтависи — Надпись:
Иаков брат господень

Fig. 33. Samtavisi. Inscription:
St. Jacob God's
Brother

სურ. 34. სამთავისი,
წარწერა იაკობის
გრავნილზე

Рис. 24. Самтависи —
Надпись на свитке
св. Иакова

Fig. 34. Samtavisi.
Inscription on the scroll
of St. Jacob

სებულია ანანია მოციქულის გრავნილებზეც. იუდა და ანანია საკურთხევა-
ლის აბსიდის კალთის ნაპირებზე არიან გამოსახულნი ერთმანეთის პირ-
დაპირ.

იუდას შემდეგ ბემაში წარმოდგენილია წმიდა გრიგოლი, რომლის
თავთან მარჯვნივ იკითხება **წ** ქ.ქ. მარცხნივ კი — **ა.ზ:** სც.ც.ც (sic), ე. ი. წმიდა გრიგოლი პტელია (სურ. 36). ქართული წარწერის შინა-
არსის დადგენაში მარცხენა მხართან მოთავსებული ორსტრიქონიანი არა-
ბული წარწერა გვეხმარება². წმიდა გრიგოლს ხელში გაშლილი გრავნილი

² არაბულ წარწერას ი. ჯანდიერი შემდეგნაირად თარგმნის: „წმიდა გრიგოლი არქა-
გეპისკოპოსი არმენისა“.

უჭირავს, რომელზედაც ქართული ასომთავრული წარწერა გამოიყოფა იყითხება: **ქარწერა 7 სეტემბერი.** იგი შემდეგი სახით იკითხება: „რათა და ესენიცა (ჩვენთანავე აღიდებენ)“ (კონდაკი, ოქროპირის წირვიდან, კათა-კმეველთა კვერექსიდან, ხმის ასამაღლებელი გვ. 120).

სურ. 35. სამთავისი, წარწერა:
იუდა ძმა უფლისა

Рис. 35. Самтависи —

Надпись: Иуда брат господень

Fig. 35. Samtavisi. Inscriptio-
tion: Judas God's
Brother

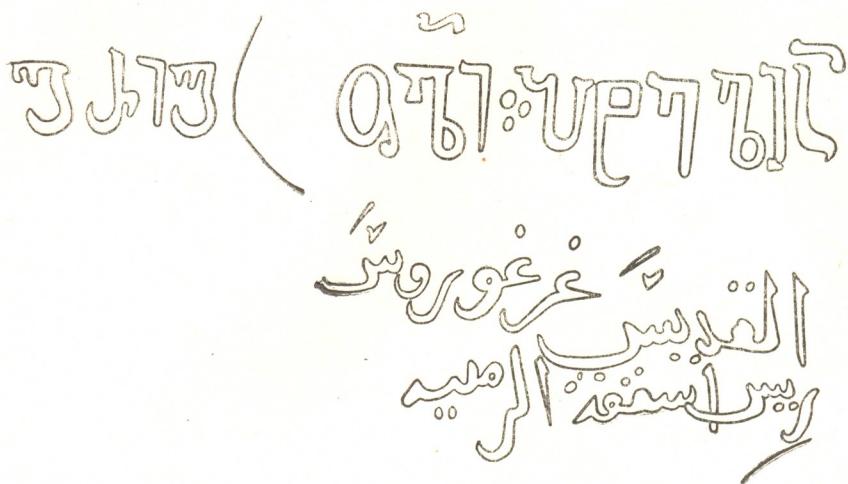
ჩანს, თუ ვინ უნდა ყოფილიყო გამოსახული. აღნიშნული ლაკუნის ზემოთ თეთრი საღებავით შემოსაზღვრულ ჩარჩოში მოთავსებულია შვიდსტრი-
ქონიანი ქართული ასომთავრული მეორე საქტიტორო წარწერა. აღნიშნულ
წარწერაში მოხსენებულია მელიტონი—სამთავნელი ეპისკოპოსი. კონქისა
და გუმბათქვეშა სვეტების წარწერებს უფრო დეტალურად ქვემოთ განვი-
ხილავთ.

³ ი. ჯანდიერი არაბულ წარწერას ასე კითხულობს: „წმიდა ლაზარე რომელ იგი (არს)
მეუფე ურწყულ უდაბნოთა“.

საკურთხევლის აბსიდასა და ჩრდილოე-
თის სვეტს შორის არსებულ გასასვლელის
თავზე, კედლის სიბრტყეზე წმინდა ლაზარეს
წელამდე გამოსახულებაა. წმინდანის სახელის
აღმინშვნელი წარწერა ძალიან არის დაზია-
ნებული (სურ. 37). სათანადო იღდგენით იგი
მაინც იკითხება: წ-ც.: ზურბული (წმიდა ლა-
ზარე). მის მარცხენა მხართან სამსტრიქნია-
ნი არაბული წარწერაა³. ლაზარეს, ისევე რო-
გორც მის მოპირდაპირე მხარეს გამოსახულ
წმიდა ხურსიმეს (sic), მარცხენა ხელში შუა-
ზე გახსნილი სახარება უჭირავს, რომელზე-
დაც წარწერაა შემორჩენილი: ქარწერა
მზმაც, ქარაგმების გახსნის შემდეგ ასე
იკითხება: „რათა ძლიერებითა (შენითა)“
(კონდაკი, ოქროპირის წირვიდან, ხმის ასა-
მაღლებელი, გვ. 122) (სურ. 38).

ლაზარეს შემდეგ, გუმბათქვეშა სამხ-
რეთ-აღმოსავლეთ სიბრტყეზე, წმიდა ლავ-
რენტია წარმოდგენილი. მას, თვეის ორსავე
მხარეს აქვს წარწერა: წ-ც ზურბული: (წმი-
და ლავრენტი) (სურ. 39). ლავრენტის, ისე
როგორც სამხრეთის ბურჯის სიბრტყეზე
გამოსახულ სტეფანეს, მარცხენა ხელში სა-
კმევლის ჭურჭელი უჭირავს, მარგვენაში კი
საცეცხლური. ამავე ბურჯის სამხრეთის სიბრ-
ტყეზე ნალესობა ჩამოვარდნილია და აღარ

ტყეზე ნალესობა ჩამოვარდნილია და აღარ

სურ. 36. სამთავისი, წარწერა: წმ. გრიგოლი
Рис. 36. Самтависи — Надпись: св. Григорий
Fig. 36. Samtavisi. Inscription: St. Gregory

მეორე და მესამე რეგისტრებს შორის თეთრი კონტურით შემოვლებული დეკორატიული სარტყელია მოთავსებული, რომელიც იწყება საკურათევლის აბსიდის ჩრდილოეთის კალთის ნაპირიდან და მთავრდება სამხრეთის მხარის ბერის სიბრტყეზე. აღნიშნულ სარტყელში მოთავსებულია ასომთავრული წარწერა:

†: მიმდევა: მციქაც: ყრჩც:.
ყრაშვასან საშაცზა: ბც: წრაბცრა ყრა სე-ჟაცც:.
ეპატარა: ცწც: მარას: ბც ახ-: ახ-: ცძარ:.

ქარაგმების გახსნის შემდეგ წარწერა ასე წაიკითხება: „ქ. მღვდელთ:. მთავართა:. შენითა:. შეიმოსონ:. სიმართლე:. და:. წმიდანი:. შენი:. სიხარულითა:. იხარებდნენ:. აწდა:. მარადის:. და უკუნით:. უკუნისამდე:. ამინ:. (ტაბ. 37, 39, 40, 41).“

საკურათევლის აბსიდის სამხრეთის მხარის ლიადის მარცხენა ნაპირიდან იწყება სხვა წარწერა, რომელიც იქვე ახლოს ბურჯის ჩრდილო-აღმოსავლეთის სიბრტყეზე მთავრდება. მოგვყავს ეს წარწერაც წრასც: ქ-: ყრაშვასა: მა: ხუ: ე. ი. „წმიდასა: რამეთუ: შემმოსა: მე: კვარ(თი).“

ზემოდან მესამე რეგისტრში მხატვრობა დაზიანებული სახითაა მოლწეული. რეგისტრი დანაწევრებულია აღმოსავლური სტილის ტეხილი კამარებით. მოჩარჩოების ვერტიკალური სვეტები მარტივი პროფილის მქონე კაპიტელებითა და ბაზისებით არის შემკული. თითოეულ ჩარჩოში თითო

ფიგურაა წარმოდგენილი. აბსიდში ჩატარებული არა ფიგურაა გამოსახული, ტექსტი — ორი, ჩრდილო-აღმოსავლეთის ბურჯის სამხრეთის სიბრტყეზე კი — ერთია. სამხრეთ-აღმოსავლეთის ბურჯზე ნალესობა ჩამოვარდნილია, სადაც ერთი

სურ. 37. სამთავისი, წარწერა:
წმ. ლაზარე

Рис. 37. Самтависи —
Надпись: св. Лазарь

Fig. 37. Samtavisi. Inscription:
St. Lazarus

10×40 სმ-ის ზომის, მოგრძო ფორმის აღმოსავლეთი ბურჯის ფრესკის მიანი ქვა. საიდან გაჩნდა აქ აღნიშნული ხუროთმოძღვრული ფრაგმენტი, ამის შესახებ ძეგლის ისტორიის მიმოხილვისას ვისაუბრებთ (ტაბ. 42).

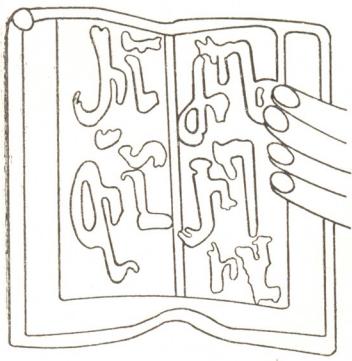
გარდა ამისა, ქვედა რეგისტრში, აბსიდის ცენტრში არსებული შეისრული თალის მქონე ნიშის მარჯვნივ და მარცხნივ ჩამოვარდნილი ნალესობის აღგილებში შემჩნეულ იქნა აგურით ამოშენებული სამი ნიშას კვალი. აბსიდის სამხრეთის კალთაზე მდებარე ნიშას განი 76 სმ-ს უდრის, მის გვერდით მეორე ნიშას განი ვერ დგინდება, რადგან იგი ფრესკითაა დაფარული. ასევე დაუდგენელი რჩება ჩრდილოეთის კალთის ნიშას განიც. თუ

ფიგურა უნდა ყოფილიყო. ამრიგად, მესამე რეგისტრში სულ 12 ფიგურა არსებულია. როგორც ფიგურების შემორჩენილი სამოსიდან ჩანს, მესამე რეგისტრში მღვდელმთავრები ყოფილან გამოსახული, კამარებში წარმოდგენილი ფიგურების სახეები საგანგებოდ არის დაზიანებული, რის გამოც, ზოგიერთ ადგილას ნალესობაც კი ჩამოვარდა.

1964 წელს, როდესაც საქართველოს ძეგლთა დაცვის სამართველოსთან არსებული სამეცნიერო-სარესტავრაციო სახელოსნოს მხატვარი-რესტავრატორები შ. აბრამიშვილი და კ. ბაკურაძე სამთავისის ტაძრის საკურთხევლის აბსიდის კედლის მხატვრობას წმენდნენ და სათანადო ხსნარებით ამაგრებდნენ, ამ დროს ზოგიერთ ადგილას ჩამოვარდა მესამე რეგისტრის დაზიანებული ფრესკის ქვეშ არსებული სქელი ნალესობა.

საკურთხევლის აბსიდის სამხრეთის კალთაზე ნალესობის ჩამოვარდნის შედეგად 1,6 მ სიმაღლეზე კედლის წყობაზე გამოჩნდა

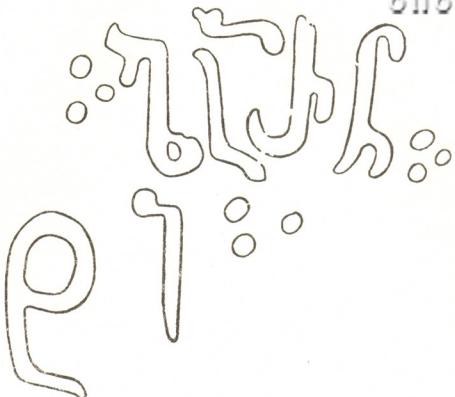
საკურთხევლის აბსიდის სამხრეთის კალთაზე ნალესობის ჩამოვარდნის შედეგად 1,6 მ სიმაღლეზე კედლის წყობაზე გამოჩნდა

სურ. 38. სამთავისი, წარწერა:
სახარებაზე

Рис. 38. Самтависи —
Надпись на евангелии

Fig. 38. Samtavisi. Inscription
on the Gospel

სურ. 39. სამთავისი, წარწერა:
წმ. ლავრენტი

Рис. 39. Самтависи — Надпись:
св. Лаврентий

Fig. 39. Samtavisi. Inscription:
St. Lawrence

სამხრეთის კალთის ნიშას განს გავითვალისწინებთ და მის განით წარმო-
ვიდგენთ ნაწილობრივად გამოჩენილ ნიშებს, მაშინ აბსილში შემჩნეული
ნიშები არათანაბარი მანძილით დაცილებული გამოვა. ნიშების არათანა-
ბარი მანძილებით დაცილების მიზეზების გარკვევა შეუძლებელია, რადგან
შემჩნეული ნიშების უმეტესი ნაწილი ფრესკითაა დაფარული. (იხ. მხატვ-
რობის განაწილების სქემა, ტაბ. 45, 46).

გუმბათში მხატვრობა

გუმბათში მხატვრობა წარმოდგენილია თაღსა და გუმბათის ყელში
სამ რეგისტრად (ტაბ. 43). გუმბათის თაღის ქვემოთ, იქ საიდანაც იწყება
გუმბათის ვერტიკალურ ყელზე გადასვლა, შემოვლებულია თეთრი და მო-
წითალო ფერის ზოლები. თაღის ფონი მუქი მონაცრისფრო-მომწვანოა.

გუმბათის თაღი მთლიანად უკავია პანტოკრატორის წელამდე გამოსა-
ხულებას, რომლის თავიც, როგორც წესი, დასავლეთითაა გამოსახული.
მას თავზე ჯვრული შარავნი აღგას. ქრისტეს კვართი აცვია, ზემოდან კი
ჰიმატიონი აქვს მოსხმული. მარჯვენა ხელით კურთხევას გამოსახავს, მარ-
ცხენა ხელში კი დახურული წიგნი უჭირავს. ფურცლების გარეთა ნაპირე-
ბი მუქი ყავისფერითაა შეფერილი. წიგნი შეკრულია მუქმოლურჯო ფერის
წვრილი ზონარის გრეხილით. ყდა მარგალიტებითა და ძვირფასი დიდი ქვე-

ბითაა შემქული. ქრისტეს შარავანდში, ჯვრის მკლავების ბოლოյანთ გული თითო ასო მოჩანს: N-O-Ω=ძჲ ქართულად ნიშნავს (მე ვარ), რომელი ვარ. (გამოსვლ. 3, 13) მხრებს ზემოთ ბერძნულად აწერია: IC—XC იესო ქრისტე¹.

გუმბათის ყელის პირველი რეგისტრის მხატვრობა შეიცავს კანონიკური სახარების ავტორთა ოთხ აპოკალიფუსურ გამოსახულებას, რომელიც ელისურ მედალიონებშია ჩახატული. მათ სახელების აღმნიშვნელი ქართული წარწერები ახლავს; იქვე მიწერილია თითო ბერძნული დიდი ზომის ასო. აღნიშნული რეგისტრი მომდევნო ქვევითა რეგისტრებზე შესამჩნევად დაბალია, ამიტომ იგი სარტყელისებური ფორმის მოჩანს. რეგისტრში წარმოდგენილი მედალიონების ზემოთა ნაწილები წარწერილია თაღის წრესაზით. მედალიონები რეგისტრში შემდეგნაირად ნაწილდება: ჩრდილო-აღმოსავლეთ მედალიონში ფრთხოსანი ლომია გამოსახული, რომელსაც ქართულად აწერია მარკაზ (მარკოზა) (sic.). ბერძნულად კი „ΒΔ“. სამხრეთ-აღმოსავლეთ მედალიონში გამოსახულია ფრთხოსანი ხარი, რომელსაც ახლავს წარწერა ზეს (ლუკა), ბერძნულად წერია „B“. სამხრეთ-დასავლეთის მედალიონში წარმოდგენილია არწივი, რომელსაც აქვს წარწერა — ΓΠ (იოანე), ბერძნულად კი — „ΚΑ“. ჩრდილო-დასავლეთით მდებარე მედალიონში კი ანგელოზია გამოსახული, რომელსაც ახლავს სათანადო წარწერა მარტინ (მათე), ხოლო ბერძნულად — „A“.

თიხივე აპოკალიფუსურ მახარებელს ხელში უჭრია მოოჭვილი სახარება. ამავე რეგისტრში, აღმოსავლეთისა და დასავლეთის მხარეზე, მედალიონებს შორის გამოსახულია ორი მრავალფრთხედი.

პირველი რეგისტრი მეორედან გამოყოფილია მცენარეული ორნამენტით შევსებული ბრტყელი არშიით. მეორე რეგისტრში გუმბათის ყელის სარკმლების სიმაღლეზე წარმოდგენილია 13 ფიგურა მთელი ტანით. აღმოსავლეთით ორ ახლომდებარე სარკმელს შორის ვიწრო სიბრტყეზე გამოსახულია საყდარზე მჯდომი ღვთისმშობელი, რომელსაც კალთაში ყრმა ქრისტე უზის. მარიამს მხერებს ზემოთ ბერძნული წარწერა აქვს: M-P Θ-V — (დედა ღვთისა). ღვთისმშობელს თავზე შარავანდი ადგას, ქრისტეს კი, როგორც წესი — ჯვრული შარავანდი. აქ ჯვრის მკლავების ბოლოებზე, ისე როგორც გუმბათის თაღში წარმოდგენილ ქრისტეს ჯვრიან შარავანდში, თითო ბერძნული ასოა მოთავსებული, რაც იმავე შინაარსის მაუწყებელია. — („მე ვარ“) რომელი ვარ!. ყრმა ქრისტეს მარცხენა ხელში მცირე ზომის ოვალური ფორმის დახვეული გრავნილი უჭირავს, მარჯვენა ხელით კი კურთხევას გამოსახავს.

გუმბათის ყელში გაჭრილ სარკმლებს შორის არსებულ ექვს განიერ სიბრტყეზე ორ-ორი წინასწარმეტყველია მოთავსებული, ე. ი. სულ თორ-

¹ გუმბათშიც, ისე როგორც საკურთხეველში, ქართულ-ბერძნული წარწერები შესრულებულია თეთრი სალებავით.

მეტი. ღვთისმშობლის მარჯვნივ (მაყურებლიდან) ორ სარქმელს შორის მცდელობა მოსახულია დავითი და დანიელ წინასწარმეტყველები, რომლებსაც თავზე გვირგვინი აღგათ და შარავანდმოსილნი არიან. დანარჩენი 10 ფიგურა-მხოლოდ შარავანდითაა წარმოდგენილი.

დავით წინასწარმეტყველს, რომელიც ღვთისმშობლისკენაა მიბრუნებული, ახლავს სახელის აღმნიშვნელი ბერძნული წარწერა **Δασίδ** (დავითი). მას მარცხენა ხელში გაშლილი გრავნილი უჭირავს, რომელზედაც ბერძნული წარწერაა².

დავითის გვერდით წარმოდგენილი ფიგურა, რომელიც ოდნავ შემობრუნებულია დავითის საწინააღმდეგო მხარეს, დანიელ წინასწარმეტყველია. მას მხართან ბერძნულად აწერია **Δασιήλ** (დანიელ). მის გრავნილზე კი შემდეგი იკითხება: „(მე დანიელ) ეხედავ ვითარმედ (საყდარნი დაიდგნენ)“ (ძველი აღთქმა, დანიელის წინასწარმეტყველება, თავი 7 (9)).

✓ გუმბათის ყელის სამხრეთის მხარის სიბრტყეზე წარმოდგენილნი არიან ამოსი და სოფონია წინასწარმეტყველები. აქაც, ისე როგორც წინა ორი ფიგურა, ამოსი აღმოსავლეთით, ღვთისმშობლისკენ არის შემობრუნებული, სოფონია კი საწინააღმდეგო მხარეს; ყველა ფიგურა გუმბათის სარკმლებს შორის ამ სახითაა წარმოდგენილი. პირველი ფიგურის მარჯვენა მხართან წერია **Αμώς** ამოს. მის გრავნილზე კი მხოლოდ ბოლო სტრიქონებია შემორჩენილი, რომელიც ტექსტის აღდგენის შესაძლებლობას არ იძლევა.

ამავე სიბრტყეზე მეორე ფიგურას მარჯვენა მხარს ზემოთ აწერია **Σοφονίας** — სოფონია, ხოლო მის გრავნილზე მოთავსებული ბერძნული წარწერის თარგმანი სოფონიას წინასწარმეტყველების შემდეგ წინადადებას ემთხვევა: „ξμα უფლისა მწარედ (და ფიცხლად დაწესებულ არ ძლიერ)“ (ძველი აღთქმა, I, (14) გვ. 829).

სამხრეთ-დასავლეთის სიბრტყეზე წარმოდგენილი პირველი ფიგურის გინაობა უცნობია წარწერის დაზიანების გამო. მას ხელში გაშლილი გრავნილი უჭირავს. გრავნილზე არსებული ბერძნული წარწერა შემდეგი სახით ითარგმნება: „υθράνωνελι გαრშემოერტყა (უსამართლობისაგან)“. როგორც პროფ. თ. ყაუხეჩიშვილი აღნიშნავს, ტექსტი ეკუთვნის ამბაკუმის წინასწარმეტყველებას და შესაძლოა აღნიშნული ფიგურა ამბაკუმი იყოს. თუმცა სამთავისის გუმბათის ყელში გამოსახულ წინასწარმეტყველებს ზოგიერთ შემთხვევაში ხელში პყრობილ გრავნილის ბერძნული წარწერების ტექსტი აღებული აქვთ სხვისი წინასწარმეტყველებიდან. ამგვარი მაგალითი გვაქვს იქვე, ამავე სიბრტყეზე მოხატულ ესაია წინასწარმეტყველის გრავნილზე, რომელზეც არსებული ბერძნული წარწერა შემდეგნაი-

² გუმბათის ყელის მხატვრობის ბერძნული წარწერების ამკითხვა და მისი თარგმანები ეკუთვნის პროფესორ თ. ს. ყაუხეჩიშვილს. აღნიშნულ წარწერას მკვლევარი შემდეგნაიდ კითხულობს: „ვითარ განდიღნეს საქმენი შენი (უფალო)“ (დავითნი, 103, (24)).

რად ითარგმნება: „ღალადვყავ ჭირსა შინა (ჩემსა უფლისა მიმართ)“ ქველი აღთქმა, იოანეს წინასწარმეტყველება, II (3), აღნიშნული ტექსტი აღებულია იოანეს წინასწარმეტყველებიდან.

დასავლეთის მხარის სიბრტყეზე მოხატულია იეზეკიელი და იოველ წინასწარმეტყველები. იეზეკიელის გრაგნილის ბერძნული წარწერა ითარგმნება შემდეგი სახით: „ამათ იტყვის უფალი“ (ძველი აღთქმა. ეზეკიელის წინასწარმეტყველება, 34, (11).

ეზეკიელის გვერდით წარმოდგენილ ფიგურას მხარს ზემოთ აწერია ქარა — იოველი. მის გრაგნილზე ბერძნული წარწერის თარგმანი კი გვაუწყებს: „სად არს სიკულილო, (სად არს საწერტელი შენი ჯოჯონეთო)“ (ძველი აღთქმა, ოსეს წინასწარმეტყველება, 13 (14).

ჩრდილო-დასავლეთის სიბრტყეზე პირველ ფიგურას ახლავს ვინაობის აღმნიშვნელი წარწერა: **Γεδεών** გედეონ. მის გრაგნილზე ბერძნული წარწერა შემდეგნაირად ითარგმნება: „პირისა წინაშე უფლისა (ვინ დაუთმოს)“. (ძველი აღთქმა, ნაუმის წინასწარმეტყველება, 1, (6).

გედეონის გვერდით წარმოდგენილი წინასწარმეტყველის როგორც სახელი, ისე მისი გრაგნილის წარწერა იმდენად არის დაზიანებული, რომ ჩვენთვის მისი ვინაობა, ასევე გრაგნილის შინაარსი დაუდგენელი რჩება.

გუმბათის ყელის ჩრდილო-აღმოსავლეთის სიბრტყეზე წარმოდგენილია ბოლო ორი ფიგურა. პირველ მათგანს მარჯვენა მხარის გასწვრივ აწერია: **Ιερεμίας** (იერემია), ხოლო მისი გრაგნილის ბერძნული ტექსტი შემდეგნაირად ითარგმნება: „იყო სიტყუა (უფლისა ჩემდამო მეტყურკლი)“ (ძველი აღთქმა, იერემიას წინასწარმეტყველება, I, (5).

იერემიას გვერდით წარმოდგენილი ბოლო მეთორმეტე წინასწარმეტყველი ღვთისმშობლისკენაა მიბრუნებული. მის მარჯვენა მხარის ზემოთ წერია **Σιλοსφῶν** (სოლომონ). სოლომონს მარცხენა ხელში ზემოთ აფრიალებული გრაგნილი უჭირავს. გრაგნილზე არსებული ბერძნული წარწერა თარგმნის შემდეგ ასე იკითხება: „ბაგენი უფლისანი სწროვან (სიბრძნესა)“ (ძველი აღთქმა, სოლომონის წინასწარმეტყველება, 10, (31).

გუმბათის სარკმლების შიგნითა სიბრტყეებზე და თაღში მოჩანს სტილზებული მცენარეული ორნამენტი.

გუმბათის ბოლო მესამე რეგისტრი მეორე რეგისტრისაგან მცენარეული ორნამენტის ზოლით არის გამოყოფილი. მესამე რეგისტრში რვა ანგელოზია წარმოდგენილი, რომელთაც ხელში სფეროები უჭირავთ. სამხრეთ-აღმოსავლეთით გამოსახული ასგელოზის ხელში პყრობილ სფეროზე ბერძნული წარწერა მოჩანს: **IC | XC**

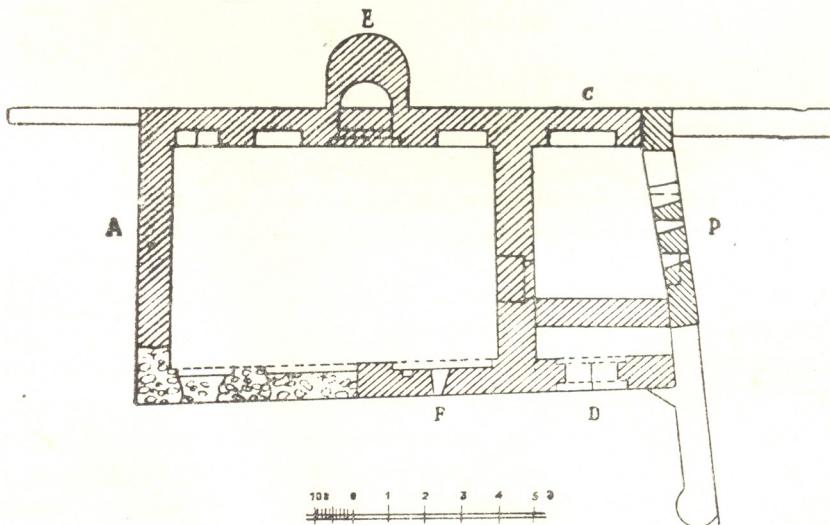
N | H, ე. ი. **Ἴησος** **Χριστός** ისახ. ქარაგმების გახსნისა და თარგმნის შემდეგ იგი ასე იკითხება: „იესო ქრისტე ძლევად“. ამავე რეგისტრის ჩრდილოეთით გამოსახულ ორ ანგელოზს შორის მოჩანს ოთხსტრიქონიანი ქართული ასომთავრული წარწერა, რომე-

ლიც იმდენად არის დაზიანებული, განსაკუთრებით კა მისი ბოლო ფართის სახით აღდგენა დღეისათვის შეუძლებელია.

აქ ერთი გარემოება იქცევს ყურადღებას. თუ ტაძრის საკურთხეველსა და გუმბათში ცველა წარწერა თეთრი და შავი ფერის საღებავით თავისუფალი მონასმებითაა შესრულებული, აქ, ორ ანგელოზს შორის არსებული წარწერა წითელი ფერის საღებავით გულდასმით არის შესრულებული. შენიშნული დეტალი გვაფიქრებინებს, რომ გუმბათის ყელის წითელი ფერის წარწერა, რომელიც თავისი პალეოგრაფიით აშკარად წინ უსწრებს თეთრი ფერით შესრულებულ წარწერებს, უნდა მიეკუთვნებოდეს შედარებით ადრეული პერიოდის მხატვრობის ფენას. აღნიშნულ საკითხზე ქვემოთ, ძეგლის ისტორიის მიმოხილვის დროს საგანგებოდ შევჩერდებით.

ეპისკოპოსის პალატი

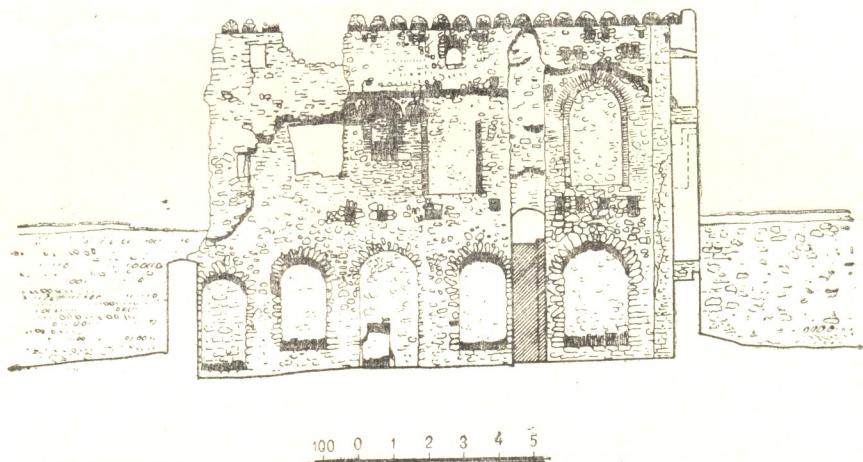
ტაძრის გარდა ეზოში შემორჩენილია ეპისკოპოსის პალატის ნანგრევი, სამრეკლო და მცირე ზომის დარბაზული ეკლესიის ნაშთი. ამათგან განსაკუთრებით საყურადღებოა პალატი, ამიტომ მის აღწერაზე საგანგებოდ შევჩერდებით.

სურ. 40. სამთავისის პალატის გეგმა
Рис. 40. Самтависи — Епископский дом. План
Fig. 40. Samtavisi. Bishop's dwelling house. Plan

ტაძრის ეზოს ჩრდილოეთის გალავნის აღმოსავლეთის კიდეზე შემორჩენილია ეპისკოპოსის ორსართულიანი პალატის ნანგრევი, რომელიც წარ-
5 გ. სოხაშვილი

მოადგენს აღმოსავლეთ-დასავლეთით ოდნავ წაგრძელებულ შემორჩენილი სამთავროს პალატის მხოლოდ ჩრდილოეთისა და აღმოსავლეთის კედლები. დანარჩენი კედლები პირველი სართულის სიმაღლემდეც კი ველარ აღწევენ. შემორჩენილი კედლები შესაძლებლობას გვაძლევს დავადგინოთ, რომ პალატის პირველ დამეორე სართულზე ორ-ორი ოთახი ყოფილა. პალატის კედლები რიყის დიდი ქვებითა და ნაწილობრივ აგურითაა ნაშენი. აგური უმთავრესად სარქმლების და კარის წირთხლებშია გამოყენებული (სურ. 40, 41, 42, ტაბ. 44, 47).

სურ. 41. სამთავისის პალატის განკვეთი

Рис. 41. Самтависи — Епископский дом. Разрез

Fig. 41. Samtavisi. Bishop's dwelling house. Cross-section

დიდი ხანია, რაც აღარ არსებობს სართულთა შორის გადახურვები. ჩრდილოეთის კედელზე შემორჩენილი ხის კოჭების ბუდეების მიხედვით შესაძლებელი ხდება სართულთა სიმაღლის დადგენა. პირველი სართულის სიმაღლე 3,35 მეტრს აღწევდა, მეორე სართულისა კი — 3,2 მეტრს.

პალატის პირველი სართულის ოთახები, რომელიც ამჟამად გალავანს ეკვრის, განლაგებული ყოფილა დასავლეთ-აღმოსავლეთის მიმართულებით. დასავლეთის მხარის მართულთხა ფორმის დიდი ოთახის ფართობი 55 მ²-ს უდრის, აღმოსავლეთით მდებარე მცირე ზომის ტრაპეციის ფორმის ოთახი კი 14 კვადრატული მეტრია.

პირველი სართულის მართულთხა ფორმის დიდი ოთახის დასავლეთის კედელი, რომელიც საძირკვლამდე იყო დანგრეული, ამ ათიოდე წლის წინათ საქართველოს ძეგლთა დაცვის სამმართველოსთან არსებულ სამეცნიერო-სარესტავრაციო სახელოსნოს თავიდან აუშენებია, სამხრეთის კედე-

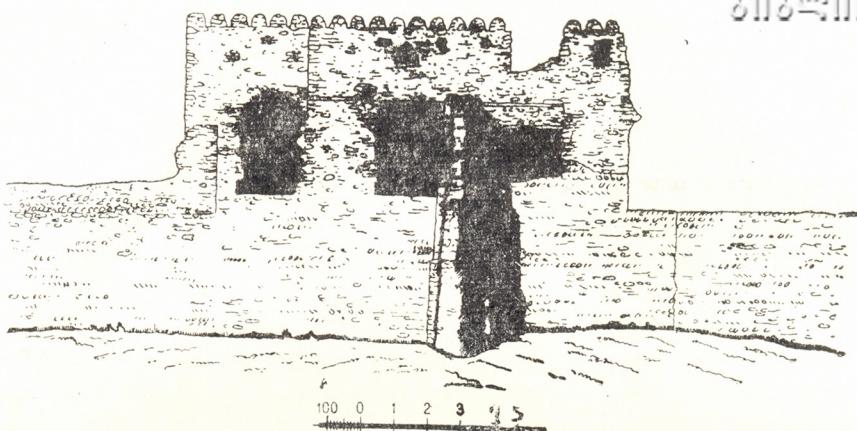
ლი კი, რომელიც ნაწილობრივ ყოფილა დაზიანებული, პირვანდლებული ხით აღუდგენიათ. სამხრეთის კედელზე, რომელიც 2,65 მ სიმაღლისაა შიგნიდან შემორჩენილია ორი განიერი (90 სმ) პილასტრი; იგი კედელს სამ სხვადასხვა განის სიბრტყედ ანაწევრებს (დასავლეთის მხარის სიბრტყის განი უდრის 1,6 მ, შუა სიბრტყე — 2,5 მ, აღმოსავლეთის მხარისა კი 2,75 მ-ს აღწევს).

აღმოსავლეთის მხარის პილასტრი, რომელიც ნახევარწრიული ფორმის კამარით უკავშირდება კედლის კუთხის პილასტრს, გვაფიქრებინებს, რომ დანარჩენი ორი სიბრტყე ზემოთ შესაბამისი განის კამარებით ბოლოვდება. ამ ვარაუდის უფლებას ისიც გვაძლევს, რომ აღმოსავლეთის მხარის პილასტრის ზედა მარცხენა ნაწილზე შეინიშნება კამარის ქუსლი. რადგან დიდ ოთხს გარედან მთავარი შემთხვევლელი გარკვევით არც ერთი მხრიდან არ უჩანს, ამიტომ ადვილი შესაძლებელია, რომ სამხრეთის კედლის აღმოსავლეთის მხარის კამარით შემოსაზღვრული სიბრტყე თავდაპირველად ღიადს წარმოადგენდა. ჩვენს მოსაზრებებს მხარს უბამს ის ფაქტიც, რომ სწორედ აღმოსავლეთის მხარის აღნიშნულ სიბრტყეში შეინიშნება ახალი სამშენებლო ფენა და მის ცენტრში გაჭრილი მცირე ზომის სარქმელი, რომელიც თავისი ფორმით გვიანდეოდალურ ხანას მიეკუთვნება.

პირველი სართულის დიდი დარბაზის აღმოსავლეთის კედელი, რომელიც 3,5 მ სიმაღლემდე მიღწეული, 1,55 მ სიგანისა და 3,3 მ სიმაღლის ღიადითა გახსნილი. ღიადის ნახევარწრიული ფორმის თაღი ცალპირი აგურითა გადაყვნილი. აღნიშნული ღიადი პალატის ქვედა სართულის დიდსა და მცირე ოთახებს შორის დამაკავშირებელ კარს წარმოადგენდა.

პალატის ნაგრევიდან შედარებით კარგადაა შემონახული ჩრდილოეთის კედელი. მართალია ამ კედელსაც მრავალი დაზიანება და აღდგენა განუცდია, მაგრამ მისი შემორჩენილი ნაწილი სრულ შესაძლებლობას გვაძლევს ორივე სართულის როგორც სიმაღლის, ისე მის ოთხთა ფორმების დადგენაში (სურ. 42).

ინტერიერში პირველი სართულის დიდი ოთახის ჩრდილოეთის კედელში 50 სმ სილრმეზე შეჭრილია ოთხი სხვადასხვა სიმაღლისა და სიგანის თაღოვანი ნიშა. ჩრდილოეთის კედლის დასავლეთის მხარის პირველი ნიშას ქვედა ნაწილში, თითქმის იატაკის დონეზე შეინიშნება 18×30 სმ. ზომის წარწერიანი ქვა. იგი კედლის წყობაში ჩართულია როგორც საშენი მასალა. წარწერა, რომელიც ათსტრიქონიანი მხედრულისაგან შედგება, სანახევროდ დაზიანებულა, რის გამოც მისი წაკითხვა და შინაარსის აღდგენა ვერ ხერხდება. ჩრდილოეთის კედელზე არსებული ნიშების თაღი რიყის ქვებითა გადაყვანილი; დასავლეთიდან მესამე ნიშას ამოშენებულ კედელში ბუხარია გაჭრილი, რომლის საკვამური პალატის ჩრდილოეთის კედელზე მიშენებული ნახევარწრიული ფორმის კონტრფორსის სიცარიელეში გადის.

სურ. 42. სამთავისის პალატის ჩრდილოეთის ფასადი

Рис. 42. Самтависи — Епископский дом. Северный фасад

Fig. 42. Samtavisi. Bishop's dwelling house. Northern façade

პირველი სართულის აღმოსავლეთით მდებარე მეორე ოთახი, როგორც აღვნიშნეთ, 14 კვ. მეტრია და ტრაპეციის ფორმისაა. ამ ოთახს მთავარი შესასვლელი დასავლეთის მხრიდან, ღიღი ზომის ოთახიდან ჰქონია. პატარა ოთახის სამხრეთის კედელში აღრე მცირე ზომის კარი ყოფილა. იგი შემდგომ ამოუშენებიათ. ამჟამად ეს ადგილი ნახევრად განგრეულია. აღმოსავლეთ კედელთან არის აგურით ნაშენი მცირე ზომის ბუხარი (60×70 სმ), ბუხრის ამგვარი სიდაბლე გვაფიქრებინებს, რომ იატაკის პირველელი დონე ითახის აღდგენის პერიოდში საგრძნობლად აუმაღლებიათ.

ამ ოთახის აღმოსავლეთის კედელზე დაბლა ოთხკუთხა ფორმის ნიშაა შემორჩენილი. მის ზემოთ, ერთ ჰორიზონტალურ ხაზზე განლაგებულია ორი პატარა უთალო სარქმელი; აქ მესამე სარქმელიც ყოფილა, რაზეც მისი ნაშთის არსებობა მიგვითითებს.

აღმოსავლეთის კედელი განმეორებით მთლიანად გვიანთეოდალურ ხანაშია აგებული, ამაზე მეტყველებს კედელში გაჭრილი სარქმლების ფორმები და სათოფურები. ამჟამად აღმოსავლეთის კედლის ღიღილი ჩრდილოეთის მხარეს შენგრეულია.

განსაკუთრებით კარგადაა შემორჩენილი ჩრდილოეთის კედელი, რომელშიც ნახევარი მეტრის სიღრმეზე შეჭრილია საკმაოდ მოზრდილი ნიშა; მისი კიდეები და ნახევარშროული ფორმის თაღი რიყის ღიღილი ქვებითა და შენი.

მეორე სართულის ღიღილი ითახს შემორჩა მხოლოდ ჩრდილოეთის კედელი, მცირე ოთახს კი — აღმოსავლეთისა და ჩრდილოეთის კედლები.

მიუხედავად ამისა, მაინც შესაძლებელია მეორე სართულის ოთახის როგორც ფორმისა და მოცულობის, ისე მისი შიდა სივრცის მიახლოებით დადგენა.

პირველი სართულის დიდი ოთახის ზემოთ არსებობდა ამავე ფართო ბის (55 მ²) დარბაზი, რომლის სიმაღლე 3,2 მ განკვაზლვრეთ ჩრდილოეთის კედელზე არსებული მსხვილი კოჭების ფოსოების მეშვეობით (სურ. 41).

მეორე სართულის დასავლეთის დარბაზის ჩრდილოეთის კედელზე იატაკის დონიდან ჭერამდე 2 დიდი სარქმელი ყოფილა, რომლის კიდევები და ფრაგმენტულად მოლწეული ნახევარწრიული თაღები აგურითაა ნაშენი. ამათგან აღმოსავლეთის მხარის სარქმელი ქვა-ლორჩითაა ამოშენებული, ხოლო დასავლეთის მხარის პირვანდელი მოგრძო სარქმელი გვიანფერდა-ლურ ხანაში გადაუქეთებით. დღეს იგი კვადრატული ფორმისაა.

აღნიშნულ ორ სარქმელს შორის კედლის სილრმეში მცირე ზომის (70×150 სმ) ისრისებური თაღის მქონე ნიშაა შეჭრილი. იგი სარქმლების შუა წელიდან იწყებოდა და ჭერთან მთავრდებოდა.

ჩრდილოეთის კედელზე მეორე სართულის გადახურვისათვის განკუთვნილი სამი კოჭის ფოსოა შემორჩენილი. ამგვარი ორი ფოსოს არსებობა კედლის დანგრეულ დასავლეთ ნაწილშიც უნდა ვივარაუდოთ, ე. ი. სულ ხუთი კოჭი ყოფილა გადებული გადახურვისათვის.

მეორე სართულის მცირე ზომის ოთახიც ზუსტად იმავე მოცულობისა ყოფილა, რაც ჭვემთა სართულისაა. ამ ოთახის ჩრდილოეთის კედელი, იატაკიდან ჭერამდე საკმაოდ დიდი სარქმლით იყო გხსნილი. სარქმლის ვერტიკალური ნაპირები და ოდნავ შეისრული თაღი ორპირი აგურით ყოფილა ამოყვანილი. ამჟამად სარქმელი რიყის ქვითაა ამოშენებული. აღმოსავლეთის კედელზე, რომელიც 1/3-ზეა განგრეული, გვიანი ხანის სათოფურებისა და ერთი ნიშას გარდა სხვა არაფერია მოღწეული.

პალატის დაზიანების გამო ძნელი დასადგენია, თუ საიდან პქნდა მეორე სართულზე ასასვლელი კიბე. ხუროთმოძღვარი ვ. წილოსანი ვარაუდობს, რომ პალატს სამხრეთის მხრიდან გარედან მიღგმული უნდა პქნოდა ასასვლელი კიბე.

პალატის მეორე სართულის ზემოთ, 2 მეტრის სიმაღლის პარაპეტი იყო გარშემოვლებული, რომელიც საბრძოლო დანიშნულების ქონგურებით ბოლოვდებოდა. ამჟამად პარაპეტი შემორჩენილია მხოლოდ ჩრდილოეთისა და აღმოსავლეთის მხარეს, რომელშიც გაჭრილია სათოფურები და ნიშები.

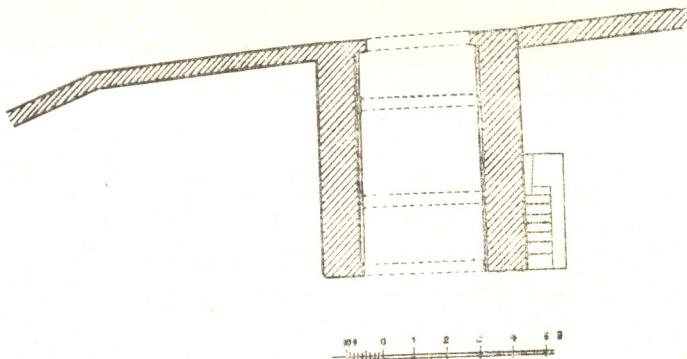
რაც შეეხება პალატის ფასადებს, აქ თითქმის არაფერია საყურადღებო; ფასადები სრულიად სადა და სწორია, არ გააჩნია არავითარი დეკორი. პალატის შიდა ხუროთმოძღვრული ფორმები სრულიად შეეხამება ფასადების გარეთა მარტივ ფორმებს.

პალატის დათვალიერების დროს ნანგრევებში ჩვენს მიერ მიკვლეულ იქნა რამდენიმე ლურჯად მოჭიქული მრგვალი კრამიტის ნატეხი, რაც გვა-

ფიქრებინებს, რომ პალატის ორფერდიანი სახურავი, რომელიც ჩრდილო-ეთისა და სამხრეთის მხარეებზე იყო დაჭანებული, მთლიანად ლურჯად შოჭიქული კრამიტით იყო გადახურული.

ს ა მ რ ა პ ლ ი

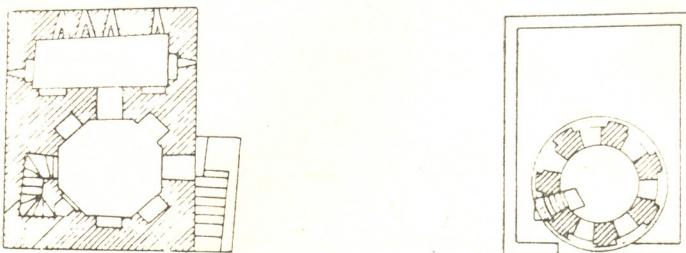
ტაძრის ჩრდილოეთით, გალავნის შუა წელზე მდებარეობს სამსარ-თულიანი, აგურით ნაშენი სამრეკლო, რომელსაც ოდნავ მოგრძო, სწორ-კუთხით ფორმა აქვს. სამრეკლო აღმართულია თაღოვან კარიბჭეზე. ტაძრის გალავანს ამჟამად მხოლოდ სამრეკლოს ჭვეშ არსებული თაღოვანი შე-სასვლელი გააჩნია (სურ. 43, 45, 46, ტაბ. 48).

სურ. 43. სამთავისის სამრეკლოს გეგმა
 რიც. 43. Самтависи — Колокольня. План
 Fig. 43. Samtavisi. Belfry. Plan

სამრეკლოში ასვლა ხერხდება იღმოსავლეთის კედელზე მიშენებული ათსაფეხურიანი აგურის კიბით. სამრეკლოში შესასვლელად კედელში თა-ღიანი მაღალი კარია გაჭრილი. ინტერიერი რვაწახნაგოვანი ფორმისაა, რომლის ჭერიც ნახევარსფეროთი გვირგვინდება. თითოეულ ჭანაგზე ერთი სიმაღლის მქონე თითო ღრმა ნიშაა მოთავსებული. აქედან აღმოსავ-ლეთის, ჩრდილოეთისა და დასავლეთის ნიშებში გასასვლელებია გაჭრი-ლი. აღმოსავლეთის მხარის კარი ქვემოდან ამოსვლისთვისაა გათვალისწი-ნებული, ჩრდილოეთის კარი სამრეკლოს აკავშირებს ჩრდილოეთით მიშე-ნებულ საფორტიფიკაციო ნაგებობას. მესამე, დასავლეთის კარი კი, სამ-რეკლოს კედელშია დატანილი, დახვეული კიბით მეორე სართულს აკავში-რებს. ამავე სართულზე სამხრეთ-დასავლეთის ჭანაგის ნიშაში ბუხარია მოთავსებული. დანარჩენი ოთხი თაღოვანი ნიშა კედლის სისქეშია შეჭ-რილი.

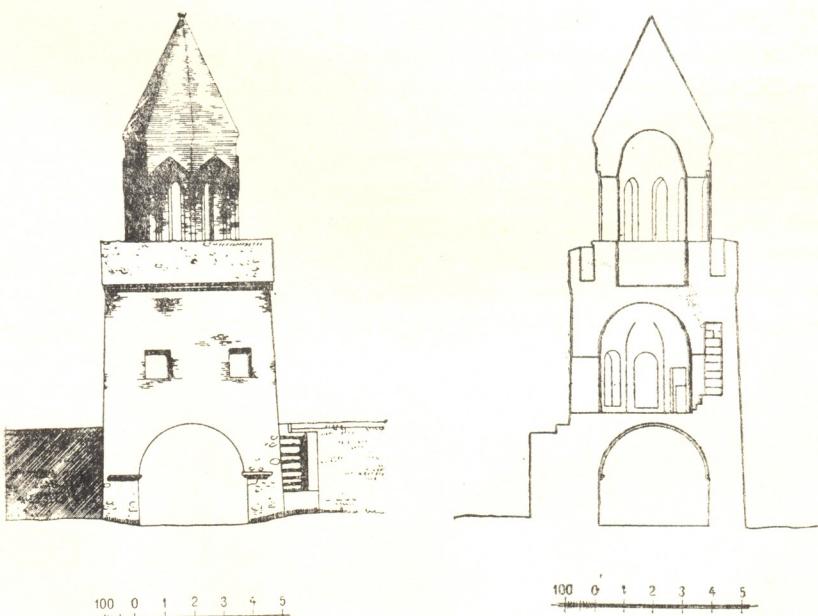
სამრეკლოს მეორე სართულის კედლები, რომელიც წრიული ფორმისაა, შეიძლია ღიადითაა გახსნილი. ღიადების ზემოთ არსებული თაღები ისრი-

სურ. 44. სამთავისის სამრეკლოს II და III სართულის გეგმა

Рис. 44. Самтависи — Колокольня. План II и III этажей

Fig. 44. Samtavisi. Belfry. Plan of the first and second floors

სურ. 45. სამთავისის სამრეკლოს
სამხრეთის ფასადი

Рис. 45. Самтависи — Колокольня.

Южный фасад

Fig. 45. Samtavisi. Belfry.
Southern façade

სურ. 46. სამთავისის სამრეკლოს ჭრილი

Рис. 46. Самтависи — Колокольня.

Разрез

Fig. 46. Samtavisi. Belfry.
Cross-section

სებური ფორმისაა. სამრეკლოს თაღი ნახევარსფეროს წარმოადგენს, ხოლო სახურავი, რომელიც მეტად აწვეტილი ფორმისაა, შვიდი წახნაგისაგან შედგება. იგი აგურის ჰორიზონტალური წყობითაა გადახურული. სამრეკლოს მეტად მარტივი ფასადები, რომლებიც ბრტყელი ქართული აგურითაა ნაშენი, მოკლებულია ყოველგვარ დეკორატიულ სამკაულ.

მცირე ზომის დარბაზული ეპლესი

ტაძრის სამხრეთით გალავნის შუა წელზე მიშენებული მცირე ზომის დარბაზული ეკლესის ნაშთია მოღწეული. მისი შიგნითა ფართობი $3,20 \times 5,85$ მ-ს უდრის. ძეგლის სამხრეთის კედელი ეკვრის გალავანს.

ეკლესია ნაგებია ჩიყისა და გათლილი ქვით. ძეგლის გარეთა სიპი ქვის პერანგი თითქოს სრულიად ჩამოშლილია და მისგან მხოლოდ კედლის გულილა მოღწეული. ასევე მთლიანად ჩამონგრეულია ცილინდრული თაღი, ხოლო ჩრდილოეთისა და აღმოსავლეთის კედლები სანახევროდ დანგრეულია. ეკლესის ინტერიერი მეტად მარტივია. კედლები სრულიად გლუვი და დაუნაწევრებელია. ინტერიერი აღმოსავლეთით აჩასწორი ნახევარ-წრიული ფორმის აბსიდით მთავრდება. შინაგანი სივრცის გასანათებლად აღმოსავლეთის, სამხრეთისა და დასავლეთის მხარეზე გაჭრილი იყო მცირე ზომის სარკმლები. ამჟამად სამხრეთის მხარის სარკმელი გარედან გალავნის კედლითაა დაფარული. შესასვლელი ჩრდილოეთიდან ჰქონდა, ამჟამად სრულიად ჩამონგრეულია. ეკლესის შიგნით კედლებზე შეინიშნება ოთხი ჩუქურთმის ფრაგმენტი. იგი კედლის წყობაშია ნახმარი, როგორც საშენი მასალა. ეკლესია გასაწმენდია როგორც შიგნიდან, ისე გარედან, რაღაც იგი 1,5 მეტრის სიმაღლემდეა მიწითა და ღორლით დაფარული.

სამთავისის ტაძრის ისტორია წერილობითი ტქილობისა და ეპიზოდის მიხედვით

წერილობითი წყაროების მიხედვით ჩანს, რომ სამთავისის დღევანდელი ტაძრის ადგილას აღრეფეოდალურ ხანაში არსებობდა საეპისკოპოსო კათედრალური ეკლესია. ამ, აღრინდელი კათედრალის აგების თარიღის შესახებ სპეციალურ ლიტერატურაში სხვადასხვა აზრია გამოიტქმული. ხალხური გამომოცემით სამთავისის ეკლესია თბილისის, სიონის, წილკნის, ერთაშორისა და მეტეხის ტაძრებთან ერთად აუგია ვახტანგ გორგასალი¹.

„კალმასობაში“ გიორგი ამილახვრის შეკითხვაზე, თუ რატომ ეწოდა სამთავისს ეს სახელი, იოანე ხელაშვილი ასე პასუხობს: „ვახტანგ გორგასლან, მეფემან საქართველოსმან აღაშენა ოთხნი ეკლესიანი: წილკნის, სამთავისისა, მეტეხისა, გაღმა მხარისა და რუსისა და ოდეს გაშინჯეს ეს ეკლესიები, მაშინ ხურითმოძღვრებით და აღმშენებლობით უფრო აქეს სამთავისი. და უწოდა ესრეთ სამთავ ეკლესიათა, ესე სამთავისი უმჯობესია და მინიდგან ეწოდება სამთავისი“².

ჯუანშერის ცნობით, ქართლში V საუკუნის მეორე ნახევარში თექვს-მეტი საეპისკოპოსო კათედრალი ყოფილა³, რომელთა შორისაც სამთავისი მოხსენიებული არ არის, თუმცა, აკად. ივ. ჯავახიშვილი ვახტანგ გორგასალის ისტორიის განხილვისას აღნიშნავს, რომ ჯუანშერს გამორჩენია არაერთი საეპისკოპოსო, კერძოდ: ცურტავის, რუსის, ურბნისის, წილკნისა და სამთავისის კათედრები⁴.

სამთავისში აღრეულ ხანაში კათედრალის არსებობას მხარს უჭერს ის გარემოებაც, რომ ქართველთა, სომეხთა და ალბანთა გაერთიანებულ საეკლესიო კრებაზე, რომელიც შედგა ქ. დვინს 506 წელს, სხვა ეპისკო-

¹ პ. უმიკაშვილი, ხალხური სიტყვიერება, I, თბ., 1937, გვ. 563, სოფელი მეტეხი და მისი ნაშთი, „მოგზაური“, 1902, № 9—10, გვ. 685.

² იოანე ხელაშვილი, „კალმასობა“, I, გვ. 49.

³ ქართლის ცხოვრება, ტ. I, თბ., 1955, გვ. 198—199.

⁴ ივანე ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, წ. I, 1960, გვ. 300.

პოსთა შორის სამთავრელი ეპისკოპოსიც გარკვევით არის მოხსენიერული: აღნიშნულ კრებაზე დამსწრე ოცდასამ ქართველ ეპისკოპოსთა შორის სამთავრელი რიგით მეათეა⁵.

გარდა ამისა, ქართლ-იმერეთის სინოდის კანტორის საქმეებში მითოთებულია სამთავისის ძეველი ეკლესიის აშენების თარიღი — 472 წელი, რომელიც პირველად გამოაქვეყნა პროფ. დ. გორდევევმა⁶.

ვახუშტი სამთავისის ტაძრის შესახებ შემდეგ ცნობებს გვაწვდის: „ამის ზეით არს, რეხულას აღმოსავლეთით, სამთავისი, ეკლესია დიდი, გუნდათიანი, დიდშვენიერად შენებული. ზის ეპისკოპოზი, მწყემსი ქსნისა და ლეხურის კონბისა. ქმნული არს იგ მამათაგანისა ისიდორესაგან, და დაფლულ არს იგი მუნვე“⁷.

ვახუშტის მოსაზრებას იმის შესახებ, რომ სამთავისი აშენებულია ერთ-ერთი 13 „ასურელ“ მამათაგანის ისიდორეს მიერ, ორი გარემოების გამო ვერ გავიზიარებთ: 1. „ეკლესია დიდი, გუმბათიანი, დიდშვენიერად შენებული“ აგებულ იქნა არა ისიდორეს მიერ VI საუკუნეში, არამედ XI საუკუნის I ნახევარში; 2. სამთავისში კათედრა პირველად დაარსდა 506 წლამდე — სინოდის კანტორის ცნობის თანახმად კი 472 წლის შემდეგ. ისიდორე კი, როგორც ცნობილია აკად. კ. კეკელიძის დაკვირვებით, სამთავისში 543 წელს მოსულა სამოღვაწეოდ⁸.

ასურელ მოღვაწეთა ცხოვრების წიგნთა ძველი რედაქციები ისიდორეს იხსენიებს ეზდერიონის სახელით⁹. იოანე ზედაზნელის ცხოვრების წიგნების 2 რედაქციაში ისიდორესა და სამთავისის სახელების შესახებ არაფერია თქმული, იქ მხოლოდ აღნიშნულია: „იგი/ნი წარვიდეს და დაემკვიდრეს რომელიმე ჭალაკთა და რომელიმე მთათა“¹⁰ 4.—რედაქციაში ნათქვამია: „ქოლო ეზდერიონ ჭალაქსა სამთავისისა“... დაემკვიდრა¹¹, ხოლო რაც შეეხება მეტაფრასულ 7 რედაქციას, აღნიშნულია შემდეგი: „სანატრელი ეზდერიონ სამთავისისა ჭალაქსა დაემკვიდრა“¹².

იოანე ზედაზნელის ცხოვრების 2 და 7 რედაქციები იხსენიებს სამთავისის „ჭალაქს“, რაც მდინარე ლეხურას ნაპირზე მდებარე მცირე ტერიტორიას გულისხმობს. ხოლო 4 რედაქციაში სამთავისი ჭალაქად მოიხ-

⁵ იყობ ცურტაველი, მარტვილობა შუშანიერისა, ქართული და სომხური ტექსტები გამოსცა, გამოკვლევა, ვარიანტები, ლექსიკონი და საძიებელი დაუროთ ილა აბულაძემ, ტფ. სახელმწიფო უნივერსიტეტის გამომცემლობა, 1938, გვ. 54.

⁶ Известия КИАИ, стр. 96.

⁷ ვახუშტი, დასახელებული შრომა, გვ. 72.

⁸ კ. კეკელიძე, საკითხი სირიელ მოღვაწეთა ქართლში მოსვლის შესახებ, თბილისის უნივერსიტეტის მოამბე, VI, 1926, გვ. 100, 101, 102.

⁹ ასურელ მოღვაწეთა ცხოვრების წიგნთა ძველი რედაქციები ტექსტებით, გამოცვლითა და ლექსიკონით გამოსცა ილა აბულაძემ, 1955, გვ. 38—39.

¹⁰ იქვე, გვ. 38 (8—9) (ც).

¹¹ იქვე, გვ. 38 (14—15) (ც).

¹² იქვე, გვ. 39 (8) (ც).

ჟენიება. სამთავისი, როგორც ქალაქი აღნიშნული წყაროს გარდა არსადა მოხსენიებული. ამის შესახებ არც ჩვენ შეგვიძლია რაიმეს თქმა, რადგან საკითხი ჯერჯერობით სპეციალური კვლევის საგანი არ გამხდარა.

როგორი უნდა ყოფილიყო V საუკუნის II ნახევარში აგებული სამთავისის საეპისკოპოსო საყდარი? ამის შესახებ წერილობითი ცნობები არაფერს გვაწვდიან. ამავე დროს XI საუკუნის ტაძრის კედლებზეც, გარდა მცირე ფრაგმენტისა¹³, არსად შეინიშნება V საუკუნის ხუროთმოძღვრული ფორმების ნაშთები. ამდენად ძნელია მის აღნაგობა-ფორმებზე დაბჭითებით რაიმეს თქმა.

ადრეფეოდალური ხანის ქართული ხუროთმოძღვრული ძეგლების უმრავლესობას, საუკუნეთა მანძილზე მომხდარი მიწისძვრებისა და მტერთა შემოსევების გამო, არაერთხელ განუცდია ნგრევა და აოხრება. მშვიდობიანობის დროს კი, დაზიანებულ ეკლესია-მონასტრებს აახლებდნენ და ზოგჯერ. ეპიქის მთხოვნილების შესაფერისად, ფორმასაც უცვლიდნენ. ხუროთმოძღვრულ ნაგებობებს აგებდნენ. მაგალითად, არაერთხელ იქნა აღდგენილი და გადაკეთებული სვეტიცხოველი, მანგლისი, ბოლნისის სიონი, ურბნისი, იშხანი, ბანა, ხახული და სხვა მრავალი. მაგრამ ამ შემთხვევაში, როგორც ჩანს, სამთავისის ძევლი საეპისკოპოსო საყდარი იმდენად ყოფილა დაზიანებული, რომ მისი განახლება შეუძლებლად მიუჩნევიათ X—XI საუკუნეთა მიწნაზე მოღვაწე მშენებელ-ხუროთმოძღვართ. თუმცა შეიძლება ისიც ვიფიქროთ, რომ ძევლი სამთავისის საყდარი X—XI საუკუნეების ქართული ხუროთმოძღვრების წინაშე დასმულ ამოცანებს ვეღარ ჰასუხობდა და ამიტომ გადაწყდა ძევლის უგულებელყოფა და ახლის აშენება.

X—XI საუკუნეები, როგორც ცნობილია, ქართული ხუროთმოძღვრების განვითარების მნიშვნელოვანი პერიოდია. ამ დროს აგებული ოშეის, ქუთაისის, ბაგრატის, სვეტიცხოვლისა და ალავერდის ტაძრები, აშკარად გამოირჩევიან ადრეფეოდალური ხანის ძეგლებისაგან როგორც შიდა სივრცისა და გარე ფორმების გრანდიოზულობით, ისე დეკორის სიუხვითა და სინატრიფით.

ც როგორც აკად. შ. ამირანაშვილი აღნიშნავს, ზემოთ ჩამოთვლილი კათედრალების მშენებლობის დროს „საქართველოს პოლიტიკური და სოციალური წყობილების განვითარების ახალ ეტაპზე, აღმისავლეთ საქართველოში. სხელდობრ ქართლში, ყალიბდება ახალი სტილი ქართულ ხელოვნებაში, რომელიც განსაკუთრებული სიძლიერით გვევლინება არქი-

¹³ 1964 წელს ტაძრის საკურთხევლის აბსიდის სამხრეთის კალთაზე საშუალოდ 1,5 მ დონეზე ნალესობის ჩამოვარდნის შემდეგ გამოჩნდა ადრეფეოდალური ხანის ჩუქურთმაზე ფრაგმენტი, რომელიც XI ს-ში მშენებლობის დროს გამოუყენებიათ საშენ მასალად. ჩუქურთმის ფორმა გვაფიქრებინებს, რომ VI საუკ. II ნახ. აშენებული სამთავისის საეპისკოპოსო კათედრალი არ უნდა ყოფილიყო შემცულობის თვალსაზრისით ინტერესს მოქლებული (ტაბ. 42).

ტექტურის დარგში. ქართლი დიდი და ხანგრძლივი დუმილის „შემდეგ რომელიც გამოწვეული იყო არაბთა ბატონობით, კვლავ მოწინავე აღვილს იჭერს ქართული სახელმწიფო ბრიობის განმტკიცების სფეროში, მოწინავე კართული კულტურის განვითარების ახალ ეტაპზე“¹⁴.

XI საუკუნის დასაწყისში ძველი მეკვიდრეობის ბაზაზე ქართლის ხუროთმოძღვრებაში შემუშავდა ახალი მხატვრული ფორმები. გრანდიოზული სვეტიცხოვლის 1010—1029 წწ. წარმოებული მშენებლობის პარალელურად ქართლში, კერძოდ სამთავისში იქმნება შედარებით მცირე ზომის გამარტივებული გეგძის მქონე ტაძარი, რომლის ფასადები შემკულია ნატიფი ოსტატობით ნაკვეთი ჩუქურთმებით. ძეგლი, რომელიც სრულიად აქმაყოფილებდა თავისი ეპოქის ქრისტიანული იდეოლოგიის მოთხოვნილებებს, შესანიშნავი დახვეწილი ფორმებითა და ფასადების მხატვრული გადაწყვეტით XI—XIII საუკუნეებში ქართლის ხუროთმოძღვართა შემოქმედებაში წარმოადგენდა ერთ-ერთ სანიმუშოს და ნაციონალური ფორმების შთამაგონებელ წყაროს.

XI საუკუნის სამთავისის ტაძრის შესახებ ძველ შატიანეებში მნიშვნელოვანი არაფერია შემონახული. იგი მხოლოდ გვაინი ხანის სიგელ-გუჯრებშია გაკვრით რამდენჯერმე ნახსენები. აღნიშნულ ხარვეზს მნიშვნელოვნად ავსებს ტაძრის აღმოსავლეთისა და დასავლეთის ფასადებზე მოთავსებული ვრცელი და საინტერესო წარწერები, აგრეთვე ინტერიერში, აღმოსავლეთით არსებულ საყრდენ სვეტებზე და საკურთხევლის კონქში მოთავსებული ფრესკული წარწერები. წარწერების უმრავლესობა დღეისათვის თავმოყრილია დასავლეთის ფასადზე. როგორც ქვემოთ დავინახავთ, აქ თავდაპირველად გვიანი ხანის მხოლოდ ორი წარწერა არსებობდა, XI—XII საუკუნეების წარწერები კი გასულ საუკუნეში შეკეთების შემდეგ მოუთავსებიათ კედლის წყობაში.

სამთავისის ტაძრის აშენების ზუსტ თარიღს გვაუწევებს სამსტრიქონიანი ასომთავრული წარწერა, რომელიც დასავლეთის კარს ზევით, აყვავებული ჯვრის რელიეფური გამოსახულების ზედა ვიწრო სიბრტყეზეა ამოკვეთილი. ქვის ზომა 37×70 სმ, წარწერისა კი — 8×35 სმ. წარწერა მეტად წვრილი და დაბალი კვეთით არის შესრულებული. ასოთა ზომა საშუალო 1,5×1,5 სმ-ს უდრის. მიუხედავად იმისა, რომ წარწერა ხუთი მეტრის სიმაღლეზეა მოთავსებული, მისი წაკითხვა შეუიარაღებელი თვალით შეუძლებელია.

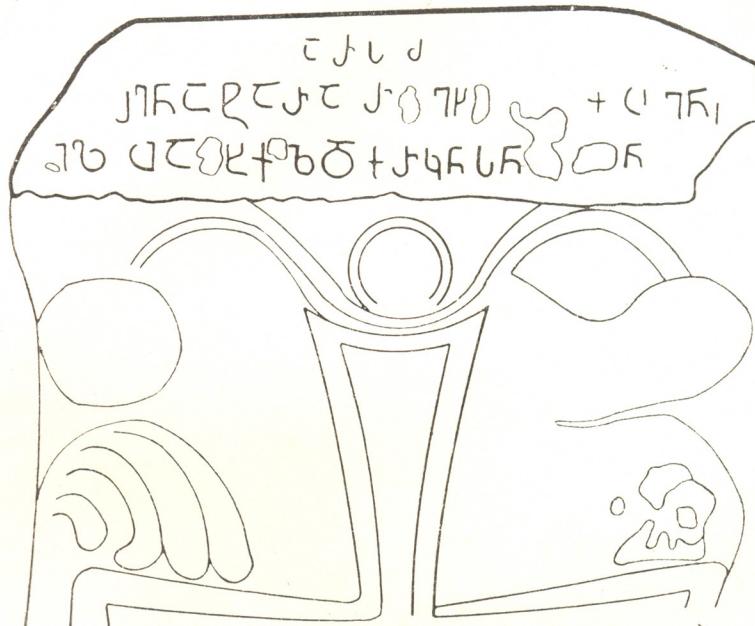
წარწერა ტაძრის ეზოში აღმოაჩინა თ. ჟორდანიამ და მანვე გამოაქვეყნა¹⁵. არ არის ცნობილი, თუ როდის მოათავსეს წარწერიანი ქვა-

¹⁴ შ. ამირანაშვილი, ქართული ხელოვნების ისტორია, თბ., 1961, გვ. 253—254.

¹⁵ თ. ჟორდანია, ქრონიკები, I, ტფ., 1892, გვ. 171.

კედლის წყობაში. თ. უორდანია აღნიშნავს, რომ წარწერას სტრიქონი დაზიანებულია, მაგრამ ძირითადი მაინც იკითხებათ¹⁶.

სამწუხაროდ, დღეისათვის იგი კიდევ უფრო მეტად დაზიანებულია და ზოგიერთი ასო სრულიად აღარ ჩანს. მოვყავს თ. უორდანიას მიერ წაკითხული წარწერა:

სურ. 47. სამთავისი, სამსტრიქონიანი წარწერა

Рис. 47. Самтависи — Трехстрочная надпись

Fig. 47. Samtavis'. Three-line inscription

1. ....ც ქ ს შ დ
2. ....ყ რ ა ც დ ა კ ა ც ე ბ ე ბ ა მ.... რ ე ბ
3. წ ი ზ ა ც : ა რ ა მ ხ ჩ ს : ს (ჩ)....

პირველი სტრიქონის დასაწყისი და ბოლო გამქრალია (სურ. 47). სტრიქონის შუაში, ოდნავ მარცხნივ შემორჩა მხოლოდ ოთხი ასო ც ქ ს შ (არსმ). თ. უორდანიას დროს ამ სტრიქონში ჩიგით მეხუთე ასო „ც“ (თ) -ც ყოფილა. თ. უორდანიას აღნიშნულ ასოებში „ილარიონ სამთავნელ-მან“ ამოუკითხია. სტრიქონის ამგვარად ამოკითხვისას მკვლევარი, ვფიქ-რობთ, არ შემცდარა. მეორე სტრიქონის დასაწყისი ასოები გამქრალია, მაგრამ მომდევნო ასოების მიხედვით შეიძლება მისა აღდგენა შემდეგი

¹⁶ თ. უორდანია, ქრონიკები, I, ტფ., 1892, გვ. 171.

სახით უცხურ ჩემარა (აღაშენა ტაძარი). სტრიქონის დანარჩენი აუგი
ები მეტად დაზიანებულია და ო. უორდანის მიერ შენიშვნული
(ეს.... ენე) ვედარ იყითხება. მესამე სტრიქონის პირველი ასო გამჭრალია,
მაგრამ მისი აღდგენა შეიძლება კონტექსტით. მესამე სტრიქონში გარკვე-
ვით იკითხება: წერილ აფხაზ სტრიქონში (წელთა ხელდ ქრკსა
სნ[ა]ნ). სტრიქონის ბოლო ასო — ნ, უთუოლ „ამინ“-ის ბოლო ასო უნდა,
იყოს. დასაბამიდან ხელდ უდრის 1030 წელს (6634—5604—1030 წელს),
ხოლო ქორონიკონი სნ — იგივე წელს აღნიშნავს (250+780 უდრის 1030
წელს). უორდანის მიერ პირველ სტრიქონში ამოკითხული „ილარიონ სამ-
თავნელმან“-ს თუ სწორად მივიჩნევთ, მაშინ წარწერის შინაარსი შემდეგი
სახით წარმოგვიდგება:

„[იღ] არ [იონ] სამთ [ავნელმან]

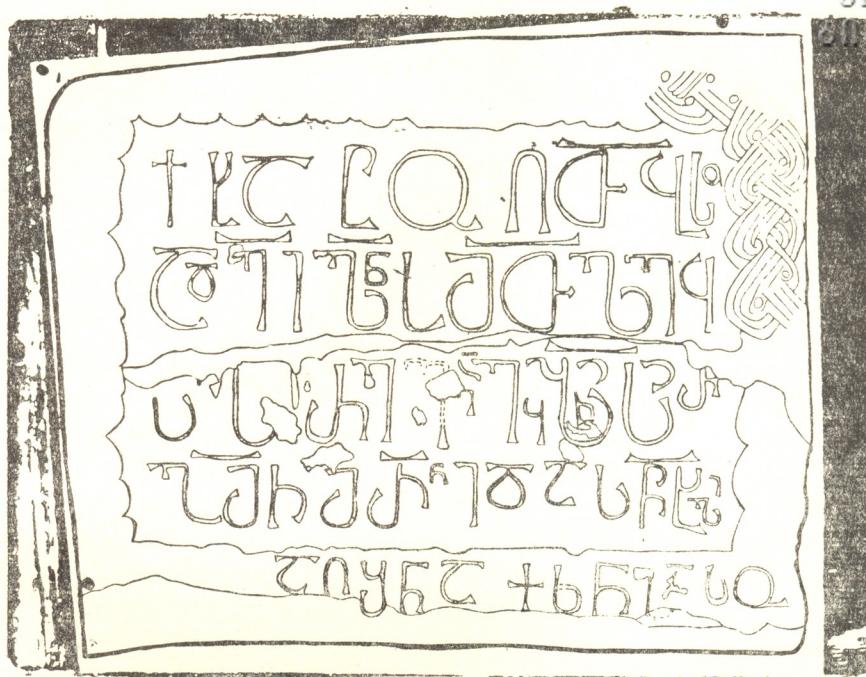
[აღ] აშენა ტაძარი ესე ... ენე...

[წ] ელთა: ხელდ. ქრკსა სნ [ა] ნ“

მეორე წარწერა, რომელიც ძეგლის ისტორიისათვის საყურადღებო
მასალას შეიცავს, მოთავსებულია იქვე ახლოს, 6 მეტრის სიმაღლეზე. აღ-
ნიშნული წარწერა 1848 წელს გ. ბროსეს უნახავს გალავნის შიგნით, სამ-
თავისის ეპისკოპოსის პალატის კედელზე¹⁷. თუ როდის მოხვდა იგი ტაძ-
რის დასავლეთ ფასადის წყობაში, ჩვენთვის უცნობია. ასომთავრული წარ-
წერა ამოკითხილია ოდნავ წაგრძელებულ სწორკუთხა ქვაზე, რომლის ნა-
პირები, გარდა ქვედა კიდისა, ჩუქურთმის ნაზი წნულით არის შემცული
(ქვის ზომაა 30×48 სმ). წარწერა შედგება ხუთი სტრიქონისაგან. რო-
გორც დაკვირვებიდან ჩანს, წარწერის შემსრულებელს წინასწარი გაან-
გარიშების გარეშე დაუწყია ასოების ამოჭრა. პირველი სტრიქონის დიდი
ზომის ასოების შესრულების შემდეგ, ოსტატი დარწმუნებულა, რომ ამ
ზომის ასოებით განზრახულ ტექსტს ვერ ჩატევდა ჩუქურთმით შემო-
ფარგლულ სიბრტყეზე, ამიტომ, მან ასოთა სიდიდეს უკლო და თანაც არა-
დენიმე მცირე ზომის ასო დიდ ასოებთან მოხდენილად შეაწიალა, რითაც
თანდათანობით გაასწორა დასაწყისში დაშვებული შეცდომა. მიუხედავად
ამისა, მეხუთე სტრიქონი მაინც ვერ ეტევა განკუთვნილ ფართობზე და
იგი მთლიანად ჩარჩოს ქვედა კიდეზე გადაღის (სურ. 48, ტაბ. 50). წარწე-
რა, გარდა მესამე სტრიქონისა, თავისუფლად იკითხება. მესამე სტრიქონის
აღდგენას გასული საუკუნის მოგზაურ-მკვლევართა მიერ წაკითხულ წარ-
წერასთან შეჯერებით შევეცადეთ, მაგრამ აღმოჩნდა, რომ იგი მაშინაც და-
ზიანებული და ძნელი წასაკითხი ყოფილა. აღნიშნული წარწერა პირველად
მ. ბროსემ ინახულა. მანვე გამოაქვეყნა იგი 1851 წელს¹⁸. სამწუხაროდ,
მ. ბროსეს და მის კორესპონდენტს დიმიტრი მელვინეთუხუცესისშვილს

¹⁷ Brosset, Rapports, III, დასახულებული ნაშრომი, გვ. 5, 121—122.

¹⁸ Brosset, Rapports, VI, დასახ. ნაშრ., გვ. 5, 122.

სურ. 48. სამთავისი, ხეთსტრიქონიანი წარწერა დასავლეთის ფასადით
Рис. 48. Самтависи — Пятистрочная надпись западного фасада
Fig. 48. Samtavisi. Five-line inscription of the western facade

იგი არასწორად აქვთ შაკითხული. მათ მხოლოდ ქორონიკონი „სო“ გაურჩევიათ ზუსტად.

მოგვყავს ჩვენ მიერ წაკითხული წარწერა:

1. „ქ. ხატო ღმრთავებისაო
  2. ადიდე ილარიონ სამთავრებელ ებ
  3. ისკოპოზი ძე ვაჩე ყანჩაელისა
  4. რომელმან მარანი და საწნეველი
  5. არაშენა ჭორონიკონსა სო“

„სო“ უდრის 1050 წელს.

წარწერა ჩამდენალმე სწორად წაუკითხავს თ. უორდანის, თუმცა ვერც მას დაუღწევია თავი შეცდომებისაგან¹⁹. გამორჩენია მეო- რე-მესამე სტრიქონების საზიარო სიტყვა „ყუსხალაზე“ (ებისკოპოზი)²⁰ და მესამე სტრიქონიდან სიტყვები „ჭა ზურ“ (dj ვაჩე), ხოლო მოძლევ-

¹⁹ თ. ქორდანი, დასახელებული ნაშრ., გვ. 201—202.

ნო სიტყვა „ყანჩაელისა“-ს ნაცვლად ამოუკითხია „ყანჩაელის ძე“ ფართა
ამისა, თ. ჟორდანია მეოთხე სტრიქონში ზეღმეტ სიტყვას „ეკლე-
სის“ კითხულობს, რაც სრულიად გამორიცხულია, რადგან წარწერის ბო-
ლო ახლაც გარკვევით იკითხება: „რომელმან მარანი და საწნეხელი აღა-
შენა ქორონიკონსა სო“.

ამრიგად, ზემოთ განხილული ორი წარწერიდან ნათელი ხდება, რომ
სამთავისელ ეპისკოპოსს ილარიონ ვაჩეს ძე ყანჩაელს 1030 წელს აუშე-
ნებია სამთავისის ტაძარი, ხოლო 1050 წელს კათედრალისათვის განკუთვ-
ნილი მარანი და საწნეხელი.

ილარიონის სახელი მესამედ არის მოხსენიებული ქეგლის წარწერაში.
ამჯერად აღმოსავლეთის ფასადის ჩუქურთმით შემკული ჯვრის მკლავებ-
ქვეშ (ტაბ. 5, 10, 51).

წარწერა მარცხივ სამსტრიქონიანია, მარჯვნივ კი — ორიანი. იგი
ამოჭრილია ცალ-ცალკე ქვაზე. წარწერის შესანიშნავად მოკაზმულ ასოებს,
რომლებსაც ჟყად. ივანე ჯავახიშვილი „ტყუბწვეტოვანს“ უწოდებს²⁰, ფა-
სადის მხატვრულ გადაწყვეტაში გარკვეული წვლილი შეაქვს. ამგვარი
დამწერლობა გვხვდება აღავერდის აღმოსავლეთის ფასადზე, სვეტიცხოვ-
ლის კარიბჭეზე, დიდი გომარეთის სამების ეკლესიის კარის თავზე, მანგ-
ლისის ტაძრის ტიმპანზე, რუსის ტაძრის ფასადზე, შიომღვიმისა და ზე-
დაზნის კანკელებზე და სხვ. სამთავისის წარწერა ჯვრის მკლავების ქვე-
მოთ შემდეგნაირად იკითხება:

† აღ-ა იც-ძყა
სუ ყ-უ სუ- 7

ძას ზუ
ყ-ჩჩუზას

ზარი

ქარაგმების გახსნისას იგი შემდეგი შინაარსით წარმოგვიდგება:

„ქ. ხატო ღმრთაები	ძისა ვაჩე
საო შეიწყალე სული ი	ყანჩაელისი“
ლარიონის	

ილარიონ სამთავრული დასავლეთის ფასადის ორ წარწერაში თუ თა-
ვის საქმიანობის — ტაძრის, მარანისა და საწნახლის მშენებლის როლშია
წარმოდგენილი, ამ შემთხვევაში იგი სულის შეწყალების მიზნით არის
მოხსენებული; როგორც ჩანს, ილარიონის სულის მოსახსენებელი წარწე-
რა მისი გარდაცვალების შემდეგაა შესრულებული, რაც წარწერაში „შე-
იწყალე სული ილარიონისი“-ს არსებობით დასტურდება. თუ დავუშვებთ,
რომ ილარიონს, როგორც მაღალ სასულიერო პირს სიცოცხლეშივე გაუ-
კეთეს „სულის შეწყალების“ წარწერა — არ იქნება დამაჯერებელი, რად-
გან ცოცხალ ილარიონს, თუკი მას იმქვეყნიურს შეწყალება სურდა წი-

²⁰ ივანე ჯავახიშვილი, ქართული დამწერლობათმცოდნება, ანუ პალეოგრა-
ფია, თბ., 1949, გვ. 125.

ნასწარ დამკვიდრებინა, მაშინ, თანახმად ტრადიციისა, წარწერაში ჩტკოლ
ნენ: „შეიწყალე და ადიდე ორთავე შინა ცხორებასა“.

რა დროს უნდა იყოს აღმოსავლეთის ფასადის წარწერა შესრულებუ-
ლი? ცხადია, წარწერა ილარიონის გარდაცვალების შემდეგი ხანისაა. რო-
გორც აღვნიშნეთ, ილარიონს ტაძარი 1030 წელს აუგია, 20 წლის შემდეგ კი — მარანი და საწახელი, ე. ი. 1050 წელსაც იგი ცოცხალი ჩანს. ამრი-
გად, მისი სულის მოსახსენებელი (სააღაპო წარწერა) სამთავისის ტაძრის (1030 წ.) აშენების თანადროული არ არის.

1848 წელს ბროსეს სამთავისის ტაძრის სამხრეთის მხარის მინაშენის შიგნით, შესასვლელ კართან, დაზიანებული წარწერა შეუნიშნავს ²¹. წარ-
წერის ამოკითხვა ბროსეს, როგორც თვითონ აღნიშნავს, ძალიან გაჭირვე-
ბია, რადგან მინაშენი ცუდად განათებული დახვედრია. ბროსეს მიერ შეც-
დომით გადმოწერილ წარწერას სათანადოდ ასწორებს თ. უორდანია ²²,
რომელსაც ასე კითხულობს „აქა მიიცვალა... (ილარიონ, ძე ვაჩე ყანჩო-
ელისა) ნაშრომი კელთა მისთანი და უფლისა... ვაკურთხოთ, ქვნი იყო
სოვ“. როგორც ბროსესა და თ. უორდანის მიხედვით ირკვევა, ილარიონი
ძე ვაჩე ყანჩოელისა გარდაცვალა „ქვნა სოვ“, რაც 1056 წ. უდრის.

აღნიშნული წარწერის შეკრთალი კვალი დღესაც შეინიშნება სამხრე-
თის ფასადზე, ამოშენებული კარის მარჯვნივ, პილასტრზე (21×68 სმ) ²³.
შემორჩენილი ასოები კარგად თავსდება XI საუკუნის I ნახევრის პალეო-
გრაფიულ ძეგლთა ჯგუფში და ანალოგიურია ამავე ტაძრის 1030 და
1050 წწ. წარწერებისა.

სამხრეთის ფასადის ამ ადგილს გარკვევით მოჩანს მინაშენის კვალი
(ტაბ. 6, სურ. 9). როგორც ძეგლის აღწერის დროს მიმოვისილეთ, XIX სა-
უკუნის 50-იან წლებში ხუროთმოძღვარ რიპარდის მიერ ძეგლის რეს-
ტავრაციის დროს, მოხსნილ იქნა სამხრეთის ფასადის დაზიანებული კა-
რიბჭე (სურ. 12).

როგორც რიპარდის მიერ 1847 წ. შესრულებული სამთავისის ტაძ-
რის გეგმისა და ფასადების ანაზომების მიხედვით ირკვევა, სამხრეთის ფა-
სადზე მიშენებული კარიბჭე დასავლეთის კიდიდან იწყებოდა და აღწევდა
ფასადის ცენტრალური კამარის აღმოსავლეთის ლილვამდე ²⁴. მისი საერ-
თო სიგანე რიპარდის ანაზომების მიხედვით, 12 მ უნდა ყოფილიყო, ხოლო

²¹ წარწერა, როგორც ბროსეს „Voyage“-შია გამოქვეყნებული, 10-სტრიქონიანი
უნდა ყოფილიყო. სტრიქონები 2—3 სიტყვისაგან შედგებოდა. წარწერა მეშვიდე სტრა-
ქონამდე ბროსეს შრომაში წარმოდგენილია ასომთავრულით, ხოლო დანარჩენი — მხედ-
რულით (Brosset, დასახ. ნაშრ., გვ. 4).

²² თ. ეორდანია, ქრისტენი, I, გვ. 162.

²³ მ. ბროსესა და თ. უორდანის მიერ წაკითხული წარწერის აღდგენა-დაზუსტება
დღეისათვის შეუძლებელია. რადგან პილასტრის სწორედ ეს „დგილი ათლილია და შე-
მორჩენილი რამდენიმე ასო ამის საშუალებას ვეღარ იძლევა.“

²⁴ ИКИАИ, V, დასახ. ნაშრ., გვ. 94, ტაბ. III.

სიგანე — 4 მ. ამრიგად, კარიბჭის გეგმა საქმაოდ დაგრძელებული ჟარტობული კუთხედს წარმოადგენდა. გარდა ზემოთ აღნიშნულისა, რიპარდის ანაზომების მიხედვით შესაძლებელია მიახლოებით აღვადგინოთ სამხრეთის მხარის კარიბჭის ინტერიერის მხატვრული გადაწყვეტა, ხოლო ზოგადად წარმოვიდგინოთ მისი გარეთა მასები და ხუროთმოძღვრული ფორმები.

ტაძრის ფასადზე შემორჩენილი კარიბჭის პილასტრებიანი ლილვების კონა კაპიტელის ზემოთ, კედლის სიბრტყიდან ორნავ გაღმოწეულია, რაც იმის მაჩვენებელია, რომ კარიბჭის შიგნით ცილინდრული თაღი ოთხი პროფილირებული პილასტრით იქნებოდა დანაწევრებული. ცხადია, კარიბჭის სამხრეთის კედლის შიგნით ისეთივე ლილვების კონები იქნებოდა, როგორც დღეს ტაძრის სამხრეთის ფასადზეა შემორჩენილი.

ჩაპარდის ანაზომებში სამხრეთის მხარის კარიბჭეს შესასვლელი არ უჩანს. როგორც ცნობილია, შუასაუკუნეების ქართული ხუროთმოძღვრების წამყვან ძეგლთა კარიბჭეებს (ოშკი, მანგლისი, ბაგრატის ტაძარი, ნიკორწმინდა, სვეტიცხოველი, სამთავრო, ალავერდი და სხვ.) ტრადიციულად შესასვლელი სამხრეთის მხრიდან ჰქონდათ. თუ რიპარდის კარიბჭის ანაზომებზე შესასვლელი კარი არ არის დატანილი, ეს უთუოდ მისი დროი დაზიანებით აიხსნება. ანდა შესაძლოა, რიპარდს კარიბჭის კარი ამოშენებულიც კი დახვდა ძეგლის აზომვის დროს. კარიბჭე ტაძართან ტიმპანიანი დიდი პირტალით იყო დაკავშირებული, რომელიც გასული საუკუნის შეკეთების დროს იქნა ამოშენებული. ალნიშნული კარიბჭის ინტერიერი დასაცლეთ და აღმოსავლეთ მხრიდან გაჭრილი მცირე სარჯმლებით ნათლებოდა.

კარიბჭის შუა შემაღლებული აღგილი გარედან ორფერდიანი სახურავით ყოფილა გადახურული. სავარაუდოა, რომ აღნიშნული აღგილი შიგნიდან ჯვრული თაღით ყოფილიყო წარმოდგენილი. გვერდით ცილინდრული თაღები კი სამხრეთის მიმართულებით ცერად დაქანებული ერთფერდიანი სახურავით იყო დახურული (სურ. 13). რიპარდის ანაზომებში არ არის აღნიშნული კარიბჭის ფასადთა შემკულობა, ამიტომ ძნელია დაბეჭითებით რაიმეს თქმა. ისე კი, რა თქმა უნდა, იგი გარედანაც ისევე იქნებოდა შემკული, როგორც ფასადზე შემორჩენილი მისი ინტერიერის ლილვების კონები და მოხდენილი ჩუქურთმებიანი კაპიტელებია²⁵. იმის კითხვა, როდის უნდა ყოფილიყო აშენებული კარიბჭე? ამ კითხვაზე პასუხს ისევ კარიბჭის შემორჩენილი დეტალები იძლევა. კარიბჭის პროფილირებული ლილვების კონები ტაძრის სამხრეთის ფასადის წყობაშია ჩართული; გარდა ამისა, კარიბჭის ჩუქურთმიანი კაპიტელები აღმოსავლეთის ფასადის კაპიტელების მსგავსია, რაც იმის მანიშნებელია, რომ კარიბჭე ტაძართან ერთად იქნა აშენებული. ამ მოსაზრებას გვიდასტურებს სამთავ-

²⁵ სამხრეთის კარიბჭის შემორჩენილი დეტალებისა და XIX ს. ანაზომების მიხედვით აქვ. გ. მურმანიშვილის მიერ შესრულებულ იქნა სამთავისის ტაძრის პერსპექტიული რეკონსტრუქცია.

ნელ ეპისკოპოს ილარიონ ვაჩეს ძე ყანჩაელის გარდაცვალების ბელი (1056 წელი) წარწერის კარიბჭეში არსებობა.

აღმოსავლეთის ფასადის, ჯვრის მკლავის ზედა მხარის, მარცხნივ შემორჩენილია ორსტრიქონიანი ისეთივე ასომთავრული წარწერა, როგორიც ჯვრის მკლავების ქვეშა მოთავსებული. (ტაბ. 5, 10, 52). იგი შემდეგ ნაირად იკითხება:

†: ი-ც- შას ყ-ა

ს ბ-ც 1-ც 2-ც

„ქ. ღმერთი მის შორი

ს და იგი არ“

ტექსტის გაგრძელება, რომელიც ჯვრის მკლავის ზედა მარჯვენა მხარეზე უნდა ყოფილიყო, დღეისათვის აღარ არსებობს. ტექსტის აღდგენა შეიძლება მხოლოდ ბროსეს მიხედვით. აღნიშნულ წარწერას ბროსე პირველად დიმიტრი მელვინეთუხუცესის შვილის კორესპონდენციით გაეცნო და მანვე გამოაქვეყნა 1851 წელს, სათანადო კომენტარებით²⁶. მარჯვენა მხარის წარწერა, ბროსეს ცნობით, შესრულებული ყოფილა ორ სტრიქონად. ბროსე აღნიშნავს, რომ დიმიტრი მელვინეთუხუცესის შვილმა ამ წარწერის პირველ სტრიქონში შემორჩენილი სამი ასო ცქა (არც) ვერ შენიშნა, ხოლო მეორე სტრიქონის ასოებიდან ამოიკითხა სცრც (სამდე); ბროსე არ ეთანხმება მას მეორე სტრიქონის ამგვარ წაკითხვაში. იგი აღნიშნავს, რომ აქ წერია „სამაი“ და არა „სამდე“ და როდესაც აღადგენს დაზანებულ წარწერას, პირველ სტრიქონში „შეიძრეს“ სახით, ხოლო მეორე სტრიქონში — „უკუნისამდე“, აქ ბროსე (მეორე სტრიქონის აღდგენის დროს) წინააღმდეგობაში ვარდება, რადგან იგი კითხულობს „სამაი“-ს. თუ ბროსეს ვარაუდი სწორია, მაშინ მისი „სამაი“ ვერ მოთავსდება აღდგენილ სიტყვაში, დ. მელვინეთუხუცესის შვილის მიერ ამოკითხული „სამდე“ კი „უკუნისამდე“-ს დაბოლოებაა. გარდა ამისა, ბროსეს ვარაუდი უსაფუძვლოა I სტრიქონის წაკითხვაშიც, რადგან მის მიერ შენიშნული სამი ასო ცქა (არც), არ იძლევა სიტყვა „შეიძრეს“ აღდგენის შესაძლებლობას. სამთავისის ტაძრის ჯვრის მკლავებში მოთავსებული წარწერის აღდგენა შესაძლებელი ხდება გიორგი მთაწიდელის 7 (გ) და ნაწილობრივ 4 (ბ) რედაქტირების ფსალმუნის (45,6)²⁷ მიხედვით, სადაც ვკითხულობთ „ღმერთი მის შორის და იგი არა შეიძრას უკუნისამდე“²⁸.

ამრიგად, როგორც ჩანს, ჯვრის მკლავების მარცხენა ზედა მხარეს

²⁶ Brosset, VI, დასახ. შრომა, გვ. 3 და 121.

²⁷ ფსალმუნის ძველი ქართული რედაქციები, X—XIII საუკუნეთა ხელოვნების მახედვით, გამოსცა მზექალა შანი ძე მ. ტექსტი I, 1960, ფსალმუნი 45 (6), გვ. 116.

²⁸ სამთავისის ტაძრის აღმოსავლეთის ფასადის ჯვრის მკლავების ზედა წარწერას მურავიოვა, რომელმაც ბროსეზე აღრე წლებში ინახულა ძეგლი, შემდეგნაირად თაგმნის: „Да утвердит Господ в век веках“ — განამტკიცოს უფალმა უკუნისიდან უკუნისამდე.

წარწერის შემსრულებელს ორ ქვაზე ამოუჭრია „ღმერთი მის შოთა მარტინ იგი არ“, ხოლო დანარჩენი — მარჯვნივ I და II სტრიქონზე გაუნაწილებია. მარჯვენა მხარის პირველი სტრიქონი იწყება მარცხენა მხრიდან გადმოტანილი (ა)-თი, შემდეგ კი ეწერებოდა „შეიძრას“, მეორე სტრიქონში კი უნდა ყოფილიყო სიტყვა „უკუნისამდე“.

თუ გავითვალისწინებთ წარწერის შემსრულებლის დიდ გემოვნებას, აქ უსათუოდ ჯვრის ზედა — მარჯვენა მხარის წარწერის ასოები, ისეთივე სიზუსტითა და მოხდენილობით იქნებოდა განლაგებული, როგორც ეს შემორჩენილ სამ წარწერაში შეინიშნება. ამდენად, შესაძლებელია, აღვადგინოთ XI საუკუნის ჯვრის ორივე მხარის წარწერა შემდეგი სახით:

„ქ. ღმერთი მის შორი
ს და იგი არ

[ა შეიძრას
უკუნისამდე]“

ქრონოლოგიურად განხილული წარწერები შეიცავენ XI საუკუნის პირველ ნახევარში მოღვაწე სამთავრელი ეპისკოპოსის გვარს, სახელსა და მამის სახელს. შუა საუკუნეებში ამგვარი შემთხვევა არსად გვხვდება. ქართულ ეპიგრაფიკაში ქრიტორებს, ხუროთმოძღვრებს, ოქრომჭედლებს და მხატვრებს მხოლოდ სახელით ან გვარით იხსენიებენ, იშვიათ შემთხვევაში კი სახელითა და გვარით²⁹.

განვიხილოთ რა ცნობები გვაქვს ყანჩაელთა ფეოდალური „სახლის“ შესახებ. წერილობითი წყაროები ყანჩაელთა გვარის შესახებ ამ მხრივ მნიშვნელოვანს არაფერს გვაუწყებს. X საუკუნის 50—60 წწ. საქართველოს გაერთიანებისათვის ბრძოლის პერიოდში „მატიანე ქართლისა“ გავრჩით იხსენიებს ვინმე „მამა ყანჩაელს“, რომელიც იმავე წყაროს მიხედვით, კანი აზნაური ყოფილა³⁰. ყანჩაელთა გვარის შესახებ საინტერესო ცნობებს გვაწვდის მეცნიერების ხელმისამართის მდებარე ბიეტის ეკლესიის წარწერა, რომელიც ასე იყითხება: „ქრისტე მეუფეო ყოველთაო აღიდე ერისთავერისთავი იოანე ძე ბაკუ(რ) ყანჩაელისა უფალი და პატრონი ამის წმიდასა ეკლესიესა [და] დცავ წმინდა [მჩ] ემლი (sic) სმ (ე), [ი] ყ(ო)“. წარწერა უთარილა, მაგრამ მას პალეოგრაფიული და თვით ძეგლის ხუროთმოძღვრული ფორმების ანალიზის მიხედვით რ. მეფისაშვილი IX ს. ათარიღებს³¹. წარწერაში გარკვევითაა მოხსენებული ერისთავთ-ერისთავი იოანე ბაკურის ძე ყანჩაელი, რომელიც ბიეტის ეკლესიისა და მისი მიღმოების „უფალი და პატრონი“ ყოფილა.

²⁹ ვ. ცისკარიშვილი, ჯვანეთის ეპიგრაფიკა, როგორც ისტორიული წყარო, თბ., 1959, გვ. 10—22, ვ. ბერიძე, კველი ქართველი ხუროთმოძღვრები, 1956, გვ. 24.

ქართული ხელოვნება, I, 1942, გვ. 137, საქ. სახელმწიფო მუზეუმის მომბე, ტ. VI.

1931, გვ. 229—295.

³⁰ ქართლის ცხოვრება, 1942, გვ. 170.

³¹ ქართული ხელოვნება, VI, სერია ა, 1963, გვ. 54; ა. ბაკრაძე, ს. ბოლქვაძე, საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ქართული ეპიგრაფიული ძეგლების კატალოგი ი. აბულაძის რედაქციით, თბ., 1953, გვ. 34—35.

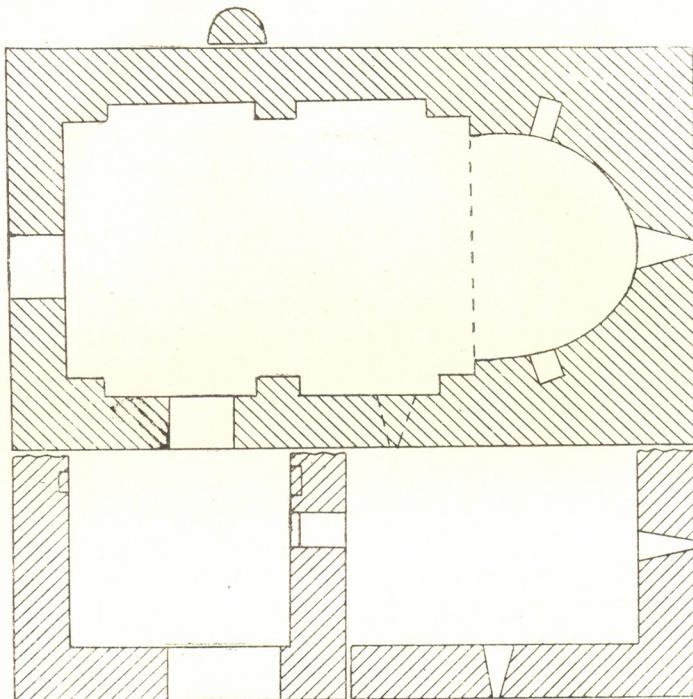
ბიეთის წარწერა, სამთავისის მსგავსად, სახელის სრული ფორმით ტიტულატურით წარმოგვიდგენს ყანჩაელთა გვარს, როგორც ვნახეთ, ამ გვარს XI ს. ჩათვლით გაედევნება თვალი. როგორც მქონევარი მიიჩნევენ, ყანჩაელების გვარი ოღმოცენდა აღრეფეოდალური ხანის სოფელ ყანჩაეთიდან³², რომელიც ქსნის ხეობაში მდებარეობს. თუ ეს ასეა, მაშინ ყანჩაელთა საერისთაო მიახლოებით შეიძლება ლიაზვ-მეჯუდისა და ქსნის ხეობებს შორის მოქცეულ „ქვეყნად“ წარმოგიდგინოთ. როგორც ცნობილია, სამთავისის ტაძარი ონიშნული ტერიტორიის ცენტრშია აღმართული და საუკუნეების მანძილზე წარმოადგენდა ამავე ტერიტორიის ეკლესია-მონასტრების გამგებელ-საეპისკოპოსო კათედრალს.

ყოველივე ამის შემდეგ გავარკვიოთ, ვინ იყო სამთავისის ტაძრის ხუროთმოძღვარი? ამ კითხვაზე ზემოთ მოყვანილი წარწერები ამომწურავ პასუხს ვერ იძლევა, რადგან სამთავნელი ეპისკოპოსი ილარიონი თავის პროფესიის შესახებ ხელმოსაკიდს არაფერს ამბობს. პირიქით, სამთავისის წარწერების მიხედვით იგი მხოლოდ ქტიტორის როლში გვევლინება. მაგრამ ილარიონი რომ ნამდვილად მოძღვარია და არა მშენებლობის შექვეთელი-ქტიტორი, ეს სრულიად ცხადი გახდება აშურიანის ეკლესიის ხუროთმოძღვრებისა და მისი ორი ვრცელი წარწერის განხილვის შემდეგ.

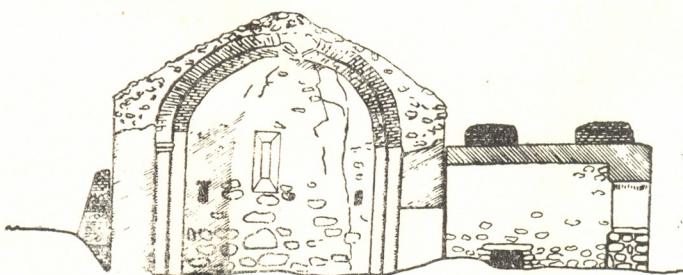
აშურიანის ეკლესია მდებარეობს ქ. კასპის დასავლეთით, 10 კმ დაშორებით, ე. წ. „თეთრახევის უდაბნოში“, რომელიც ჩრდილოეთიდან მთის შევეული კალთით არის განსაზღვრული. ამ კალთაში, სატამაო სიმაღლეზე გამოკვეთილია მრავალი გამოქვაბული, რომელთა არსებობა ამ მყუდრო და მივარდნილ ადგილის ძეველად მონასტრის არსებობაზე უნდა მიუთითებდეს. თვით ეკლესია, რომელიც ამჟამად ძლიერ დაზიანებულია, მცირეზომის, დარბაზული ტიპის ნაგებობას წარმოადგენს (სურ. 49, 50, 51). აღნიშნული დარბაზი აღმოსავლეთით ნახევარწრიული საკურთხევლის აბსიდით მთავრდება, სადაც სარქმლის ორსავე მხარეს თითო ღრმა, კვადრატული ფორმის თხჩხა დატანებული (სურ. 50). ეკლესიის მარტივი ინტერიერის გასანათებლად აღმოსავლეთისა და დასავლეთის კედლებში მცირეზომის ვიწრო სარქმლებია გაჭრილი. ჩვენამდე არ მოუღწევია ნახევარწრიულ თაღზე დამყარებულ ორფერდა სახურავს.

გარედან შენობა სრულიად სადაა, ყოველგვარი დეკორისა და შევრილების გარეშე (სურ. 51). ასევე მარტივი სახისაა ეკლესიის ინტერიერიც. ეკლესია ნაგებია ადგილობრივი საშენი მასალით — სხვადასხვა ფორმისა და ზომის უხეშად დამუშავებული ქვებით. ალაგ-ალაგ მოჩანს კვადრატული ფორმის ბრტყელი აგურის წყობა. აგური განსაკუთრებით ხშირად გამოყენებულია სამხრეთის მინაშენის ზევითა ნაწილში, ხოლო კონსტრუქ-

³² აღნიშნულ საკითხზე აზრი გამოთქმული აქვთ თავიანთ შრომებში მ. ბროსეს, ა. ხახაშვილს, დ. ბაქრაძესა და თ. უორდანიას. ის. აგრეთვე: ნ. უშიაშვილი, მასალები ფეოდალურ საგვარეულოთა ისტორიისათვის საქართველოში (X—XV სს.) ხელნაწერების სახით.

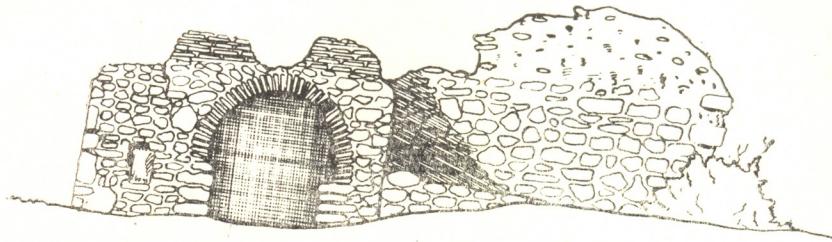
სურ. 49. აშურიანის ეკლესიის გეგმა
 Рис. 49. Ашурiani — План церкви
 Fig. 49. Ashuriani. Plan of the Church

სურ. 50. აშურიანის ეკლესიის განივევეთი; ხედი აღმოსავლეთით
 Рис. 50. Ашурiani — Продольный разрез на восток
 Fig. 50. Ashuriani. Longitudinal cross-section. View from west to east

ციულად მნიშვნელოვან ადგილებში — აბსიდის კუთხეებთან, კარ-სტრუ-
 ლებთან და შენობის ოთხივე კუთხის წიბოებთან ნახმარია შედარებით დი-
 დი ზომის და შედარებით სუფთად გათლილი ქვები.

აშურიანის ეკლესიის შესახებ ქართულ წერილობით წყაროებში ცნო-
 ბები არ მოგვეპოვება. მოკლე ცნობას ძეგლის მდებარეობის შესახებ

!ურ. 51. აშურიანის ეკლესიის სამხრეთის ფასადი

Рис. 51. Ашурани — Южный фасад

Fig. 51. Ashuriani. Southern façade

ვხვდებით ვახუშტი ბატონიშვილთან:

„კლდენი მაღალი და ქვაბი გამოკვეთილი მარავალი. კლდენი ესე აშურიანამდე, ვითარცა სარკინეთისა, მერმე თირი..“
 „კვალად კასპის დასავლით მინდორი მტკვარსა და კვერნაქს შუა არ აშურიანი, უწყლობით უნაყოფო, უფლისციხემდე, არამედ ზამთარს ბალახიანი და იზრდების ცხოვართა, რემათა და მროწლეთა სიმრავლე და თბილი ზამთარი“³³.

პირველი მოგზაური და მკვლევარი ქართლის ამ მხარეში დიმიტრი შეღვიწეთუხუცესისშვილია. მან ძეგლის შესწავლის მიზნით გასული სა-
 უკუნის 40-იან წლებში ინახულა აშურიანის ეკლესია და მის კედლებზე ახსებული ორი ფრიად საყურადღებო წარწერა ჩაიწერა. ამ ძეგლის შე-
 სახებ ყოველგვარი მასალა მას აკადემიკოს მარი ბროსესათვის გადაუცია, რომელსაც შემდეგ, 1849 წელს გამოცემულ „Voyage“-ში გამოუქვეყ-
 ნებია³⁴.

ბროსეს ზემოხსენებული ნაშრომი აშურიანის ეკლესიის შესახებ ბევრ შეცდომას შეიცავს. ეს განსაკუთრებით უნდა ითქვას ძეგლის ეპიგრაფიკულ მხარეზე.

ბროსეს შემდეგ დიდმა ხანმა განვლო, სანამ აშურიანის ეკლესიით და

³³ ვახუშტი ბატონი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, 1941, გვ. 72—73.

³⁴ M. Brosset, Rapports sur un Voyage..., 1849 გვ. 125—127.

მისი წარწერებით ვინმე დაინტერესდებოდა. 1875 წელს დიმიტრი აშურიანი აშენდა აშურიანის შესახებ გამეორა ბროსეს მიერ ადრე გამოთქმული აზრი³⁵.

ამ ძეგლს შეეხო თ. უორდანიაც. მას აშურიანის წარწერების მოკლე შინაარსი მოაქვს იქ, სადაც სამთავისის ტაძრის დამათარილებელ ეპიგრაფიკულ მონაცემებზე აქვს საუბარი³⁶.

სხვა ცნობები სამეცნიერო ლიტერატურაში ამ ძეგლის შესახებ არ არსებობს. ამრიგად, გასული საუკუნის მოგზაურნი და მკვლევარნი, რომლებიც აშურიანის ეკლესიაზე წერდნენ, ორიოდე სიტყვით იხსენიებდნენ მხოლოდ მის კედლებზე არსებულ წარწერებს, ხოლო რა ადგილი ეკავა ამ ძეგლს ქართული ხუროთმოძღვრების განვითარების ისტორიაში და ძეგლის წარწერებში მოხსენიებულ ილარიონ ვაჩეს ძე ყანჩაელის ვინაობის საკითხებს, ყოველთვის გვერდს უვლიდნენ.

უნდა შევნიშნოთ, რომ აშურიანის ეკლესიამ თავისი საინტერესო წარწერებით ვერც ჩვენი ეპოქის მეცნიერ-მკვლევართა შორის პოვა სათანადო ყურადღება, ხოლო ძეგლთა დაცვის კომიტეტს, რომელმაც მრავალი ძეგლი გადაარჩინა დაღუპვისაგან, აშურიანის ეკლესია, უბრალოდ, აღრიცხვაზეც კი არა ჰქონია აყვანილი.

თუ აშურიანის ეკლესის შესახებ ლიტერატურა უმნიშვნელო და ღარიბია, სამაგიეროდ მისი ლაპიდარული წარწერები იმდენად მნიშვნელოვანია, რომ მათი საშუალებით ადვილი დასაღვენი ხდება არა მარტო ძეგლის შექმნის ზუსტი თარიღი, არამედ თვით ამ ძეგლის ხუროთმოძღვარის და ქტიტორის ვინაობა.

როგორც ზემოთ იყო აღნიშნული, გასული საუკუნიდან დღემდის აშურიანი თავისი ორი წარწერითა ცნობილი. ორივე წარწერა თანაბარი ყურადღების ღირსია. სამწუხაროდ, ამჟამად ძეგლის კედლებზე არც ერთი წარწერა არ არსებობს.

დიმიტრი მელვინეთუხუცესისშვილის მოგზაურობის დროს (გასული საუკუნის ორმციანი წლები) ძეგლს ორივე წარწერა გააჩნდა, რომელთაგან ერთი აღმოსავლეთის, ხოლო მეორე სამხრეთის ფასადზე იყო მოთავსებული.

ზოგადი დაკვირვებებითა და გადმოცემებით ირკვევა, რომ ეს წარწერები ძეგლს 1936 წლამდე გააჩნდა. საფიქრებელია, დაზიანებული ძეგლი 1940 წელს მომხდარი მიწისძვრის დროს კიდევ უფრო დაინგრა და ამ დროს ჩამოვარდა კედლის მასივიდან წარწერიანი ქვები. არსებული წარწერა უკვალოდ გამჭრალა, შესაძლებელია იგი ნგრევის დროს ნანგრევების ქვეშ მოექცა. ამდენად აშურიანის ძეგლი მოითხოვს აუცილებელ გაწმენდას იმ ნანგრევებისა და კლდის ჩამონაშალისაგან, რომელიც ფარავს და

³⁵ Д. Бакрадзе, Кавказ в древних памятниках христианства, кн. I., 1875 г., стр. 38.

³⁶ თ. უორდანია, ქონიკები, წიგნი I, 1892, გვ. 171.

ამახინჯებს მას. სამხრეთის მინაშენის კედელში ჩატანებული წარწერა კასპის სტამბის მუშას ზაქარია იაკობის ძე გასიტაშვილს ექსკურსიაზე ყოფნის დროს 1941 წელს ზაფხულის ოვეებში უნახავს კედლიდან ძირს ჩამოვარდნილი, რომელიც შემდეგ მასვე 1942 წელს 7 ოქტომბერს გორის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმში მიუტანია. მეორე წარწერა კი, რომელიც ადრე აღმოსავლეთ ფასადის სარკმლის ზემოთ იყო მოთავსებული, ჩვენს მიერ იქნა მიკვდეული³⁷.

განვიხილოთ თითოეული მათგანი. აღმოსავლეთის ფასადის წარწერიან ქვას დღეისათვის ¼ ნაწილი აკლია (ეს ნაწილი უთუოდ ძეგლის ტერიტორიაზე უნდა დაიძებოს). სახეზე მყოფი წარწერიანი ქვა 6 ნატეხისაგან შედგება, 3 დიდი და 3 პატარა (სურ. 52, ტაბ. 53). წარწერიანი ქვის სირბილის გამო (მწვანე ფერის კირქვა) ბევრ ადგილას ასოები გამჭრალია. მიუხედავად ამისა, წარწერის წაკითხვა მაინც დ. მეღვინეოთუხუცესის შვილის მიერ წაკითხული ტექსტის მოშველიებით ხერხდება. წარწერა ათსტრიქონიანია, სტრიქონები ზუსტ და მკრთალ ხაზებს გაჰყვება და ქარაგმების გახსნისა და აღდგენის შემდეგ ასე იყითხება:

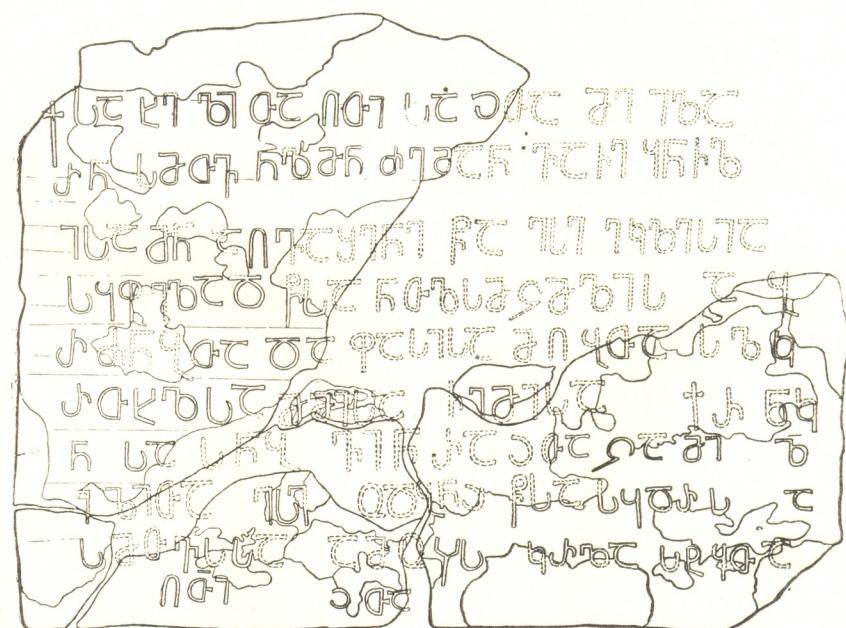
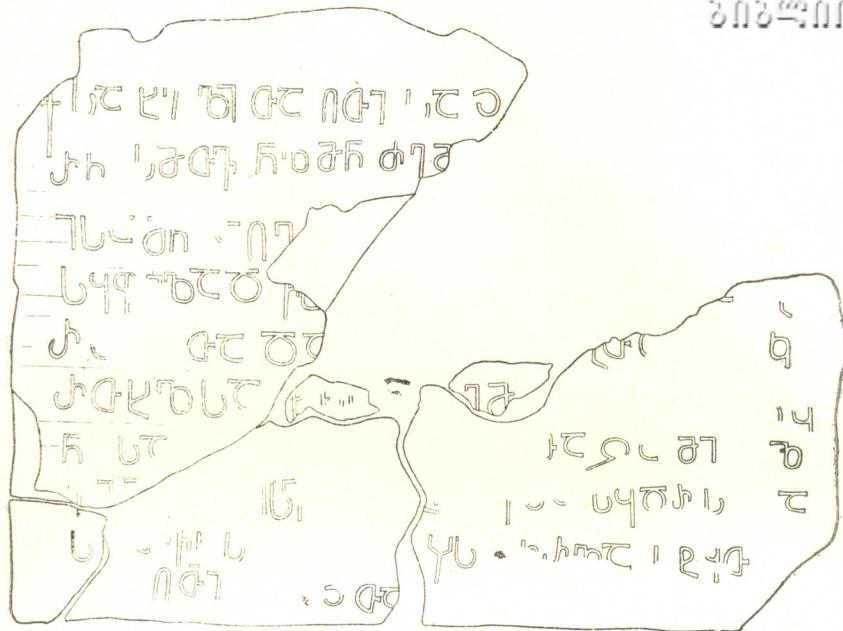
1. „ქ. სახელითა ღმრთისახთა მე იღა-
2. რიონ სამთავრელმან ძემან ვაჩე ყანჩაელ-
3. ისამან ალვაშენე წმიდა ესე ეკლესია
4. საყოფელად წმიდისა ნაოლისძემლისა ბ-
5. რძანებითა და ფასისა მიღებითა სულკუ-
6. რთხეულისა მამისა ჩემისა ქორონიკო-
7. ნსა სნბ. ვინ რახთაცა მიზ-
8. ეზითა ესე უდაბნოდ წმიდისა საყდრისა
9. სამთავისისა ამოქუს კრულია სიტყვითა
10. ღმრთისახთა“³⁸.

აღნიშნულ წარწერაში სიტყვა „სამთავისისა“-ს ამოკითხვამ მნიშვნელოვანი საკითხები გაარკვია. კერძოდ, წარწერაში ნახსენები „საყდრისა გარკვევით სამთავისის კათედრალზე მიუთითებს და არა აშურიანის ეკლესიაზე. ადრე წარწერის მიხედვით აშურიანის ეკლესია უნებურად საყდრად ითვლებოდა, რაზედაც პროფ. ვ. ბერიძემ თავის დროზე ეჭვი გამოიქვა³⁹.

³⁷ 1962 წელს 30 ნოემბერს აშურიანის ეკლესის ეზოში ერთდღიანი დაზეერვითი ხასიათის გათხრა ვაწარმოეთ, რომელშიც მონაწილეობდნენ კასპის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმის დირექტორი გ. ხორგუაშვილი, ამავე მუზეუმის მეცნიერ-თანამშრომელი შ. თანდაშვილი და კასპის საშუალო სკოლის მოსწავლები. გთხორის შემდეგ აღმოჩენილ იქნა წარწერიანი ქვის ნატეხები, რომლებიც ამჟამად ინახება კასპის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმში.

³⁸ დ. მეღვინეოთუხუცესის შვილის წანაკითხში გამოჩენილია V სტრიქონში „და“, IX სტრიქონში „სამთავისისა“. ის. Brossset, დასახ. ნაშრ., გვ. 126.

³⁹ ვ. ბერიძე, სავანე; ქართული ხელოვნება, I, 1942. გვ. 91.

სურ. 52. აშურიანის ტაძრის საქტიოტო წარწერა
Рис. 52. Ашурiani — Ктиторская надпись

Fig. 52. Ashuriani. Donor's inscription

წარწერაში სიტყვა „სამთავრისისა“-ს წაკითხვამ დაადგინა, რომ აშურიანის ითანა ნათლისმცემლის ეკლესიის შემოგარენი სამთავრის საყდრის პირადი საკუთრება ყოფილა, მის ხელშეუხებლობაზე ილარიონ სამთავრელი აცხადებს: „ვინ რამთაცა მიზეზითა ესე უდაბნოდ წმიდისა საყდრისა სამთავრისა მოქუას კრულია სიტყვათა ღმრთისადთა“.

წარწერის ქორონიკონი დაღუპულია. მისი თარიღია ჩვენს მიერ წაკითხულ ტექსტში დ. მელინინეთუხუცესის შვილის წანაკითხით — „ქორონიკონსა სნბ“, რაც 1032 წ. უდრის⁴⁰.

წარწერაში აღნიშნულია, რომ „მე ილარიონ სამთავრელმან ძემან ვაჩე ყანჩაელისამან აღვაშენე წმიდა ესე ეკლესია... ბრძანებითა და ფასისა მიღებითა სულკურთხეულისა მამისა ჩემისა...“; ცხადია, აქ ვაჩე ყანჩაელი გვევლინება. როგორც მშენებლობის შემკვეთი და დამფინანსებელი, ილარიონი კი — მამის ბრძანების აღმასრულებელი, ე. ი. ეკლესის მშენებელი.

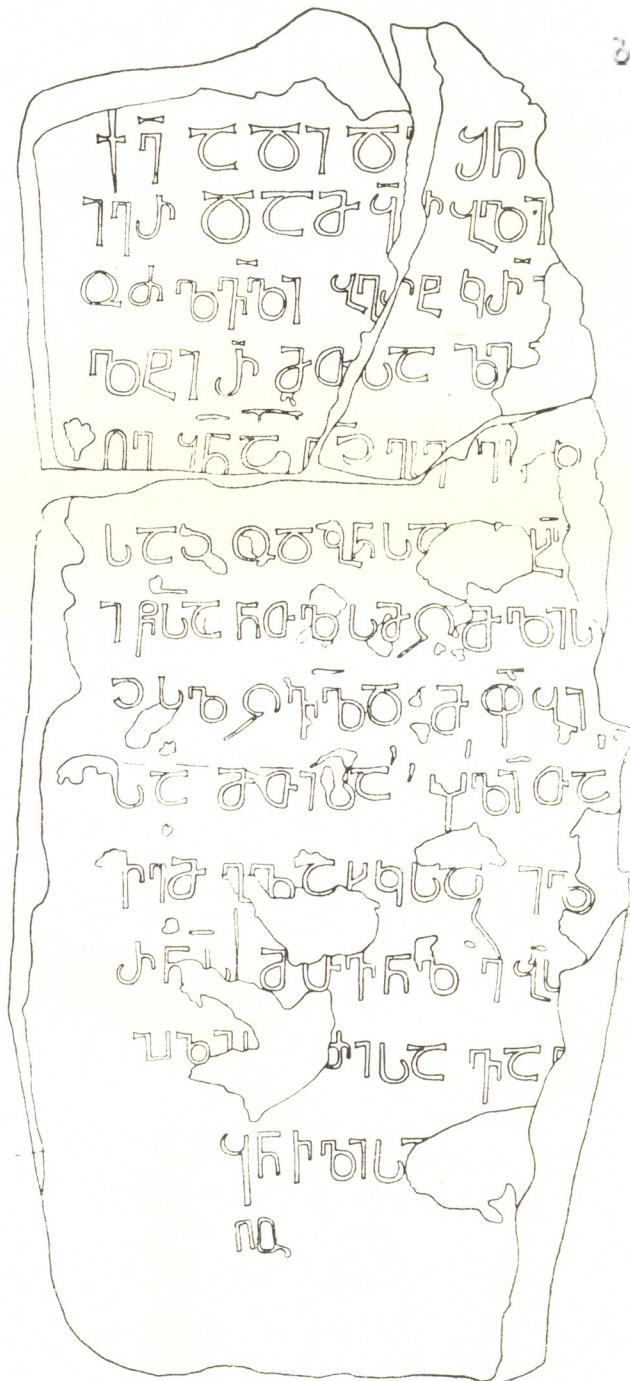
გორის მუზეუმში მივლინების დროს გავეცანი აშურიანის ეკლესიის ამ წარწერას. წარწერიანი ქვეს სიგრძეა 67 სმ, სიგანე 29 სმ, ხოლო სისქე — 9.5 სმ. ზედ ამდკვეთილია ლამაზი ასომთავრული ქართული ასოები 14 სტრიქონად (სურ. 53, ტაბ. 54).

მიუხედავად იმისა, რომ ქვა სამი ნატეხისაგან შედგება და ბევრ ადგილას ასოები სრულიად აღარ იყითხება, მაინც მოსახერხებელი გახდა მისი შინაარსის აღდგენა:

„ქრისტე აღიდე შენ მ-
იერ დამყარებული
უძლეველი ბაგრატ კურაპა-
ლატი რამეთუ მათსა ზე ა-
ღეშენა წმიდად ესე ეკლე-
სიად უდაბნოსა სახლ-
ი წმიდისა ნათლისმცემლისა-
დ სალოცველად მეფობი-
სა მათისა ქელითა
ჩემ გლახაკისა ილა-
რიონ სამთავრელ ებისკო
პოზისა ძისა ვაჩე
ყანჩაელისა (შეიწყალე)
ღმერთო“.

ეს წარწერა ბროსეს „Voyage“-ში შემდეგნაირად იყითხება: „ქრისტე აღიდე შენ მიერ დამყარებული უძლეველი ბაგრატ კურატ პალატი, რომლის ათ ს ა (sic) ზე აღეშენა (sic) წმიდა ესე ეკლესია (სა) ხ (ლი) წმი-

⁴⁰ Brossset, VI, დასახ. შრომა, გვ. 126.

სურ. 53. აშურიანის ტაძრის საქტიტორო წარწერა
Рис. 53. Ашурiani — Ктиторская надпись

Fig. 53. Ashuriani. Donor's inscription

დისა ნათლისმცემლისა, სალოცველად მეფობისა მათისა, ხელითა უკუ
(sic, i.e. ჩემ) გლახაკისა ილარიონ სამთავრელისა.

ძისა ვაჩე ყანჩაელისა“.

როგორც ვხედავთ, მ. ბროსეს წაკითხვაში დაშვებული უზუსტობანი წარწერის შინაარსს ფაქტიურად არ ცვლის.

წარწერაში ნათქვამია, რომ სამთავრელ ეპისკოპოსს — ილარიონს აშურიანის ველის ჩრდილოეთით მდებარე „უდაბნოში“ აუშენებია ნათლისმცემლის ეკლესია ბაგრატ კურაპალატის ღროს. წარწერაში მოხსენებულია მეფე ბაგრატ IV (1027—1072 წწ.), რომელიც კურაპალატის ტიტულს 1030 წლიდან ატარებდა. გარდა ამისა, წარწერა სამთავრელის საქმიანობაზე შემდეგს გვატყობინებს: „აღეშენ წმინდა ესე ეკლესია... კელითა ჩემ გლახაკისა ილარიონ სამთავრელ ეპისკოპოზისა ძისა ვაჩე ყანჩაელისა“... ამ შემთხვევაში „კელი“, რა თქმა უნდა, უშუალოდ ილარიონის ხელობა-საქმიანობის მანიშნებელია. ილარიონ სამთავრელი რომ ხუროთმოძღვარია, ამას 1056 წ. წარწერაც ადასტურებს „...ნაშრომი კელითა მისთანი და უფლისა ვაკურთხოთ ქენი იყო სოვ“.

XI საუკუნეში სამთავისის ტაძრის ხუროთმოძღვრის ვინაობის დადგენის საკითხს შეეხნენ აკად. შ. ამირანაშვილი⁴¹ და ვ. ბერიძე⁴². მანამდე კი სამთავრელი ეპისკოპოსი — ილარიონ ვაჩეს ძე ყანჩაელი ქტიტორად იყო მიჩნეული.

შუა საუკუნეებში სასულიერო პირები რომ სამშენებლო ხელოვნებას კარგად იცნობდნენ, ეს დასტურდება წერილობითი წყაროებით და ეპიგრაფიკული ძეგლებით. მაგალითად: ზარზმაში პირველი ეკლესიის მშენებლის — გარბანელის შესახებ მემატიანე აღნიშნავს: „იყვნეს ხუროთმოძღვარ და ზედამდგომელ საქმისა მის გარბანელი“⁴³, სერაპიონ ზარზმელი იყო „სხუათვე თანა სათნოებათა თანამეცნიერ და ფრიად შემკულ წესითა ხუროთმოძღვარისათა“⁴⁴. ზარზმაში მეორე ეკლესიის მშენებლობა რომ გადაწყდა, წინამდღვარმა მიქელმა „კელოვნებითა განთქმულსა კაცსა მოუწოდა... რომელსა თანაშემწედ აქუნდა გალატოზი სახელით შუარტყელი და ორნივე იყენეს მოძღვუარ და მასწავლებელ სიმრავლესა მუშავთასა“⁴⁵.

მნიშვნელოვან ცნობებს შეიცავს ეპიგრაფიკული ძეგლები სასულიერო პირთა ხუროთმოძღვარის შესახებ. მაგალითად, X ს. ოშეის ტაძრის წარწერაში გრიგოლ ოშკელზე, რომელიც სასულიერო პირი იყო, ნათქვამია:

⁴¹ შ. ამირანაშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 254.

⁴² ვ. ბერიძე, ძევლი ქართველი ხუროთმოძღვრები, თბ., 1956, გვ. 39; მისი ძევლი ქართველი ოსტატები, თბ., 1967, გვ. 119—120.

⁴³ შ. ინგოროვა, გიორგი მერჩულე, თბ., 1954, გვ. 328.

⁴⁴ იქ ვე, გვ. 340—341.

⁴⁵ აღრინდელი ფეოდალური ქართული ლიტერატურა, კ. კეკელიძის რედაქციით და გამოკვლევით, თბ., 1935, გვ. 179.

„მე გრიგოლ ღირსმყო ღმერთმან... და მე ვიყავ საქმესა ზედარცხომის“⁴⁶. X ს. ღოლისყანის ტაძრის წარწერაში აღნიშნულია „შეიქმნეს კელითა გაბრიელ ღიაკვანისახთა“⁴⁷. X ს. ღიდი გომარეთის ღვთისმშობლის ეკლესიის მშენებელია მიქელ გალატოზი⁴⁸, ხოლო სოფელ იმერაში (წალკის რაიონი) ოსტატი გიორგი ხუცი XI ს. აშენებს ეკლესიას⁴⁹.

მაგალითების მოყვანა მრავლად შეიძლებოდა, მაგრამ ზემოთ თქმულიც საქმარისია იმის წარმოსადგენად, რომ XI ს. სამთავნელი ეპისკოპოსი ილარიონი ხუროთმოძღვარია, რაც ეჭვს არ იწვევს. ჩამოთვლილი პარალელური მასალა აშკარად მიუთითებს, რომ ეპისკოპოსი ილარიონ ვაჩეს ძე ყანჩაელი სამთავისის ტაძრისა და აშურიანის ეკლესიის ხუროთმოძღვარია.

სამთავისის ტაძრის ფასადებზე, გარდა XI ს. წარწერებისა, შემორჩენილია შედარებით გვიანი ხანის ეპიგრაფიული ძეგლები, რომელებიც მნიშვნელოვან ცნობებს გვაწვდიან სამთავისის ტაძრის ისტორიის შესახებ. დასავლეთის ფასადზე კარს ზემოთ⁵⁰ შვიდსტრიქონიანი ასომთავრული წარწერაა მოთავსებული (ტაბ. 55), რომელიც შემდეგნაირად იყიდება:

†: ახა: იცყსა: ცზ: ყჩ: შ

რძ-ყაყზა: რძ აქ-ზზა ი-ც უ

ჟენსრა: ყ-ა ცისსაზარა: შფ-ა შფ-ა უ-ა

შ-ა: რ-ა: ს- ჩ: შ[ფ]-ყ-ა: შ-ა-ს-შ: ცი-უ-ა

ხ-ა-ს-დ-ა: უ-ა: ს-ც-ზ-ა: შ-ა-ს-ა: შ-ა-ს:

[უ]რ-ხ-ე-რ-ც: შ-ყ-ა-ს-ც: შ-ა-ს-ც: უ-:

ჟ-ხ-ა: უ-ა: რ- უ- რ-:

„ქ. ხატო: ღმრთაებისაო: აღიდე: შენ: მიერ

დამყარებული ძლიერი და უძლეველი ღმრთივ გვრ-

გვნოსანი: ყოვლისა: აღმოსავლეთისა მეფეთ მეფე: გიორგი

მე: იოანე: სამთავნელმან: მეფობისა მათისამან აღვაშენე

კარისბჭე: ესე: სალოცველად: მეფობისა მათისა:

ინდიკტიონისა: მეფობისა: მათისასა: იპ:

ქორნიკონი: იყო: ტპტ“⁵¹.

წარწერა იუწყება, რომ საქართველოს მეფის გიორგი III მეფობის დროს, იოანე სამთავნელი 1168 წელს, ტაძარს კარიბჭეს უშენებს. ეს წარ-

⁴⁶ ე. თაყაიშვილი, 1917 წლის არქეოლოგიური ექსპედიცია სამხრეთ საქართველოში, თბ., 1960, გვ. 48.

⁴⁷ პ. ინგოროვა, დასახ. ნაშრ., გვ. 358—360.

⁴⁸ Е. Такаишвили, Археолог, экскурсии разыскания и заметки, IV, Тб., 1913, стр. 60.

⁴⁹ იქვე, გვ. 12—13.

⁵⁰ წარწერა დასავლეთის კედელში XIX ს. 50-იანი წლების რესტავრაციის დროსაა ჩასმული.

⁵¹ წარწერას პირველად მ. ბროსე გაეცნო, რომელიც ცდებოდა როგორც წაკითხვაში, ისე მისი თარიღის დადგენაში (იხ. Grosset, დასახ. ნაშრ., გვ. 121—125).

წერა, გარდა კარიბჭის მშენებლობის თარიღის დადგენისა, აზუსტებული გიორგი III გამეფების წელს (1156)⁵². 1168 წ. მიშენებული კარიბჭე დღეისათვის აღარ არსებობს.

გასული საუკუნის შეკეთებამდე დასავლეთის ფასადზე მინაშენის ნაშ-
 თი იყო შემორჩენილი, რომელიც ხუროთმოძღვარ რიპარდის მითითებით
 სარესტავრაციო სამუშაოების დროს მოუხსნათ⁵³. იგი, რიპარდის ანა-
 ზომების მიხედვით, სამი სათავსოსაგან შედგებოდა⁵⁴. მინაშენის შუა ნა-
 წილი ტაძრის ფასადის ცენტრში გაჭრილ კარზე იყო მიღმული. ჩრდი-
 ლოეთის მხარის სათავსში მცირე ზოძის დარბაზული ეკლესია არსებობ-
 და, რომელშიც მოხვედრა მხოლოდ კარიბჭიდან ხერხდებოდა (სურ. 12).
 ეკლესია სრულიად სადა და მარტივი ფორმისა ყოფილა, რომელსაც აღმო-
 სავლეთით ნახევარწრიული აბსიდი გააჩნდა. ინტერიერის გასანათებლად
 ჩრდილოეთით გაჭრილი მცირე სარკმელი ჰქონდა. მინაშენის სამხრეთი-
 სათავსი იმ დროისათვის იმდენად ყოფილა დაზიანებული, რომ კარ-
 სარკმელიც კი ორ ჩანს რიპარდის ანაზომებში. დასავლეთის მხარის სამ-
 სათავსიანი მინაშენი ორფერდიანი გადახურვის ქვეშ უნდა ყოფილიყო
 მოქცეული. ზემოთ მოყვანილი 1168 წ. წარწერა, რიპარდის ანაზომებს
 თუ დავუჯრებთ, თავდაპირველად მინაშენის ფასადის ფრონტონში იქნე-
 ბოდა ჩამული.

როგორც აღვნიშნეთ, IX—XI საუკუნეებში ქსნის ხეობიდან მეჭუდა-
 ლიახვის ხეობამდე არსებულ მიწა-წყალს ერისთავთ-ერისთავი ყანჩაელები
 განაგებდნენ. შემდეგ ხანაში, კერძოდ, XI საუკუნის I ნახევრიდან
 XII საუკუნის მეორე ნახევრამდე სამთავისისა და მის სამწყსოში შემავალ
 ადგილ-მამულის გამგებელთა ვინაობა დაუდგენელი რჩება, რადგან ძეგლის
 რიპარდისეულ წარწერებსა და ძველ ქართულ წერილობით წყაროებს ამის
 შესახებ არაფერი შემოუნახავს.

XII საუკუნის ისტორიკოსის, ბასილ ეზოსმოძღვარის ცნობით, სამთა-
 ვისი XII საუკუნის 70-იან წლებში ეკუთვნოდა ჭყონდიდელ-მწიგნობართ-
 უხუცესს ანტონ გლონისთავის ძეს⁵⁵. შემდეგ პატივმოყვარე და დიდგვა-
 რიანმა აზნაურმა მიქაელ მირიანის ძემ 1178 წელს წაართვა ანტონ გლო-
 ნისთავის ძეს სახელი (ჭყონდიდელ-მწიგნობართუხუცესობა) და სამ-
 თავისი; მემატიანის ცნობით, მიქაელ კათალიკოსის გარდაცვალების
 (1168 წ.)⁵⁶ შემდეგ, თამარ მეფემ გარეჯის მონასტრიდან გამოიწვია
 ანტონ გლონისთავის ძე, დაუბრუნა მიქაელ კათალიკოსის მიერ მიტა-

⁵² ივ. გ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ქართველი ერის ისტორია, წიგნი II, თბ., 1965, გვ. 227.

⁵³ Известия КИАИ, დასახ. ნაშრ., გვ. 104.

⁵⁴ იქვე, ტაბ. III.

⁵⁵ ქართლის ცხოვრება, II, თბ., 1959, გვ. 122.

⁵⁶ დასახ. შრ., II, 1959, გვ. 673.

ეროვნული
ბიბლიოთეკი

ცემული ჰყონდიდელ-მწიგნობართუხუცესობა, უბოძა ჰყონდიდა გისი და კისისხევი⁵⁷.

როგორც ცნობილია, ვაზირთა უპირველესს ანტონ გლონისთავის ძეს თამარ მეფის მიერ ბოძებული ადგილების გარდა, ხელი მიუწვდებოდა ძამას ხეობაზეც, რაც დასტურდება აღნიშნულ ხეობაში მდებარე ყინცვისის ჯვარგუმბათოვან ტაძარში მისი საქტიტორო ხასიათის პორტ-რეტის არსებობით⁵⁸.

ბასილ ეზოსმოძღვარის ცნობა იმის შესახებ, რომ სამთავისი ებოძა ჯერ მიქაელ მირიანის ძეს, ხოლო შემდეგ ახტონ გლონისთავის ძეს, მარტო ეკლესის ან სოფელ სამთავისის გადაცემა-ჩუქებას როდი უნდა ნიშნავდეს.

აქ ნაგულისხმევი უნდა იყოს სამთავისის ეპისკოპოსის სამწყსოში შემავალი ტერიტორია, ქსნის ხეობიდან მეჭუდა-ლიახვის ხეობამდე.

XIII საუკუნის 20-იანი წლების შემდეგ საქართველომ, განსაკუთრებით კი ქართლმა მონლოლთა გამანადგურებელი შემოსევები განიცადა, რამაც გამოიწვია ქვეყნის ოთხება; მტრის მიერ გადაბუგულ იქნა დოვლათით სავსე სოფლები. ბრძოლის ქარ-ცეცხლს გადარჩენილი მოსახლეობა ხეობებსა და მთას აფარებდა თავს. დიდი ხნით დადუმდა კულტურისა და მეცნიერების დიდებული კერები, აკადემიები, სავანეები და ეკლესია-მონასტრები. სწორედ ამით შეიძლება აიხსნას, რომ XIII საუკუნის 20-იანი წლებიდან XIV საუკუნის 30-იან წლებამდე სამთავისა და მის მიღამებს ბატონ-პატრინი არ უჩანს.

შიდა ქართლის აღნიშნული კუთხე, მხოლოდ გიორგი ბრწყინვალის⁵⁹ მეფობის (1314—1346 წწ.) დროს ებოძათ ზევდგენიძე-ამილახვრები. ამილახორთა წარმოშობისა⁶⁰ და მის სათავადოსთან დაკავშირებული საკითხები მრავალ მკვლევარს აქვს გაშუქებული⁶¹. მათი გამოკვლევით ცნობილია, რომ XV საუკუნეში იწყება ზევდგენიძე-ამილახორების გაძლიერება და

⁵⁷ ქართლის ცხოვრება, II, თბ., 1959, გვ. 673.

⁵⁸ შ. ამირანაშვილი, ქართული ხელობების ისტორია, თბ., 1961, გვ. 367, პ. ვაჩე იშვილი, ყინცვისის მშენებლობის გამოსახულების შესახებ. სსსრ მეცნ. აკად. მომზე, ტ. XXXI, № 3, 1963, გვ. 745—751.

⁵⁹ ნ. ბერენი შვილი, ფეოდალური ურთიერთობიდან XV ს., მასალები საქართველოს და კავკასიის ისტორიისათვის, ნავკ. I, 1937, გვ. 35.

⁶⁰ როგორც პროფ. დ. გვრიტიშვილი აღნიშნავს, „ზევდგენიძებმა გვარითანდათან დაივიწყეს, XV—XVI სს. ისინი ზევდგენიძე-ამილახორებად იწოდებოდნენ“, ხოლო XVII საუკუნიდან — ამილახორებად“ (დ. გვრიტიშვილი, ფეოდალური საქ. სოციალური ურთიერთობის ისტორიიდან, თბ., 1955, გვ. 385). ამილახორი იყო ამირსპასალარის (სამხედრო ვაზირი) თანაშემწე (ივ. ვავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, ქუთაისი, 1919, გვ. 154—158).

⁶¹ მ. ქიქოძე, სამილახორის ისტორიიდან XV—XVIII სს., თბ., 1952 (საქანდილატო დისერტაცია). ნ. ბერენი შვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 3—57. დ. გვრიტიშვილი, დასახ. შრ., გვ. 109—120.

ისინი ქართლის დიდ ფეოდალებად რჩებიან XVIII საუკუნეებში. ამ ხერთ იდში ამილახორები ხშირად სამეფო და საეკლესიო დიდ მოხელეებად გვევლინებიან. მათ რეზიდენციას სოფელ ქვემო ჭალის მახლობლად მდებარე სხვალოს ციხე—სიმაგრე წარმოადგენდა.

XV საუკუნიდან სამთავისის კათედრალური ტაძრი ამილახორების კარის ეკლესიად იქცა, სამთავნელი ეპისკოპოსები კი — „პირად ბერებად“. ამ ხნიდან იწყება ამილახორების დიდი მზრუნველობა როგორც სათავადოს, ისე მის ეკლესია-მონასტრების მიმართ. სწორედ ამის მაუწყებელია სამთავისის ტაძრის დასავლეთის ფასადზე, შეწყვილებული სარკმლის ზემოთ, ორ ქვაზე მოთავსებული ასომთავრული წარწერა (სურ. 54, ტაბ. 56), რომელიც შემდეგს გვაუწყებს:

ჭარელი რი
ერებული არი
რაცხოვანი

გაფიზ რეფ
ეს სამართას
კამარ რეგარკ
ჯს რევას ყას

სურ. 54. სამთავისი, გაიანე ამილახორის წარწერა დასავლეთის ფასადზე
Рис. 54. Самтависи — Надпись Гаянэ Амилахори на западном фасаде

Fig. 54. Samtavisi. Gaiane Amilakhori's inscription on the western façade

1. ჭ რასაც ცხა
2. ზებაქასაც
3. რაცხოვანი

1. შაფიზ შაფ
2. რსა ცსარას
3. შავარდა: ციშყარები
4. ზსა ქცარეს: ყას იჩ-

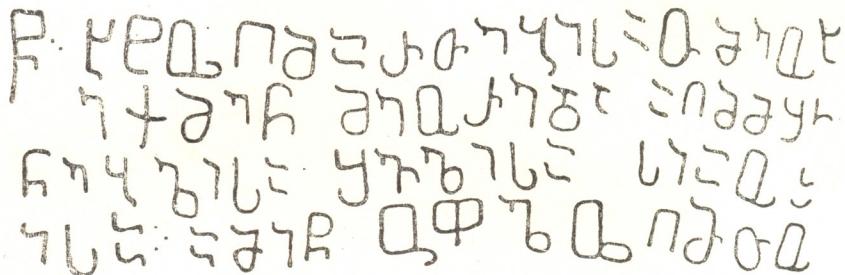
მოგვყავს წარწერა მხედრული ტრანსლიტერაციით:

1. „პოვ დიდისა ამი-	1. მეფეთ მეფ-
2. ლახორისა თან	2. ისა ასულისა.
3. მეცხედრესა,	3. მეორედ აღმაშენებე
	4. ლსა გაიანეს. შეუნდვეს ლმერთმან ამინ“ ⁶²

⁶² წარწერა პირველად შეისწავლა და გამოაქვეყნა მ. ბროსემ. მკვლევარის აზრით, წარწერაში მოხსენებული გაიანე არის შემონაზვნებული თამარი. მეცე ვახტანგ V-ს სული. რომელიც მეუღლედ ჰყავდა გივი I ამილახორს (იხ. Brossat, დასახ. ნაშრ., გვ. 31). ბროსეს მცდარ მოსაზრებებს იზიარებენ ა. ხახანაშვილი (იხ. VII, 1898, გვ. 44) და მ. ქიქეძე (იხ. მისი საამილახოს ისტორიიდან XV—XVIII სს., 1952, გვ. 164).

წარწერას საინტერესო გამოკვლევა მიუძღვნა ს. ბარნაველშა; ეგტო-
 რის მიხედვით წარწერაში მოხსენებული მეფეთ მეფის ასული გაიანე არის
 ქართლ-იმერეთის მეფის ბაგრატ VI-ის (1466—1478 წწ.) და, რომელიც
 მეუღლედ ჰყავდა ამირინდო ზევდგენიძე-ამილახორს და.

სამთავისის ტაძრის დასავლეთის ფასადის მარცხენა სარკმლის ქვეშ
 მოთავსებულია მეორე წარწერაც (სურ. 55, ტაბ. 57). იგი ოთხსტრიქონია-
 ნია და ასე იკითხება:

სურ. 55. სამთავისი, სიაოშის წარწერა დასავლეთის ფასადზე

Рис. 55. Самтависи — Надпись Сиаоша на западном фасаде

Fig. 55. Samtavisi. The Siaosh inscription on the western facade

1. წ: ყვა:. იშარავასთა
შავა
2. ე+შაჩ: შავამაბაზ ციშშაზ
3. ჩავას: ყაზას საცავ
4. ეს: ცშაჩ: აფზა იშავ

1. წმიდაო: ხატო ლმრთაებისაო
მეორე
2. ექმენ: მეორედა აღმაშე
3. ნებლისა: შვილისა: სიაოშ
4. ისა: ამინ: უფალო ლმერთო:

მ. ბროსე და ა. ხახანაშვილი ამ წარწერის განხილვისას შეცდომებს-
 უშვებენ⁶³. ს. ბარნაველის გამოკვლევით სიაოში გაიანე და ამირინდო
 ამილახორების ვაჟიშვილია⁶⁴, რასაც წარწერაც ადასტურებს: „მეორედ
 აღმშენებლისა შვილისა სიაოშისა“. ერთ-ერთი საბუთის მიხედვით სიაოშ
 ამილახორი 1513 წ. უკვე გარდაიცვალა⁶⁵. ამრიგად, სამთავისის ტაძრის
 „მეორედ აშენება“-აღდგენა უნდა მომხდარიყო XV ს. 80-იან წ. და 1513 წ.
 შორის.

ორივე წარწერაში წერია „მეორედ აღმშენებელსა“. თუ რას ნიშნავს
 „მეორედ აშენება“, ამის შესახებ საინტერესო დასკვნებს იძლევა აკად-
 მორის.

⁶³ ს. ბარნაველი, სამთავისის „მეორედ აღმშენებლის“ ვინაობა, საჭ. მეცნიე-
 რებათა აკადემიის მოამბე, ტ. XII, № 9, 1951, გვ. 572.

⁶⁴ იქვე, გვ. 576.

⁶⁵ იქვე, გვ. 577.

⁶⁶ თ. უორდანი, ქრონიკები და სხვა მასალა საქართველოს ისტორიისა და
 მწერლობისა, II, ტფ., 1897, გვ. 332.

ნ. ბერძენიშვილი: „ქველ ქართულში ტერმინი „აშენება“ ხუროთმოძღვრებაში ერთი შინარსით არ იხმარებოდა. ზოგჯერ „აშენება“ ახალის აგებას ნიშნავდა, ზოგჯერ კი ის მხოლოდ გადაკეთებას, განახლებას, რესტავრაციას ჰყულისხმობდა. ამ უკანასკნელი საქმიანობისათვის სხვა ტერმინიც არსებობდა: „მეორედ აშენება“ და სხვ. „მეორედ აშენებისას უმთავრესად საფუძვლინ შეკეთებას ან გადაკეთებას ჰყულისხმობდან“⁶⁷.

სამთავისის ტაძარი, რომელიც ქართული ხუროთმოძღვრების კლასიკურ ძეგლად ითვლება, დღემდე პირვანდელი სახით არ არის მოღწეული: მისგან მხოლოდ აღმოსავლეთის ფასადია თავდაპირველი სახით შემოჩენილი. თუ როდის მოხდა და რამ გამოიწვია ძეგლის დაზიანება, ჩვენთვის ამჯერად უცნობია.

XV—XVII სს. მიჯნაზე, ადგილობრივი ფეოდალების ამილახორების აღზევების შემდეგ, შესაძლებელი გახდა ტაძრის „მეორედ აშენება“. გაიანე და სიამშ ამილახორების ინიციატივით მეორედ იქნა აშენებული ჩრდილო-დასავლეთის ბურჯი, გუმბათი და დასავლეთის კედელი, სადაც სამშენებლო წარწერებიც ჩაატანეს. მათ მიერ აღდგენილ იქნა გრძივი ფასალების დასავლეთის ნაწილებიც. სამთავისის ტაძარზე, ამ აღდგენითი სამუშაოების შედეგად მყაფიოდ გამოირჩევა XV—XVI სს. მომხდარი „მეორედ აშენების“ ფენა.

აღნიშნული რესტავრაციის დროს დასავლეთის ფასადმა სრულად დაკარგა პირვანდელი სახე. თუ დანარჩენი სამი ფასადი დეკორატიული მარნალის სისტემითა დამშევებული, ეჭვს გარეშეა დასავლეთის ფასადიც ამგარად იქნებოდა გაფორმებული. ჩვენი ვარაუდთ: დასავლეთის ფასადი ლანაწევრებული უნდა ყოფილიყო ხუთი კუთხით, ისე როგორც ეს აღმოსავლეთის ფასაზე. დასავლეთის ფასადის შეწყვილებული სარკმლები და მათ შორის შემორჩენილი ჯრის ქვედა მკლავი, რომელიც ცენტრალურ კამარაში თავსდება, XV—XVI სს. მიჯნაზე ჩატარებული რესტავრაციის დროს დანგრეული გუმბათის ყელის (XI ს.) ჩუქურთმებით შეუმჯიათ⁶⁸.

სამთავისის ტაძრის გუმბათის ჩაქცევისა და დასავლეთის ფასადის დაზიანების გამო, რა თქმა უნდა, ინტერიერიც იცვლიდა სახეს. ამ დროს დაზიანდა კედლებზე და ნაწილობრივ საკურთხევლის აბსიდში არსებული მხატვრობა, გუმბათის მხატვრობა კი მთლიანად დაიღუპა. XV—XVI საუკუნეთა მიჯნაზე, როდესაც გაიანე და სიამშ ამილახორებმა აღადგინეს თავიანთი კარის ეკლესია, საფიქრებელია დაზიანებულ მხატვრობას უყურადღებოდ არ დატოვებდნენ. თუმცა ამის შესახებ, ჯერჯერობით არავითარიცნობა არ მოგვეპოვება. ისმის კითხვა: მხატვრობის აღსადგენად რა სამუ-

⁶⁷ ნ. ბერძენიშვილი, მცხეთის საბუთი XI საუკუნისა, საქართველოს მუზეუმის მოამბე, ტ. VI, თბილისი, 1931, გვ. 282.

⁶⁸ Н. Северов, К вопросу о реконструкции барабана Самтавиеского храма, „ქართული ხელოვნება“, VI, тб., 1963, გვ. 201.

შაოები იქნებოდა ჩატარებული იმ დროისათვის? პირველ რეგულარულ აშენებულ გუმბათს მთლიანად მოხატავდნენ, შემდეგ კი — ტაძრის კედლებისა და საკურთხევლის აბსიდის ზოგიერთ აღგილს გააცხოველებდნენ.

სამთავისის ტაძრის კედლის მხატვრობა აკად. შ. ამირანაშვილის გამოკვლევით პირველად XI საკუნძულო იქნა შესრულებული, ხოლო შედეგ, შედარებით გვიან XVII საუკუნის მეორე ნახევარში მოხდა გაცხოველება⁶⁹. აქევ უნდა შეენიშნოთ, რომ საკურთხევლის აბსიდში კედლის მხატვრობა სამფენოვანია (XI, XVI, XVII სს); გუმბათის მხატვრობა კი ერთფენოვანია (XV—XVI სს.)⁷⁰. ტაძრის შიგნით გუმბათქვეშა აღმოსავლეთის ბურჯებზე არსებული წარწერები იუწყება საკურთხევლის მხატვრობის გვიან ხნაში მომხატველის ამბავს.

სამხრეთ-აღმოსავლეთის ბურჯზე თეთრი ფერის საღებავებითაა შესრულებული ექვსსტრიქონიანი ასომთავრული ფრესკული წარწერა (სურ. 56, ტაბ. 58).

1. :. გ რ ც მ ა ც ც თ : . წ ა ც	: დახატვითა : . წ მიღისა
2. :. ს ც ა ც ა ც [ქ] ა ც ს ც	: საკურთხევლისა
3. ც პ ც ს ყ პ ც [ჩ] [ც] ც	ამას ბრძანებითა
4. ჭ ა რ ა ს : . ც პ ა ც ს	გივის : ამილახორის
5. რ ც : . ი ც ჩ : [ყ]	თა : . ღ მ ე რ თ მან : შ.
6. ა ჩ ა რ ს ც ჩ .	ე უ ნ დ ვ ნ ე ს : ა მ ი ნ .

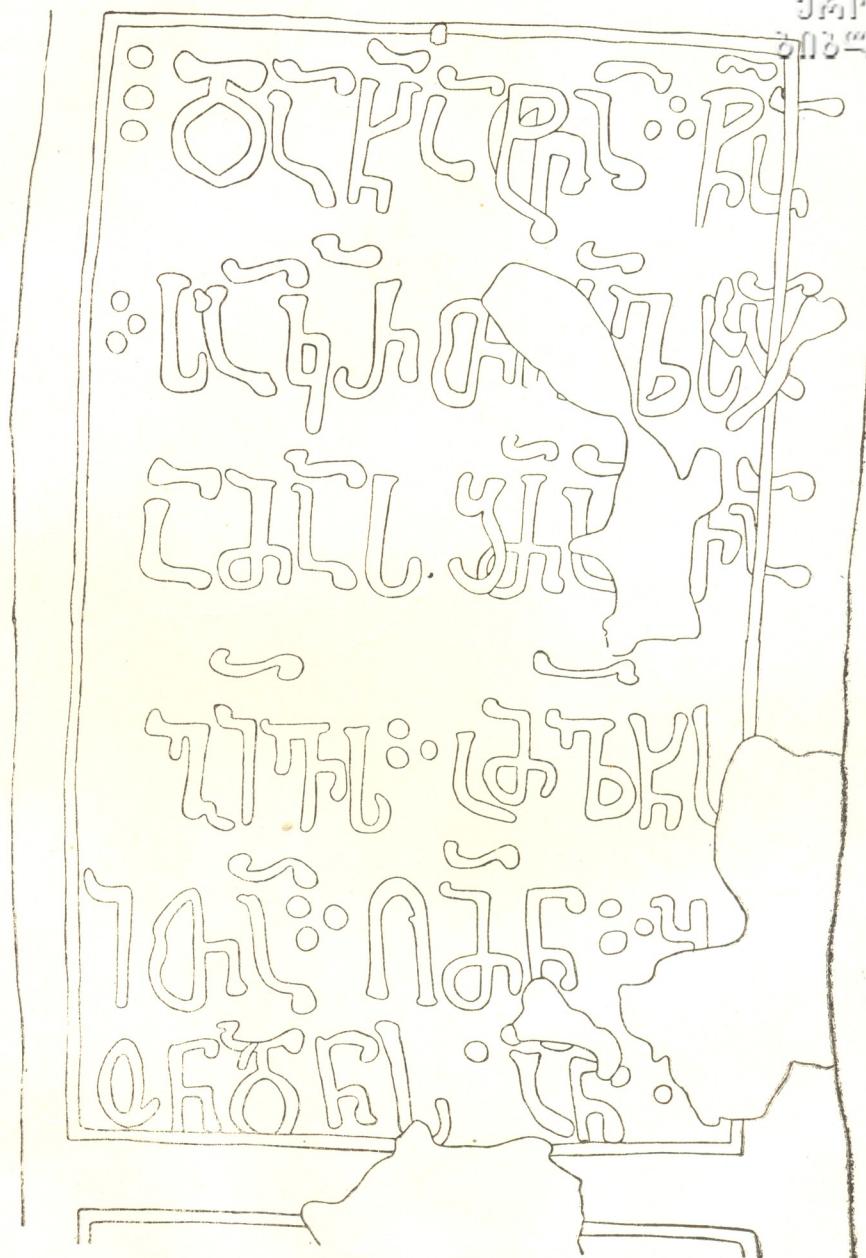
ჩრდილო-აღმოსავლეთის ბურჯზე კი ამავე ფერის საღებავით შესრულებული შვილსტრიქონიანი ასომთავრული წარწერა (სურ. 57).

1. გ რ ც მ ა ც ც თ : . წ ა ც	1. დახატვითა : . წ მიღისა
2. ს ც ა ც ა ც ს ც : .	2. საკურთხევლისა : . ა
3. : . ჟ [ც] ს : . ყ ა ც ა ც : .	3. მას : . კ ე ლ ი თ ა
4. : . ს ც პ ა რ ა რ ა : . გ ს	4. სამთავის : . ე პ ი ს
5. ხ ყ ა ც : . შ ა რ ა რ ა რ ა : .	5. კობოზ : . მ ე ლ ი ტ ი ნ : .
6. [ყ] ა რ ა რ ა რ ა : . ი ც ა რ	6. შ ე უ ვ ნ დ ნ ე ს : ღ მ ე რ თ მან
7. [ჭ ა რ ს ც] ა რ ა : . ა რ ა რ ა რ ა რ ს ც	7. ქ ო რ ი ნ ი კ ი ნ ს ა ტ ე ზ : . თ ვ ე ს ა რ ე ბ ი ს ა

გუმბათქვეშა აღმოსავლეთის ბურჯების წარწერები დამაჯერებლად გვატყობინებს, რომ სამთავისის ტაძრის საკურთხევლის აბსიდი განახლების მიზნით მოუხატავს აღგილობრივი ფეოდალის გივი ამილახორის ბრძანების

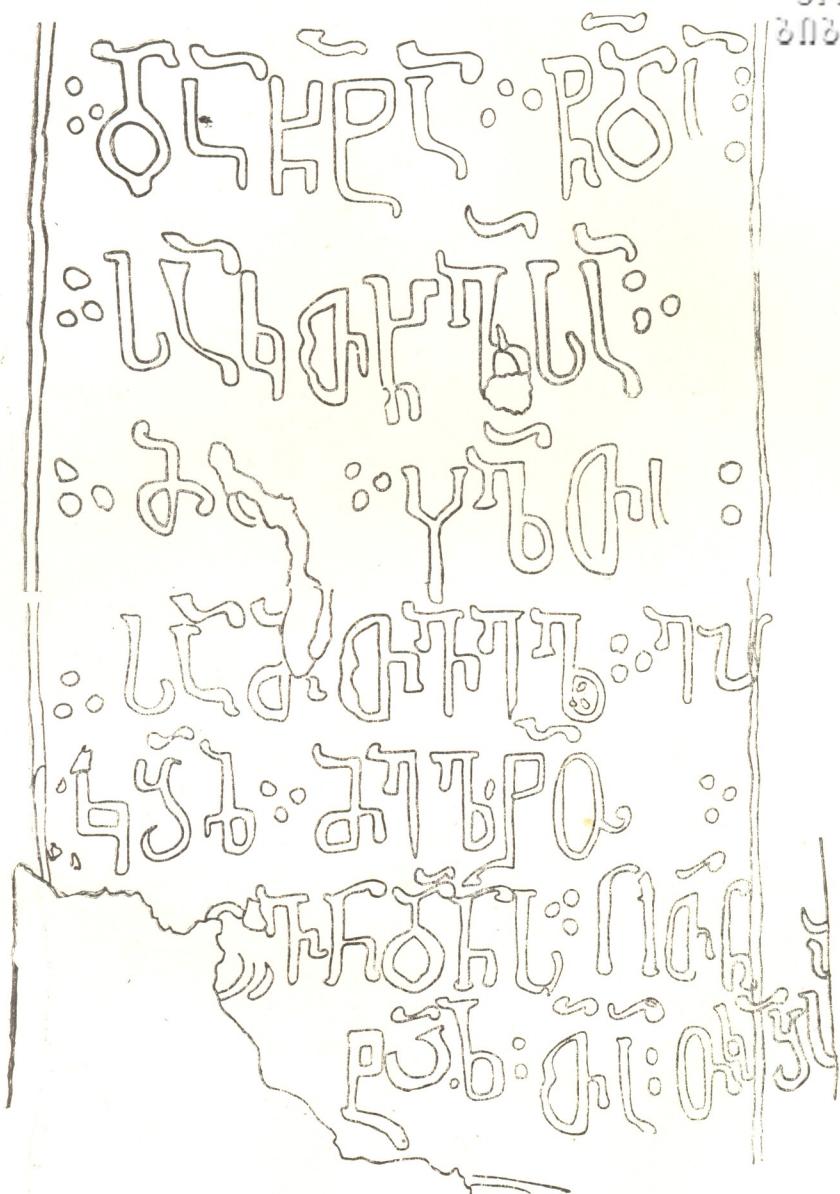
⁶⁹ შ. ა მ ი რ ა ნ ა შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრ., ობ., 1961, გვ. 401—402.

⁷⁰ გუმბათის როვორც მხატვრობა, ისე იქვე არსებული წარწერები აშკარად განსხვავდება საკურთხევლის აბსიდის მხატვრობისა და წარწერებისაგან.

სურ. 56. სამთავისი, მელიტონ სამთაველის ფრესკული წარწერა სამხრეთის პილონზე
Рис. 56. Самтависи — Фресковая надпись Мелитона Самтавнели на
южном пилоне

Fig. 56. Samtavisi. Mural inscription of Meliton Samtavneli on
the southern pylon

სურ. 57. სამთავისი, მელიტონ სამთავნელის ფრესკული წარწერა
ჩრდილოეთი პილონზე

Рис. 57. Самтависи — Фресковая надпись Мелитона Самтавнели
на северном пилоне

Fig. 57. Samtavisi. Mural inscription of Meliton Samtavneli on the
northern pylon

შით სამთავრებ ეპისკოპოსს მელიტონს⁷¹. წარწერის ბოლო სტრუქტურის
აღნიშნულია ზუსტი წელი და თვე: (ქორონიკონსა) ტეზ თვესა აქტუალურ-
სა (ტეზ უდრის 367; 367+1312 უდრის 1679 წელს).

კონქის მარჯვენა კალთაზე ფრაგმენტულად შემორჩენილია მესამე წარწერა, რომლის ბოლო სტრიქონები ჩამორცეცხილია და მისი სრული გარჩევა არ ხერხდება (ტაბ. 32). მოვყავს შემორჩენილი ასომთავრული წარწერა:

1. ተሸቃኑ፡ ዓ፡ ምኑና 2. ቀኑ፡ ሚደአኑ ፈርማ 3. ንይልአ፡ ፍጥነ፡ ይ 4. ቁጥርፏዕስአ... . 5. . . . . 6. ቁጥር[ክ]	1. ገዢስቴ፡ ምጠቅስይና፡ ሆጣልላል ምጠናናው 2. ማኑ፡፡ የሚተለዋል፡፡ የሚ 3. ለአከር፡ የሚ፡ ይ 4. ተናግሩታችሁ... . 5. . . . . 6. ተመሪአ... .

კონკის წარწერაში ხაზგასმით აღნიშნულია „...პატრონი ამილახორი გივი და თანამეცხედრე...“. წარწერის სტრიქონში მეტობალად გაირჩევა სახელი თამარი; როგორც ცნობილია, გივი ამილახორს თანამეცხედრედ შართლის მეფის განტანგ V (შავნავაზის) ასული თამარი ჰყავდა⁷².

გივი და თამარ ამილახორების პატივით მოხსენიება სამთავისის საკურთხევლის კონქის წარწერაში აიხსნება მათი მრავალმხრივი მოღვაწეობით როგორც ქვეყნის, ისე ეკლესია-მონასტრების მიმართ. გივი ამილახორი, რომელიც მოღვაწეობდა 1656—1696 წლებში⁷³, შავნავაზის კარზე პირველ კაცად ითვლებოდა. გივი ამილახორი, როგორც პოლიტიკურად მეტად გამჭრიახი და სპარსული ორიენტაციის ქართლის სამეფო ტახტის ერთგული პირი ორჯერ იქნა გაგზავნილი სპარსეთში სახელმწიფო საქმეების მოსავარებლად⁷⁴. იგი თავის მეუღლესთან ერთად 1678 წ. შიომღვიმის საყდარს უახლებს სახურავს, კარიბჭეს და სამრეკლოს⁷⁵. ქვემო ჭალაში მათი ინიციატივით შენდება ღვთისმშობლის მიძინების ეკლესია⁷⁶. გარდა ამისა, გივი და თამარი მრავალ ქართულ ხატსა და ჭვარს უკვეთავენ და ანახლებინებენ თავიანთი ეკლესია-მონასტრების შესამკობლად. ეს არის სამილახოროს ძლიერებისა და ბყენავების ხანა.

71 o.b. ችግሮዣት ሚናበርሮን 70.

⁷² დ. გვრიტიშვილი, დასახ. ნაშ., გვ. 403.

73 *oříšek*, 23, 389.

⁷⁴ ფარს. გორგიგანიძე, ქართლის ცხოვრება, ჩუბინაშვილის რედაქციით, თბ., 1854, გვ. 544.

⁷⁵ თ. უორდანია, ისტორიული საბუთები შიომღვიმის მონასტრისა, ტფ., 1896, 21 გვ.

სამთავისის ტაძრის საკურთხევლის ფრესკული წარწერების შედეგით გივი ამილახორი მხატვრობის ქტიოტორია, ხოლო ჩრდილო-აღმოსავალეთ ბურჯზე არსებული წარწერის მითითებით მელიტონ სამთავნელი — ეპლესის მომხატველი.

მხატვარი მელიტონ სამთავნელი ეპისკოპოსი ტაძრის საკურთხეველში დაზიანებულ და ფერგადასულ მხატვრობას აცხოველებს და ბოლოს აქ წარმოდგენილ წმინდანებს, მღვდელმთავრებს, განმანათლებლებს, უფლის ძმებსა და მოციქულ-მახარებლებს შარავანდების ორსავე მხარეს მათი სახელების აღმნიშვნელ ქართულ წარწერებს უკეთებს. აქვე უნდა შევნიშნოთ, რომ ამავე ხანის არაბული წარწერები შემორჩენილია ცვეტი-ცხოვლის „ცვეტის“⁷⁷, გელათის, ღვთისმშობლის ტაძრის (საკურთხევლი-დან მარცხენა მხარის გასასვლელში) კედლის მხატვრობაში, თბილისის მამადავითის ეკლესიასა და საქართველოს სსრ ხელოვნების სახელმწიფო მუზეუმის ფონდებში დაცულ ფერწერულ ხატებზე. თუ რით აიხსნება XVII საუკუნის მეორე ნახევარში ქართულ ტაძრებსა და ფერწერულ ხატებზე არაბული წარწერების გაჩენა, ეს ჩვენი მეცნიერების, განსაკუთრებით კი, ქართველი აღმოსავლეთმცოდნების მომავალი კვლევა-ძიების საგანია⁷⁸.

⁷⁷ ვ. ამირანაშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 400.

⁷⁸ სამთავისის ტაძრის საკურთხევლის აბსიდში არსებულ არაბულ წარწერებზე მუშაობს ი. ჭანდივერი.

САМТАВИСИ

(Материалы к истории памятника)

РЕЗЮМЕ

Предлагаемый труд посвящен исследованию ряда вопросов, касающихся истории храма Самтависи — одного из значительных памятников средневековой грузинской архитектуры.

В предисловии к книге Ш. Амиранашвили определяет роль и значение Самтависского храма в истории архитектуры феодальной Грузии.

Во вступлении подробно освещаются сведения о Самтависском храме, сохранившиеся в древнегрузинских письменных источниках, а также высказывания и исследования, имеющиеся в научной литературе.

1. Самтависский храм расположен во внутренней Картли, приблизительно на расстоянии 11 км к северу от г. Каспи.

Первые упоминания о нем встречаются в агиографическом сочинении о житии тринадцати сирийских отцов, написанном в I половине X века. В нем говорится, что в 50-ых годах VI века один из них, Исидор (Эздериос) Самтавнели, начал свою деятельность в Самтависи.

Народное предание относит дату строительства храма Самтависи к более ранней эпохе — ко II половине V века.

Далее в работе дается обзор исторических документов и грамот (гуджари) последующего периода, содержащих значительные сведения о храме Самтависи и о его земельных владениях.

В книге подвергаются критике мнения, высказанные о храме Самтависи в научной литературе прошлого столетия. Указаны неточности, которые были допущены исследователями при чтении лапидарных надписей. Кроме того, говорится о том большом вкладе, который внесли в дело изучения Самтависского храма исследования М. Броссе, Д. Бакрадзе, Ф. Жордания, Д. Хаханашвили.

2. В труде рассмотрен и изучен как собственно Самтависский храм (рис. 1, табл. 2), так и ограда, колокольня (табл. 48), заль-

ная церковь (табл. 4) и епископский дом (рис. 40—42, табл. 44, 47).

Храм Самтависи — архитектурный памятник крестово-купольного типа. Прямоугольное здание храма (18×25 м) в плане пространства представляет собой крест. Купол перекрывает квадрат пересечения этого креста, образуемый арками, перекинутыми по четырем устоям. Переход с квадрата плана на окружность купола осуществлен парусами (рис. 3, 4, 5, 6). Подкупольное пространство организует внутренний объем храма, по четырем сторонам которого расходятся рукава креста. Алтарь торжественно выделен окружностью стен абсиды и конхи и подчеркнут усиленным освещением. По обеим сторонам алтарной абсиды расположены дьяконник и жертвенник, над которыми находятся хоры (рис. 3).

Первоначально храм имел три входа. Один из них был заложен при поздних ремонтах (фото 9 — 11, табл. 7).

Храм освещается четырнадцатью окнами, расположенными в куполе и рукавах здания. Алтарная апсида освещена тремя окнами.

Наружные массы здания полностью выявляют внутреннее пространство храма. Расположенные по осям здания и перекрытые на два ската рукава креста венчаются многогранным куполом, завершающимся конусом.

Здание выложено чисто тесанными розоватыми квадрами правильной кладки. Плоскости фасадов членены декоративными арками и венчаются профилированными и орнаментированными карнизами. Эти сложно-профилированные арки опираются на цоколь и имеют декоративные базисы и капители. Окна храма украшены резными наличниками. На стенах размещены рельефные изображения, богатые орнаментальные розетки и художественно высеченные на камне надписи.

ВОСТОЧНЫЙ ФАСАД выделен богатым декором. Он членен пятью декоративными арками. Центральная арка с алтарным окном повышена, доходит до шипца перекрытия. По обе стороны этого окна находятся глубокие ниши треугольного плана с боковыми алтарными окнами (рис. 8, табл. 5). Плоскость центральной арки заполнена расположенной по вертикали рельефной декоративной системой. Алтарное окно обрамлено резным наличником прямоугольной формы, рельеф которого повторяется в орнаментировке большого, расположенного над окном декоративного креста и двух расположенных под окном покрытых резьбой ромбов с ажурными шишками в центре. В центре скульптурного соединения наличника и креста находится ажурная шишка. Углы фасада над крайними арками украшены рельефом стилизованной лозы (табл. 10, 11). В углу северной арки помещен рельеф грифона (табл. 12, 13). По сторонам центрального креста высечены надписи, выполненные древнегрузинским письмом асомтаврули.

ЮЖНЫЙ ФАСАД расчленен аркатурой (рис. 9, табл. 6). Центральная часть фасада, отвечающая рукаву крестообразной части здания, возвышена. Эта часть перекрыта на два ската и де-

корирована тремя арками. Центральная арка уже и выше боковых. В архивольте этой арки дан богато орнаментированный медальон, а под ним высокое окно, обрамленное прямоугольным резным наличником. Заниженные боковые части фасада членены тремя декоративными арками. В восточном углу стилизованная ветвь лозы. Фасад украшает большая резная розета (табл. 20). В западной части фасада имеются остатки портика: пилястры и части декоративной системы (табл. 23, 24). На обмере Рипарда, сделанного в XIX веке, показан портик, не имеющий входа (рис. 12). По мнению автора, эта особенность может быть объяснена либо повреждением портика, либо схематичностью обмера. Автор дает схему реконструкции портика (рис. 13).

ЗАПАДНЫЙ ФАСАД полностью переложен во время ремонтов (рис. 10, табл. 7). Нет декоративных арок членения, которые, безусловно, украшали первоначальный фасад. Два спаренных окна обрамлены фрагментами орнамента, собранного с разных мест первоначального здания (табл. 25). Дверь обрамлена чуждым для архитектуры Самтависи наличником. На этом фасаде сохранилось большое количество лапидарных надписей, определяющих строительные периоды храма.

СЕВЕРНЫЙ ФАСАД своими архитектурными формами и декоративной системой представляет собой повторение южного фасада. Разница между ними лишь та, что северный фасад не имеет портика. Вход был сделан позднее (рис. 11, табл. 8).

Храм венчается высоким куполом, который не является первоначальным (рис. 2, 3—6). В эпоху позднего феодализма рухнул северо-западный подкупольный устой, в результате чего, видимо, были повреждены и частично разрушены купол и западный фасад. Фасад значительно обновили, а купол возвели новый — очень высокий по своим пропорциям. Окна купола декорированы орнаментальными фрагментами, взятыми из разрушенных частей здания.

3. Живопись покрывает лишь абсиду и купол Самтависского храма (табл. 27—43)

В конце абсиды изображена композиция моления. На троне восседает спаситель. Правой рукой, согнутой перед грудью, он благословляет, а в левой — держит евангелие. Согласно древней иконографической традиции, справа от спасителя изображена богоматерь, а слева — фигура Иоанна Крестителя с молитвенно протянутыми вперед руками. По обеим сторонам Богоматери и Иоанна Крестителя — погрудное изображение ангелов (табл. 27). В своде трансепта представлен спаситель в образе старца «ветхого дельми» и свита ангелов (табл. 33—35). В первом регистре представлена тема причащения (табл. 28, 37). В центре у трапезной восседает Спаситель, который хлебом и вином причащает святых апостолов, возглавляемых Петром и Павлом. Сохранились надписи, перечисляющие имена на древнегрузинском и арабском языках (рис. 7—24). Во втором регистре представлены фигуры святителей, апостолов, архиереев и дьяконов. По обеим сторонам фигур и на свитках видны грузинские и арабские надписи (рис.

25—39). В третьем регистре изображены двенадцать архангелов (табл. 40, 41).

Полностью расписаны барабан и свод купола. В своде купола погрудно изображен спаситель в образе «пантократора». В первом регистре барабана купола представлены четыре апокалиптических изображения евангелистов, а во втором регистре — богоматерь с младенцем на руках и изображения пророков.

4. Внутри ограды Самтависского храма сохранились остатки двухэтажного епископского дома (рис. 40—42, табл. 44, 47).

По плану епископский дом представляет собой удлиненный прямоугольник с двумя комнатами на каждом этаже. Сохранившиеся в стенах гнезда свидетельствуют о существовании междуэтажного балочного деревянного перекрытия. По оставшимся проемам окон можно судить об обильном освещении помещения. Определить первоначальную высоту здания помогает уцелевшая северная стена. Здание выстроено из булыжника и частично из кирпича.

5. К северу от храма, в центре ограды, расположена трехэтажная колокольня, построенная в эпоху позднего феодализма (рис. 43—46, табл. 48).

К югу от храма, внутри ограды, сохранилась сильно поврежденная маленькая зальная церковь (табл. 4). Церковь сложена из булыжника и освещается тремя окнами, расположенными на восточном, западном и южном фасадах. Имеется единственный вход с северной стороны.

6. Важные сведения, касающиеся Самтависского храма, содержат грузинские письменные источники и лапидарные надписи.

Согласно этим данным, сохранившимся до наших дней крестово-купольный храм Самтависи был построен Илларионом, сыном Ваче Канчаели в 1030 году, на месте предположительно ранее существовавшей древней церкви. В пользу такого предположения свидетельствует фрагмент орнаментированного камня, выявленного в стенной кладке алтарной абсиды. Фрагмент относят ко времени раннего феодализма и, можно предположить, что он представляет собой остаток стены вышеупомянутой церкви (табл. 42). Поэтому сведение Вахушти Багратиони о том, что настоящая крестово-купольная церковь Самтависи была возведена в VI веке Исидором Самтавиeli, не соответствует действительности. Что касается епископских кафедр, то, по сведению историка XI века Джуваншера, во II половине V века в Картли их было шестнадцать, но Самтависи среди них не упоминается. По мнению И. Джавахишвили, Джуваншер просто пропустил вместе с другими епископствами и Самтависский кафедрал. Данное предположение подтверждается и тем, что среди участников церковного собора в г. Двини в 506 году назван и Самтависский епископ. Из этого можно заключить, что Самтависская епископская кафедра была основана до 506 года, тем более, что и в делах архива Грузино-Имеретинской Синодальной конторы также указывается, что церковь построена в 472

году. Подтверждения этих предположений — предмет будущих исканий.

7. Значительные сдвиги наблюдаются в грузинской архитектуре X—XI вв. В этот период были построены храмы Ошки, Светицховели, Алаверди, храм Баграта, которые от архитектурных образцов предыдущей эпохи существенно отличаются грандиозностью масштабов внутреннего пространства и фасадов, а также новой художественной целеустановкой их декора.

В начале XI века в архитектуре Картли намечаются новые художественные формы. Храм Самтависи — образец нового архитектурного стиля и источник вдохновения архитекторов Картли XI—XIII веков.

8. О феодальном доме Канчаели в грузинских наративных источниках ничего существенного не сказано. В этом отношении большой интерес представляет лапидарная надпись на стене Биетской церкви, расположенной в Меджудском ущелье. В ней упоминается эристав эриставов Иоанн, сын Бакура Канчаели. Палеографически биетская надпись датируется IX веком.

В научной литературе установлено, что фамилия Канчаели происходит из села Канчаети, Ксанского ущелья. Владения их, вероятно, простирались между Лиахви-Меджудским и Ксанским ущельями.

9. Большой интерес представляет личность архитектора Самтависи. В надписях храма Илларион, сын Ваче Канчаели, упоминается четыре раза.

На западном фасаде Самтависи высечена надпись, которая сообщает, что храм построил Илларион, сын Ваче Канчаели в 1030 году (рис. 47). Вторая надпись западного фасада гласит, что Илларион Канчаели построил в 1050 году давильню и погреб (рис. 48, табл. 50). Третья надпись высечена на восточном фасаде между рукавами настенного креста и представляет собой поминальную Иллариона (табл. 5, 10, 51). В 1848 году М. Броссе на южном фасаде храма прочитал надпись, сообщающую о кончине Иллариона Канчаели в 1056 году. В настоящее время надпись сильно повреждена. На первый взгляд из этих надписей можно предположить, что Илларион являлся ктитором храма. Однако надписи, обнаруженные на Ашурианской церкви, говорят о том, что он был не основателем, а архитектором и строителем Самтависи.

Ашурианская церковь расположена к западу от города Каспи на расстоянии 10 километров (рис. 49, 50, 51). Эта однонефная зальная церковь, к которой с южной стороны позднее были пристроены притвор и колокольня, сильно повреждена. На церкви были высечены надписи: одна из них в данное время хранится в Горийском краеведческом музее, а другую надпись, которую считали потерянной, автор обнаружил во время раскопок Ашуриани. Согласно этим надписям, Илларион, сын Ваче Канчаели, по велению и на средства отца Ваче построил церковь Иоанна Крестителя в Ашуриани в 1032 году. Эта церковь, как гласит надпись, была собственностью храма Самтависи; Ваче Канчаели же предстает как

ктитор, а его сын Илларион как архитектор и строитель церкви (рис. 52, табл. 53). Во второй надписи Ашуриани упоминается царь Баграт IV (1027—1072 гг.), в которой также отмечается, что церковь в Ашуриани построена Илларионом, сыном Ваче Канчаели (рис. 53, табл. 54).

В истории средневековой Грузии встречается немало аналогичных примеров того, когда духовные лица, принадлежащие к высшему сословию, являлись архитекторами или художниками храма.

Критическое изучение надписей Самтависи и Ашуриани свидетельствуют о том, что именно Илларион Канчаели является архитектором как храма Самтависи, так и Ашурианской церкви.

10. Самтависский храм сохранил эпиграфические образцы сравнительно позднего времени, которые содержат важные сведения, касающиеся истории Самтависского храма.

Надпись, высеченная на западном фасаде храма, гласит, что в 1168 году, при грузинском царе Георгии III (1155 — 1184), Иоанн Самтавиeli пристроил к храму притвор. Притвор этот ныне не существует — в прошлом столетии, во время реставрационных работ, был разобран по указанию архитектора Рипарди.

По сведению историка XIII века Басили Эзосмодзвари, в 70-х годах XII века храм Самтависи принадлежал чондидел-мцигно-бартухцесу Антону Глонистависдзе. Затем католикос Микаэл, сын Мириана, отнял у Антона титул, а вместе с ним и Самтависи. После смерти Микаэла (1168 г.) царица Тамар, вызвав Антона из Гареджийского монастыря, вернула ему прежний титул, храм Самтависи и даровала село Кисисхеви.

С XV века храм Самтависи — уже фамильная церковь и усыпальница князей Амилахори. Пол церкви покрыт большим числом могильных плит с надписями из рода князей Амилахори. Амилахори всячески заботились о благоустройстве и восстановлении храма.

Надпись на западном фасаде гласит о том, что сестра Баграта VI (1566—1478 гг.) — Гаяне, супруга Амириндо Зедгенидзе-Амилахори, произвела реставрацию храма (рис. 54, табл. 56). Здесь же имеется другая надпись (рис. 55, табл. 57). В ней упоминается имя сына Гаяне и Амириндо Амилахори — Сиаоша (скончался в 1513 году). Эти надписи дают возможность установить, что реставрация храма была произведена по инициативе Гаяне и Сиаоша на рубеже XV—XVI веков, в результате чего были восстановлены западная стена храма, купол и северо-западный подкупольный пилон.

11. Изучение стенной росписи Самтависи позволяет установить наличие трех слоев живописи в абсиде (XI, XVI, XVII вв.) и одного слоя в куполе (на рубеже XV—XVI вв.).

Первый слой живописи храма Самтависи Ш. Амиранашвили датирует XI веком. Роспись эта вновь была переписана во II половине XVI века.

В конце абсиды и на восточных устоях имеются фресковые надписи ктиторского характера (рис. 56, 57, табл. 58, 59), которые сообщают, что в октябре месяце 1679 года, по велению Гиви

Амилахори (1656—1696 гг.), самтавинский епископ Мелитон расписал абсиду храма. В конхе алтарной абсиды (рис. 32) имеются фрагменты фресковой надписи, в которой с большим почтением упоминаются имена Гиви Амилахори и его супруги Тамар.

К этому же периоду относится появление арабских надписей. Мелитон рядом с грузинскими надписями поместил и арабские. Подобные двуязычные грузино-арабские надписи встречаются в росписи храмов Гелати, Светицховели, а также на иконах более поздней эпохи. Причина возникновения подобных двуязычных надписей — предмет дальнейших исследований.

SAMTAVISI

(Materials on the History of the Monument)

S U M M A R Y

The present book is devoted to the study of a number of problems related to the history of the Samtavisi church—an outstanding monument of Medieval Georgian architecture.

The role and significance of the Samtavisi church in the history of the architecture of feudal Georgia are defined by Sh. Amirana-shvili in his Preface to this book.

The evidence on the Samtavisi church preserved in old Georgian written sources as well as views and studies recorded in the scholarly literature are given a detailed coverage in the Foreword.

1. The Samtavisi church is situated in Inner Kartli, about 45 km. north-west of Tbilisi (11 km. north of the town of Kaspi).

The first references related to the church occur in the hagiographic treatise on the Lives of the Thirteen Syrian Holy Fathers, written in the first half of the 10th century. It says that Isidore (Ezgerios) Samtavneli, one of the Holy Fathers, began his ecclesiastic activity in Samtavisi in the fifties of the 6th century. According to the popular tradition, the erection of the Samtavisi church is dated to an earlier period—the second half of the 5th century.

Further, a survey is given of historical documents and *gujaris* (deeds) of the subsequent period, containing valuable evidence on the Samtavisi church and its estates.

Some views on the Samtavisi church expressed in the special literature of the last century are criticized and some inaccuracies committed by investigators in the reading of lapidary inscriptions

are pointed out. The great contribution made by M. Brosset, D. Bakradze, Th. Zhordania and D. Khakhanashvili to the study of the Samtavisi church is also noted.

2. The book considers and studies the Samtavisi church itself (FIG. 1, PL. 2) as well as the stone fence, the belfry (PL. 48), the small halled church (PL. 4) and the bishop's dwelling house (FIGS. 40—42, PLS. 46—47).

The Samtavisi church is an architectural monument of cross-domed type. The church is rectangular in ground plan (18×25 m.) and cruciform in space plan. The dome covers the square of the intersection of this cross formed by arches spanning four abutments. The transition from the rectangle under the dome to the round of the dome is achieved by pendentives (FIGS. 3, 4, 5, 6). The subdome space forms the interior volume of the basilica, with the arms of the cross extending over its four sides. The altar is majestically outlined by the circumference of the apse and concha walls and is accentuated by intensive daylight.

The altar apse is flanked on either side by the diaconicon and credence, with choirs above them.

Originally the church had three entrances, but one was bricked up during later repairs (FIGS. 9, 11, PL. 7).

Daylight penetrates into the church through fourteen windows arranged in the dome and in the arms of the cross. The altar apse receives light through three windows.

The outer bulk of the building helps form a complete picture of the inner space of the church. The arms of the cross, placed along the axes of the building and spanned by a double-sloped roof, are crowned by a polyhedral dome with a conical roof (total height of the church is 37 m.).

The church is built of finely dressed pinkish quadrels of a correct walling. The planes of the façades are divided by decorative arches and crowned with profiled and ornamented cornices. The complex profiled arches rest on the socle and have decorative bases and capitals. The windows of the church are embellished with carved surrounds (platbands). Relief representations, splendidly ornamented rosettes and artistically executed inscriptions are on the walls.

The Eastern Façade is distinguished for its gorgeous decor. The façade arcature is formed of five decorative arches. The central arch with the altar window is elevated, reaching to the gable of the pointed pediment. Deep and high niches, triangular in plan, with side altar windows, flank either side of the altar port.

(FIG. 8, PL. 5). The plane of the central arch is vertically filled with a decorative system. The altar window is framed with a carved surround of rectangular form, the relief being repeated in the ornamentation of the large decorative Latin cross placed over the window and two carved rhombs with delicate knobs in their centres under the window. There is a delicate knob in the centre of the relief sculptural connection of the window surround and the cross. The corners of the façade are embellished with a relief of stylized vine. The angle of the northern arch has the relief of a griffin (PLS. 12, 13). Inscriptions in the old Georgian script *asotavruli* are carved above and beneath the arms of the cross.

The Southern Façade has an arcature (FIG. 9, PL. 6). The central part of this façade, corresponding to the arm of the building's cross, is elevated. This part is covered with a double-sloped roof and decorated with three arches. The central arch is narrower and higher than the lateral ones. There is a richly ornamented medallion in the archivolt of this arch. Beneath the medallion is a high window framed with a rectangular carved surround. The lower lateral parts of the façade are sectioned by three decorative arches. A stylized branch of vine is in the eastern corner. The façade is adorned with a big carved rosette (Pl. 20). Fragments of the porch, pilasters and parts of the decorative system are found in the western part of the façade (PLS. 23, 24). A porch without an entrance is shown on a measurement made by Ripardi in the 19th century (FIG. 12).

The Western Façade has been completely rebuilt during repairs (FIG. 10, PL. 7). The decorative arches of partition which, doubtlessly, embellished the original façade are now absent. Two paired windows are framed with ornamental fragments collected from different places of the original building (PL. 25). The door is framed with a platband that is not characteristic of the Samtavisi architecture. A great number of lapidary inscriptions attesting to the times of the building of the church are preserved on this façade.

The Northern Façade replicates the southern one in respect of its architectural forms and decorative system, the only difference lying in that the northern façade has no porch; the entrance was made at a later time (FIG. 11, PL. 8).

The church is surmounted with a high dome, though not the original one (PLS. 2, 3—6). In the epoch of late feudalism the north-western abutment of the dome gave way, apparently result-

ing in the damage and partial destruction of the dome and the western façade. The façade was substantially repaired, and a new, very high-sized dome erected. The windows of the dome are decorated with ornamental fragments taken from the dilapidated parts of the edifice.

3. Only the apse and dome of the Samtavisi church are covered with wall painting (PLS. 27, 45).

A composition of praying is represented on the wall of the apse concha. The Saviour is seated on a throne with his right hand raised in the act of benediction and holding the Gospel in his left hand. Conformably to the iconographical tradition, the Holy Virgin is depicted on the right side of the Saviour and St. John the Baptist with arms held out in prayer on the left.

On either side of the Holy Virgin and St. John the Baptist there are bust-portrait representations of angels (PL. 27). The Saviour represented as an old man, "ancient in years", and a retinue of angels are seen in the vault of the transept (PLS. 33—35). The theme of the Holy Communion is to be found in the first register (PLS. 28, 37). The Saviour is seated in the centre at the refectory, giving the eucharist to the Holy Apostles, headed by the Apostle Peter and the Apostle Paul. Inscriptions listing the names in Old Georgian and Arabic are preserved (FIGS. 17—24). The figures of enlighteners, apostles, bishops and deacons are represented in the second register. Georgian and Arabic inscriptions are seen on either side of the figures and on the scrolls (FIGS. 25—39). Twelve bishops are depicted in the third register (PLS. 40, 41).

The drum and vault of the dome are painted all over. In the vault of the dome the Saviour is presented in a bust-size image of the Pantocrator. Apocalyptic images of the four Evangelists are represented in the first register of the drum, and the Holy Virgin with the Holy Child and the images of the prophets in the second.

4. Remains of the bishop's two-storeyed dwelling house are inside the stone fence of the Samtavisi church (FIGS. 40—42, PLS. 46—47). The bishop's house was of an elongated rectangle in plan, with two rooms on each storey. The pockets preserved in the walls serve as evidence to the existence of a timber-girder interstorey floor. The preserved window openings make judgement possible about the abundant day-lighting of the building. The preserved

northern wall helps to determine the original height of the building, constructed of fieldstone and partly of brick.

5. The three-storeyed belfry built in late feudal times is located in the centre of the stone fence, to the north of the church (FIGS. 43—46, PL. 48).

A small, much damaged, halled church has been preserved within the stone fence, to the south of the main church (PL. 4). The church was built of fieldstone, daylight entering through the three windows in the eastern, western and southern façades. The only entrance is on the northern side.

6. Georgian written sources and lapidary inscriptions contain important evidence concerning the Samtavisi church. According to the extant evidence the Samtavisi church of cross-domed type was erected in 1030 by Ilarion, son of Vache Kanchaeli, on the site of a presumably older church. This conjecture is supported by a fragment of an ornamented block found in the walling of the altar apse. The fragment is attributed to the time of early feudalism, and it may be assumed to be a remain of the wall of the above church (PL. 42). Hence, Vakhushti Bagrationi's statement that the present Samtavisi church of cross-domed type was erected by Isidore Samtavneli in the 6th century is untenable.

As to the episcopal cathedrals, according to the evidence of the 11th century historian Juansher, there were sixteen of them in Kartli in the second half of the 5th century. However, Samtavisi was not mentioned among them. In I. Javakhishvili's view Juansher merely omitted the Samtavisi cathedral along with other episcopacies. This conjecture is also supported by the mention of the Samtavisi bishop among the participants of the Church Council in the town of Dvin in 506.

It may be concluded from the foregoing that the Samtavisi episcopal see had been founded before 506; all the more that the church had been built in 472 as indicated by the files of the archives of the Georgian-Imeretian Synodal Office. Verification of these assumptions is a matter of future research.

7. Considerable changes in Georgian architecture are observable in the 10th—11th centuries. During this period the Oshki, Svetitskhoveli, and Alaverdi churches and King Bagrat's Cathedral were built, materially differing from the architectural specimens of the preceding period by the immense scale of their interior spaces and façades as well as by the new artistic purpose of their decor.

New artistic forms began to emerge in the architecture of Kartli at the beginning of the 11th century. The Samtavisi church is an example of the new architectural style and the source of inspiration for the architects of Kartli in the 11th—13th centuries.

8. Georgian narrative sources give no significant evidence on the feudal house of Kanchaeli. In this respect the lapidary inscription on the wall of the Bieti church situated in the Mejuda valley is of great importance. It makes reference to *eristavteristavi* (the grand duke) Ioane, son of Bakur Kanchaeli. Paleo- graphically, the Bieti inscription is dated by the 9th century. That the family name of Kanchaeli descended from the village of Kanchaeti in the Ksani valley has been established in the specialist literature. Their estates presumably lay between the Liakhvi-Mejuda and Ksani valleys.

9. The identity of the architect of Samtavisi is of great interest. Ilarion, son of Vache Kanchaeli, is mentioned four times in the inscriptions of the Samtavisi church.

An inscription reading that the church was built in 1030 by Ilarion, son of Vache Kanchaeli, is carved on the western façade (FIG. 47). The second inscription on the western façade says that Ilarion Kanchaeli built a grape-press room and a cellar in 1050 (FIG. 48, PL. 50). The third inscription is carved on the eastern façade between the arms of the cross and represents a commemoration of Ilarion (PLS. 5, 10, 51). In 1848 M. Brosset read the inscription on the southern façade informing about the death of Ilarion Kanchaeli in 1056. At present this inscription is badly damaged.

At first sight, it may be assumed that Ilarion was the donor of the church. However, inscriptions found on the Ashuriani church read that he was not the founder but the architect and builder of Samtavisi.

The Ashuriani church is situated 10 km. west of the town of Kaspi (FIGS. 49, 50, 51). This one-nave halled church, whose annex and belfry were built later, is now in a poor state of preservation. Two inscriptions were carved on this church: one of them is now deposited in the Gori Museum of Regional Studies, and the other, which was thought to have been lost, was found by the author during excavations in Ashuriani.

We learn from the Ashuriani inscriptions that the church of St. John the Baptist was erected in 1032 by Ilarion, son of Vache

Kanchaeli, by order and with the money of his father Vache. The church, the inscription states, was the property of the Samtavisi church. According to this inscription Vache Kanchaeli appears to have been the donor, and his son Ilarion the architect and builder of the church (FIG. 52, PL. 53).

King Bagrat IV (1027—1072) is mentioned in the second inscription of Ashuriani in which it is also stated that the church of St. John the Baptist had been built by Ilarion, son of Vache Kanchaeli (FIG. 53, PL. 54).

There were many analogous instances in the history of Medieval Georgia when ecclesiastic persons belonging to the nobility were architects and artists of a church.

A critical study of the Samtavisi and Ashuriani inscriptions indicates that Ilarion Kanchaeli was the architect of both the Samtavisi and the Ashuriani churches.

10. The Samtavisi church has preserved epigraphical examples of a comparatively late period, containing important information related to the history of the Samtavisi church.

The inscription carved on the western façade of the church states that during the reign of the Georgian King Giorgi III (1156—1186) Ioane Samtavneli built an annex to the church.

At present this annex does not exist; it was dismantled by order of Ripardi during restoration work in the past century. According to the evidence of Basili Ezosmodzgvari, a 13th-century historian, in the seventies of the 12th century the Samtavisi church belonged to *Chqondidel-mtsignobartukhutsesi* Anton Glonistavisde. Later Catholicos Mikael, son of Mirian, deprived Anton of his title and of Samtavisi too. After the death of Mikael (1168) the former title and Samtavisi were restored to Anton by Queen Tamar (1184—1213) who recalled him from the Gareja monastery, granting him the village of Kisiskhevi.

From the 15th century the Samtavisi church became a private church and the sepulchre of the princes Amilakhori who did all they could to keep the church buildings and the precincts in good repair. The floor of the church is covered with numerous gravestones bearing the names of deceased members of the family of Amilakhori.

An inscription on the western façade says that Gaiane, the wife of Amirindo Zevdgenidze-Amilakhori and the sister of King Bagrat VI (1466—1478), restored the church (FIG. 54, PL. 56). There is another inscription (FIG. 55, PL. 51) referring to Siaosh (d.1513),

06136320
0028100000

son of Gaiane and Amirindo Amilakhori. These inscriptions indicate that the church had been restored on the initiative of Gaiane and Siaosh at the turn of the 15th-16th centuries, as a result of which the western wall of the church, its dome and the north-western pier under the dome were restored.

11. A study of the murals of Samtavisi has established the presence of three layers of painting in the apse (11th, 14th and 17th centuries) and one layer in the dome (the turn of the 15th-16th centuries).

Sh. Amiranashvili dates the first layer of painting of the Samtavisi church to the 11th century. This mural was repainted in the second half of the 16th century.

Mural inscriptions typical of a donor are on the walls of the altar apse concha and on the eastern abutments (FIGS. 56, 57, PL. 58) stating that the Bishop Meliton of Samtavisi painted the apse of the church at the instance of Givi Amilakhori (1656—1696).

The names of Givi Amilakhori and his wife Tamar are mentioned with great reverence in the fragments of mural inscriptions preserved in the concha of the altar apse (FIG. 32). The appearance of Arabic inscriptions is related to the same period. The Georgian inscriptions were placed by Meliton alongside the Arabic ones. Such bilingual Georgian-Arabic inscriptions occur on the Gelati Monastery near Kutaisi, the Sveti-Tskhoveli Cathedral in Mtskheta, as well as on icons of a later period. The cause of the appearance of such bilingual inscriptions is a matter of further study.

ФЕДЕРАЛЬНАЯ
АДМИНИСТРАЦИЯ

ПО КУЛЬТУРЕ

ТАБЛИЦЫ

PLATES

1. სამთავისის ტაქრის საერთო ხედი აღმოსავლეთიდან
2. სამთავისის ტაქრის საერთო ხედი ცენტრულიდან —
3. სამთავისის გალავნის თავდაპირველი კარიბჭვი
4. სამთავისის გალავნის მოქალაქეობის დაგრაზული ექლესია
5. სამთავისი — ტაქრის აღმოსავლეთის ფასაზე —
6. სამთავისი — ტაქრის სამხრეთის ფასაზე
7. სამთავისი — ტაქრის დასავლეთის ფასაზე
8. სამთავისი — ტაქრის ჩრდილოეთის ფასაზე
9. სამთავისი — ჩრდილო-დასავლეთის გურჯის ორნამენტირებული საგირები
10. სამთავისი — აღმოსავლეთის ფასაზე დეტალი
11. სამთავისი — აღმოსავლეთის ფასაზე უშა სარკმელი და დეკორატიული როგორი
12. სამთავისი — აღმოსავლეთის ფასაზე დეტალი ფასკუნჯის გამოსაცულებით
13. სამთავისი — ფასკუნჯი აღმოსავლეთის ფასკულიდან
14. სამთავისი — აღმოსავლეთის ფასაზე სამხრეთი ნიშა
15. სამთავისი — აღმოსავლეთის ფასაზე ჩრდილოეთის ნიშა
16. სამთავისი — გურჯისა და გრძელულის დეკორატიული მოტივები
17. სამთავისი — აღმოსავლეთის ფასაზე ნიშის სარკმელი
18. სამთავისი — აღმოსავლეთის ფასაზე ნიშის სარკმელი
19. სამთავისი — აღმოსავლეთის ფასაზე, ჯვრისა და სარკმლის დეკორატიული კოპი
20. სამთავისი — ვარდული სამხრეთის ფასაზე
21. სამთავისი — მრგვალი დეკორატიული სარკმელი სამხრეთის ფასაზე
22. სამთავისი — სამხრეთის ფასაზე ჭუთის დეკორატიული მოტივი
23. სამთავისი — სამხრეთის ფასაზე კარიბჭვის ლილვები
24. სამთავისი — სამხრეთის ფასაზე კარიბჭვის დეტალი
25. სამთავისი — დასავლეთის ფასაზე შეჯვილებული სარკმლები
26. სამთავისის ტაქრის ჩრდილოეთი ნიშის მიხრავის მიხრავი
27. სამთავისი — აფსიდის მოხატულობის საერთო ხედი
28. სამთავისი — პორტის და პირველი ჩრდილოეთი მხატვრობა
29. სამთავისი — სახალიგა ზარდარით, დიტალი კომპოზიციიდან „ვედრება“
30. სამთავისი — იოანე ნათლისმეობის დეტალი კომპოზიციიდან „ვედრება“
31. სამთავისი — „ხელმჯობებათა მთავარანებელობის“ დეტალი კომპოზიციიდან „ვედრება“
32. სამთავისი — საძირითოი ფრესკული ზარდარა აფსიდის სამხრეთ ფრთაზე
33. სამთავისი — გების ტრანსივანის თაღის მხატვრობა
34. სამთავისი — ანგელოზთა დასი, დეტალი კომპოზიციიდან „ქველი დღეთაბ“

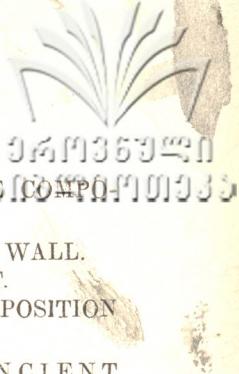
35. සාමතාවෙනි — අගෝලුණුතා දායා, ඇත්තාවේ ක්‍රියාකෘතියෙන් „ප්‍රේලං දෙමුතාය“
36. සාමතාවෙනි — මැණුඡධීන් තාමෝසාආළුවන් තිරාම්පික්තියෙන් තාංශි
37. සාමතාවෙනි — අපියෙනි තිබුණුවෙනි යා මෙමරා රෙඛන්තිකියෙන් මෙහළුවන්ගා
38. සාමතාවෙනි — අපියෙනි තිබුණුවෙනි තිරාම්පික්තියෙන් මෙහළුවන්ගා ඇත්තාවේ
39. සාමතාවෙනි — අපියෙනි තිබුණුවෙනි තිරාම්පික්තියෙන් මෙහළුවන්ගා ඇත්තාවේ
40. සාමතාවෙනි — අපියෙනි මෙහළුවන්ගා ජ්‍යෙදා රෙඛන්තිකියෙන් ඇත්තාවේ
41. සාමතාවෙනි — අපියෙනි මෙහළුවන්ගා ජ්‍යෙදා රෙඛන්තිකියෙන් ඇත්තාවේ
42. සාමතාවෙනි — තාරකිය අපියෙනි තිබුණුවෙනි ප්‍රත්‍රිචාරුවෙනි තාක්ෂණ නියුත් ප්‍රාග්‍රහිතයෙන් ජ්‍යෙදා ප්‍රාග්‍රහිතයෙන්
43. සාමතාවෙනි — තුවහාතිය මෙහළුවන්ගා සාමත්තිය තීදිය
44. සාමතාවෙනි — පාලාත්තෙන්, සාමත්තිය තීදිය සාම්බාධිතියෙන්
45. සාමතාවෙනි මෙහළුවන්ගා තුවපෙන්තාපිටුවෙන් ජ්‍යෙදා
46. සාමතාවෙනි මෙහළුවන්ගා තුවපෙන්තාපිටුවෙන් ජ්‍යෙදා
47. සාමතාවෙනි — පාලාත්තෙන්, සාමත්තිය ජාසාංළුවන්ගා
48. සාමතාවෙනි — සාමත්තිය සාමත්තිය තීදිය ටැගියාන්
49. සාමතාවෙනි — ජායාපෑංශුවෙනි ජ්‍යෙදා සාම්බාධිතියෙන් තාර්ථිකිය
50. සාමතාවෙනි — තුළත්ස්තික්කොනීතාන් තාර්ථිකා දාසාවලාතිය ජාසාංළුවෙන්
51. සාමතාවෙනි — උඩාරිත්ම ජාතිකාංගිය තාර්ථිකා දාසාවලාතිය ජාසාංළුවෙන්
52. සාමතාවෙනි — තාර්ථිකා දාසාවලාතිය ජාසාංළුවෙන්
53. ජූරිනාන් — සාම්බාධිතිය තාර්ථිකා
54. ජූරිනාන් — සාම්බාධිතිය තාර්ථිකා
55. සාමතාවෙනි — ඔබැඳුම්තික්කොනීතාන් තාර්ථිකා දාසාවලාතිය ජාසාංළුවෙන්
56. සාමතාවෙනි — ගාසාන් ජාම්ලාකවාරිය තාර්ථිකා දාසාවලාතිය ජාසාංළුවෙන්
57. සාමතාවෙනි — සිංහ්‍යා තාර්ථිකා දාසාවලාතිය ජාසාංළුවෙන්
58. සාමතාවෙනි — මුණිත්ම සාමතාවෙනි ප්‍රාග්‍රහිතයෙන් තාර්ථිකා සාම්බාධිතිය ගිණුම්වෙන්

1. САМТАВИСИ — ОБЩИЙ ВИД С ВОСТОКА
2. САМТАВИСИ — ОБЩИЙ ВИД С ВЕРТОЛЕТА
3. САМТАВИСИ — ПЕРВОНАЧАЛЬНЫЙ ПОРТИК ОГРАДЫ
4. САМТАВИСИ — ЗАЛЬНАЯ ЦЕРКОВЬ ВНУТРИ ОГРАДЫ
5. САМТАВИСИ — ВОСТОЧНЫЙ ФАСАД ХРАМА
6. САМТАВИСИ — ЮЖНЫЙ ФАСАД ХРАМА
7. САМТАВИСИ — ЗАПАДНЫЙ ФАСАД ХРАМА
8. САМТАВИСИ — СЕВЕРНЫЙ ФАСАД ХРАМА
9. САМТАВИСИ — ОРНАМЕНТИРОВАННЫЕ НАЛИЧНИКИ СЕВЕРО-ЗАПАДНОГО УСТОЯ
10. САМТАВИСИ — ДЕТАЛЬ ВОСТОЧНОГО ФАСАДА
11. САМТАВИСИ — ВОСТОЧНЫЙ ФАСАД. ЦЕНТРАЛЬНОЕ ОКНО И ДЕКОРАТИВНЫЕ РОМБЫ
12. САМТАВИСИ — ДЕТАЛЬ ВОСТОЧНОГО ФАСАДА С ИЗОБРАЖЕНИЕМ ГРИФОНА
13. САМТАВИСИ — ВОСТОЧНЫЙ ФАСАД. ГРИФОН
14. САМТАВИСИ — ВОСТОЧНЫЙ ФАСАД. ЮЖНАЯ НИША
15. САМТАВИСИ — ВОСТОЧНЫЙ ФАСАД. СЕВЕРНАЯ НИША
16. САМТАВИСИ — ИЗОБРАЖЕНИЕ ГРАНАТА И ГРОЗДИ ВИНОГРАДА
17. САМТАВИСИ — ВОСТОЧНЫЙ ФАСАД. ОКНО НИШИ
18. САМТАВИСИ — ВОСТОЧНЫЙ ФАСАД. ОКНО НИШИ
19. САМТАВИСИ — ВОСТОЧНЫЙ ФАСАД. ДЕКОРАТИВНАЯ ШИШКА НАД ЦЕНТРАЛЬНЫМ ОКНОМ
20. САМТАВИСИ — ЮЖНЫЙ ФАСАД. ДЕКОРАТИВНАЯ РОЗЕТКА
21. САМТАВИСИ — ЮЖНЫЙ ФАСАД. КРУГЛЫЕ ДЕКОРАТИВНЫЕ ОКНА
22. САМТАВИСИ — ЮЖНЫЙ ФАСАД. ДЕКОРАТИВНЫЙ МОТИВ
23. САМТАВИСИ — ЮЖНЫЙ ФАСАД. ВАЛИКИ ПОРТИКА
24. САМТАВИСИ — ЮЖНЫЙ ФАСАД. ДЕТАЛЬ ПОРТИКА
25. САМТАВИСИ — ЗАПАДНЫЙ ФАСАД. СПАРЕННЫЕ ОКНА
26. САМТАВИСИ — РЕКОНСТРУКЦИЯ ХРАМА (Н. СЕВЕРОВ).
27. САМТАВИСИ — РОСПИСЬ АБСИДЫ. ОБЩИЙ ВИД
28. САМТАВИСИ — РОСПИСЬ КОНХИ И ПЕРВОГО РЕГИСТРА
29. САМТАВИСИ — ЕВАНГЕЛИЕ С НАДПИСЬЮ, ДЕТАЛЬ КОМПОЗИЦИИ «МОЛЕНИЕ»
30. САМТАВИСИ — ИОАНН КРЕСТИТЕЛЬ, ДЕТАЛЬ КОМПОЗИЦИИ «МОЛЕНИЕ»

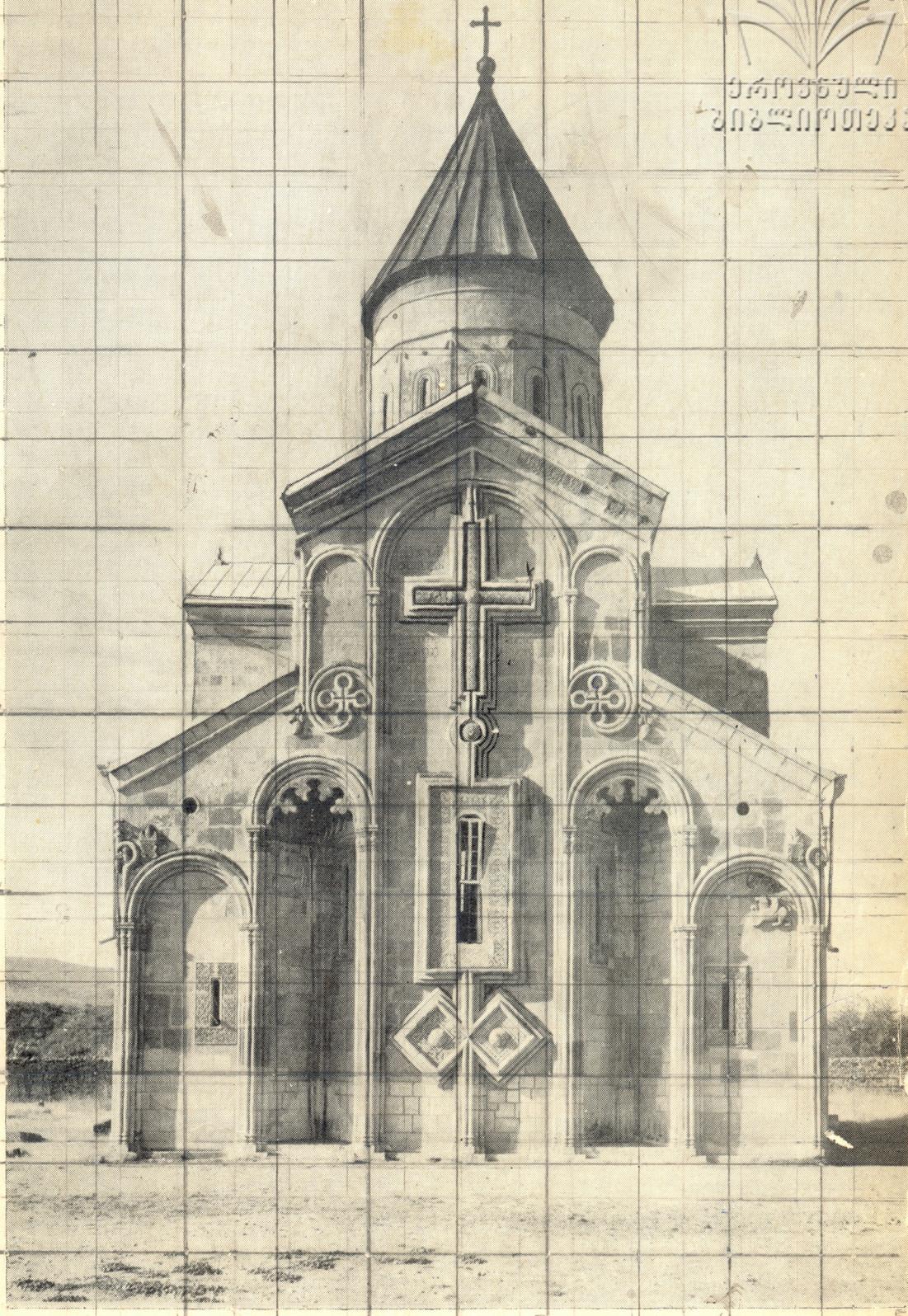

31. САМТАВИСИ — «ТРОННЫЙ АРХАНГЕЛ», ДЕТАЛЬ КОМПОЗИЦИИ «МОЛЕНЬЕ»
32. САМТАВИСИ — ФРЕСКОВАЯ КТИОРСКАЯ НАДПИСЬ АБСИДЫ
33. САМТАВИСИ — РОСПИСЬ СВОДА ТРАНСЕПТА
34. САМТАВИСИ — СВИТА АНГЕЛОВ, ДЕТАЛЬ КОМПОЗИЦИИ «ВЕТХОГО ДЕНЬМИ»
35. САМТАВИСИ — СВИТА АНГЕЛОВ, ДЕТАЛЬ КОМПОЗИЦИИ «ВЕТХОГО ДЕНЬМИ»
36. САМТАВИСИ — ИЗОБРАЖЕНИЕ ХЕРУВИМА В СВОДЕ ТРАНСЕПТА
37. САМТАВИСИ — РОСПИСЬ АБСИДЫ, ПЕРВЫЙ И ВТОРОЙ РЕГИСТР
38. САМТАВИСИ — РОСПИСЬ АБСИДЫ. ДЕТАЛЬ
39. САМТАВИСИ — РОСПИСЬ АБСИДЫ. ДЕТАЛЬ
40. САМТАВИСИ — РОСПИСЬ АБСИДЫ. НИЖНИЙ РЕГИСТР
41. САМТАВИСИ — РОСПИСЬ АБСИДЫ. ДЕТАЛЬ НИЖНЕГО РЕГИСТРА
42. САМТАВИСИ — ФРАГМЕНТ ОРНАМЕНТИРОВАННОГО КАМНЯ, ВЫЯВЛЕННЫЙ В СТЕННОЙ КЛАДКЕ АБСИДЫ
43. САМТАВИСИ — ОБЩИЙ ВИД РОСПИСИ КУПОЛА
44. САМТАВИСИ — ЕПИСКОПСКИЙ ДОМ. ОБЩИЙ ВИД С ЮГА
45. САМТАВИСИ — ТОПОГРАФИЧЕСКАЯ СХЕМА РОСПИСИ
46. САМТАВИСИ — ТОПОГРАФИЧЕСКАЯ СХЕМА РОСПИСИ
47. САМТАВИСИ — ЕПИСКОПСКИЙ ДОМ. ОБЩИЙ ВИД
48. САМТАВИСИ — КОЛОКОЛЬНЯ. ОБЩИЙ ВИД СО ДВОРА
49. САМТАВИСИ — ПРОЦВЕТШИЙ КРЕСТ С ТРЕХСТРОЧНОЙ НАДПИСЬЮ
50. САМТАВИСИ — ПЯТИСТРОЧНАЯ НАДПИСЬ НА ЗАПАДНОМ ФАСАДЕ
51. САМТАВИСИ — НАДПИСЬ ИЛЛАРИОНА ҚАНЧАЕЛИ НА ВОСТОЧНОМ ФАСАДЕ
52. САМТАВИСИ — НАДПИСЬ ВОСТОЧНОГО ФАСАДА
53. АШУРИАНИ — КТИОРСКАЯ НАДПИСЬ
54. АШУРИАНИ — КТИОРСКАЯ НАДПИСЬ
55. САМТАВИСИ — СЕМИСТРОЧНАЯ НАДПИСЬ НА ЗАПАДНОМ ФАСАДЕ
56. САМТАВИСИ — НАДПИСЬ ГАЯНЭ АМИЛАХОРИ НА ЗАПАДНОМ ФАСАДЕ
57. САМТАВИСИ — НАДПИСЬ СИАОША НА ЗАПАДНОМ ФАСАДЕ
58. САМТАВИСИ — ФРЕСКОВАЯ НАДПИСЬ МЕЛИТОНА САМТАВНЕЛИ НА ЮЖНОМ ПИЛОНЕ

1. SAMTAVISI—GENERAL VIEW FROM WEST TO EAST.
2. SAMTAVISI—GENERAL AIRVIEW.
3. SAMTAVISI—ORIGINAL PORCH OF THE STONE FENCE.
4. SAMTAVISI—HALLED CHURCH INSIDE THE STONE FENCE.
5. SAMTAVISI—EASTERN FAÇADE OF THE CHURCH.
6. SAMTAVISI—SOUTHERN FAÇADE OF THE CHURCH.
7. SAMTAVISI—WESTERN FAÇADE OF THE CHURCH.
8. SAMTAVISI—NORTHERN FAÇADE OF THE CHURCH.
9. SAMTAVISI—ORNAMENTED PLATBANDS OF THE NORTH-WESTERN ABUTMENT.
10. SAMTAVISI—EASTERN FAÇADE. DETAIL.
11. SAMTAVISI—EASTERN FAÇADE. CENTRAL WINDOW AND DECORATIVE RHOMBS.
12. SAMTAVISI—RELIEF OF GRIFFIN. EASTERN FAÇADE. DETAIL.
13. SAMTAVISI—GRIFFIN. EASTERN FAÇADE.
14. SAMTAVISI—EASTERN FAÇADE. SOUTHERN NICHE.
15. SAMTAVISI—EASTERN FAÇADE. NORTHERN NICHE.
16. SAMTAVISI—REPRESENTATIONS OF THE POMEGRANATE AND VINE.
17. SAMTAVISI—EASTERN FAÇADE. WINDOW OF THE SOUTHERN NICHE.
18. SAMTAVISI—EASTERN FAÇADE. WINDOW OF THE NORTHERN NICHE.
19. SAMTAVISI—EASTERN FAÇADE. DECORATIVE KNOB ABOVE THE CENTRAL WINDOW.
20. SAMTAVISI—SOUTHERN FAÇADE. DECORATIVE ROSETTE.
21. SAMTAVISI—SOUTHERN FAÇADE. DECORATIVE ROUND WINDOWS.
22. SAMTAVISI—SOUTHERN FAÇADE. DECORATIVE MOTIF.
23. SAMTAVISI—SOUTHERN FAÇADE. BEAD OF THE PORCH.
24. SAMTAVISI—SOUTHERN FAÇADE. DETAIL OF THE PORCH.
25. SAMTAVISI—WESTERN FAÇADE. PAIRED WINDOWS.
26. SAMTAVISI—THE CHURCH. RECONSTRUCTION (BY N. SEVEROV).
27. SAMTAVISI—PAINTING OF THE APSE. GENERAL VIEW.
28. SAMTAVISI—PAINTING OF THE CONCHA AND THE FIRST REGISTER.
29. SAMTAVISI—GOSPEL WITH AN INSCRIPTION. DETAIL OF THE COMPOSITION OF PRAYING.
30. SAMTAVISI—ST. JOHN THE BAPTIST. DETAIL OF THE COMPOSITION OF PRAYING.

31. SAMTAVISI—THRONE ARCHANGEL. DETAIL OF THE COMPOSITION OF PRAYING.
  32. SAMTAVISI—DONOR'S MURAL INSCRIPTION ON THE APSE WALL.
  33. SAMTAVISI—PAINTING OF THE VAULT OF THE TRANSEPT.
  34. SAMTAVISI—RETINUE OF ANGELS. DETAIL OF THE COMPOSITION OF ANCIENT IN YEARS.
  35. SAMTAVISI—RETINUE OF ANGELS. COMPOSITION OF ANCIENT IN YEARS.
  36. SAMTAVISI—REPRESENTATION OF THE CHERUB IN THE VAULT OF THE TRANSEPT.
  37. SAMTAVISI—PAINTING OF THE APSE: FIRST AND SECOND REGISTERS.
  38. SAMTAVISI—PAINTING OF THE APSE. DETAIL.
  39. SAMTAVISI—PAINTING OF THE APSE. DETAIL.
  40. SAMTAVISI—PAINTING OF THE APSE LOWER REGISTER.
  41. SAMTAVISI—PAINTING OF THE APSE. DETAIL OF THE LOWER REGISTER.
  42. SAMTAVISI—FRAGMENT OF THE ORNAMENTED STONE FOUND IN THE APSE WALLING.
  43. SAMTAVISI—TOPOGRAPHICAL SCHEME OF PAINTING.
  44. SAMTAVISI—TOPOGRAPHICAL SCHEME OF PAINTING.
  45. SAMTAVISI—PAINTING OF THE DOME. GENERAL VIEW.
  46. SAMTAVISI—BISHOP'S DWELLING HOUSE. GENERAL VIEW FROM SOUTH.
  47. SAMTAVISI—BISHOP'S DWELLING HOUSE. GENERAL VIEW.
  48. SAMTAVISI—BELFRY. VIEW FROM THE PRECINCT.
  49. SAMTAVISI—FLOWERED CROSS WITH A THREE-LINE INSCRIPTION
  50. SAMTAVISI—FIVE-LINE INSCRIPTION ON THE WESTERN FAÇADE.
  51. SAMTAVISI—INSCRIPTION OF ILLARION KANCHAEVI ON THE EASTERN FAÇADE.
  52. SAMTAVISI—INSCRIPTION OF THE EASTERN FAÇADE.
  53. SAMTAVISI—ASHURIANI. DONOR'S INSCRIPTION.
  54. SAMTAVISI—ASHURIANI. DONOR'S INSCRIPTION.
  55. SAMTAVISI—SEVEN-LINE INSCRIPTION OF THE WESTERN FAÇADE
  56. SAMTAVISI—GAIANE AMILAKHORI'S INSCRIPTION ON THE WESTERN FAÇADE.
  57. SAMTAVISI—THE SIAOSH INSCRIPTION ON THE WESTERN FAÇADE.
  58. SAMTAVISI—MURAL INSCRIPTION OF MELITON SAMTAVNELI ON THE SOUTHERN PYLON.

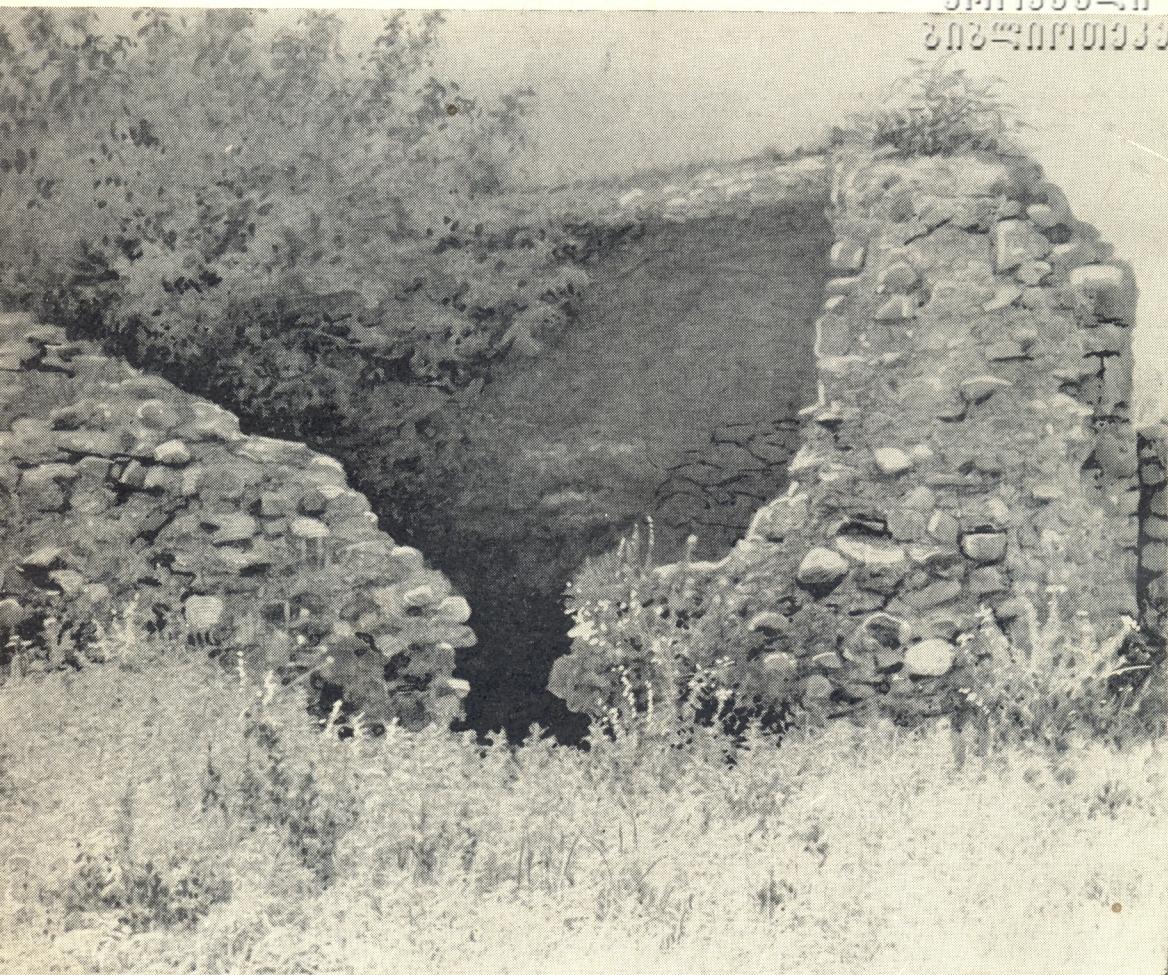

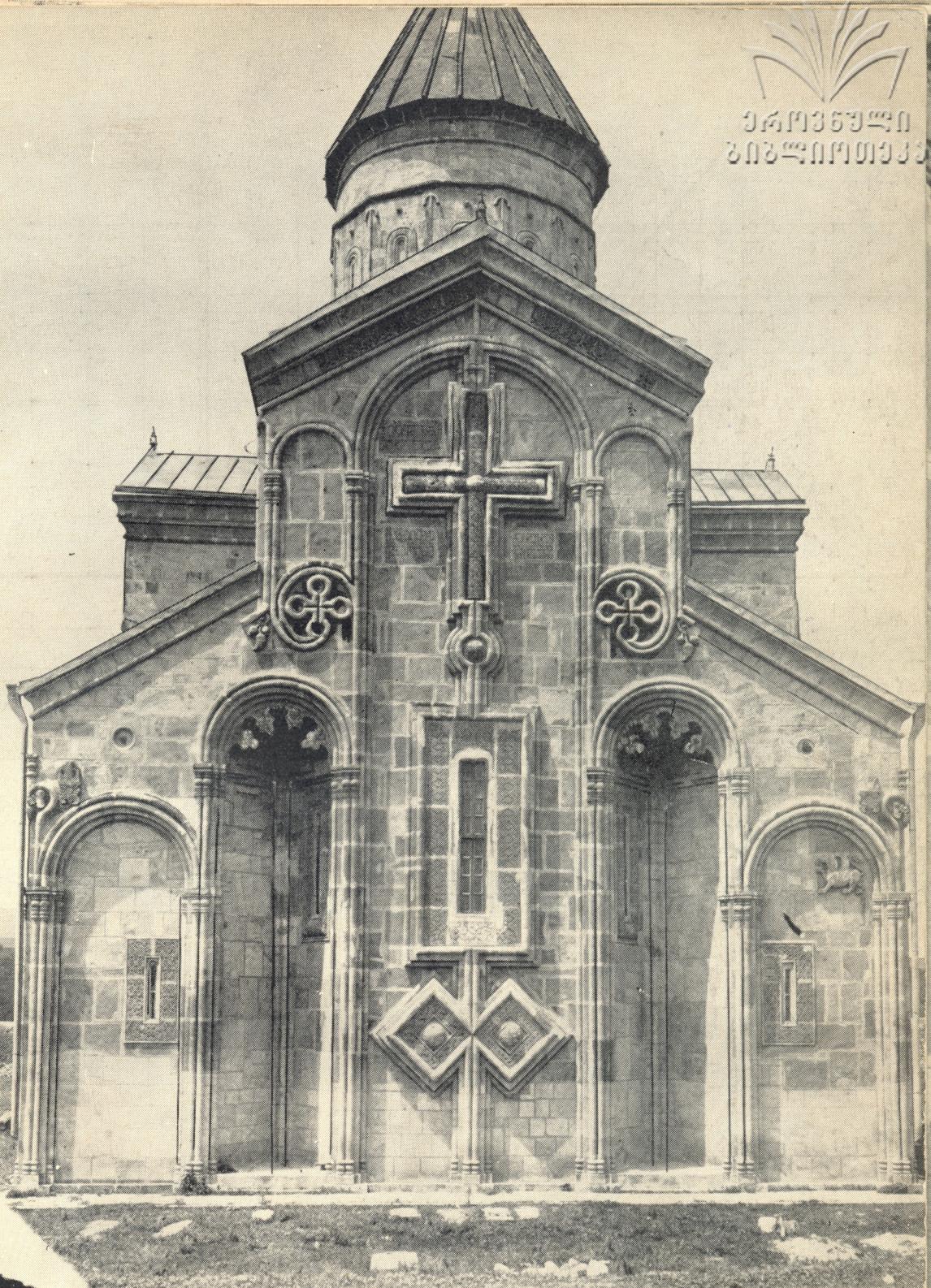
ՀԱՅՈՎԵՐԱԿԱՆ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ

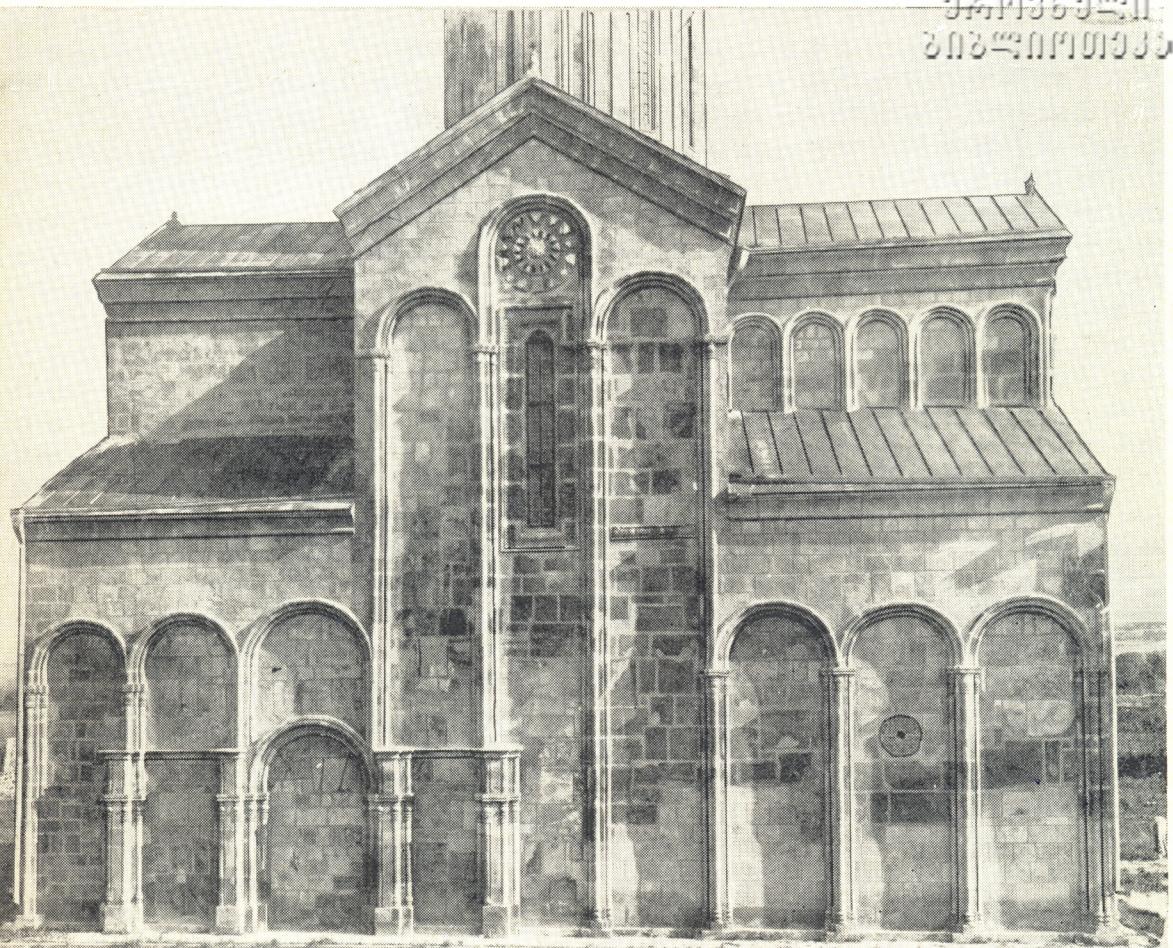
222

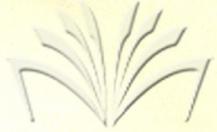

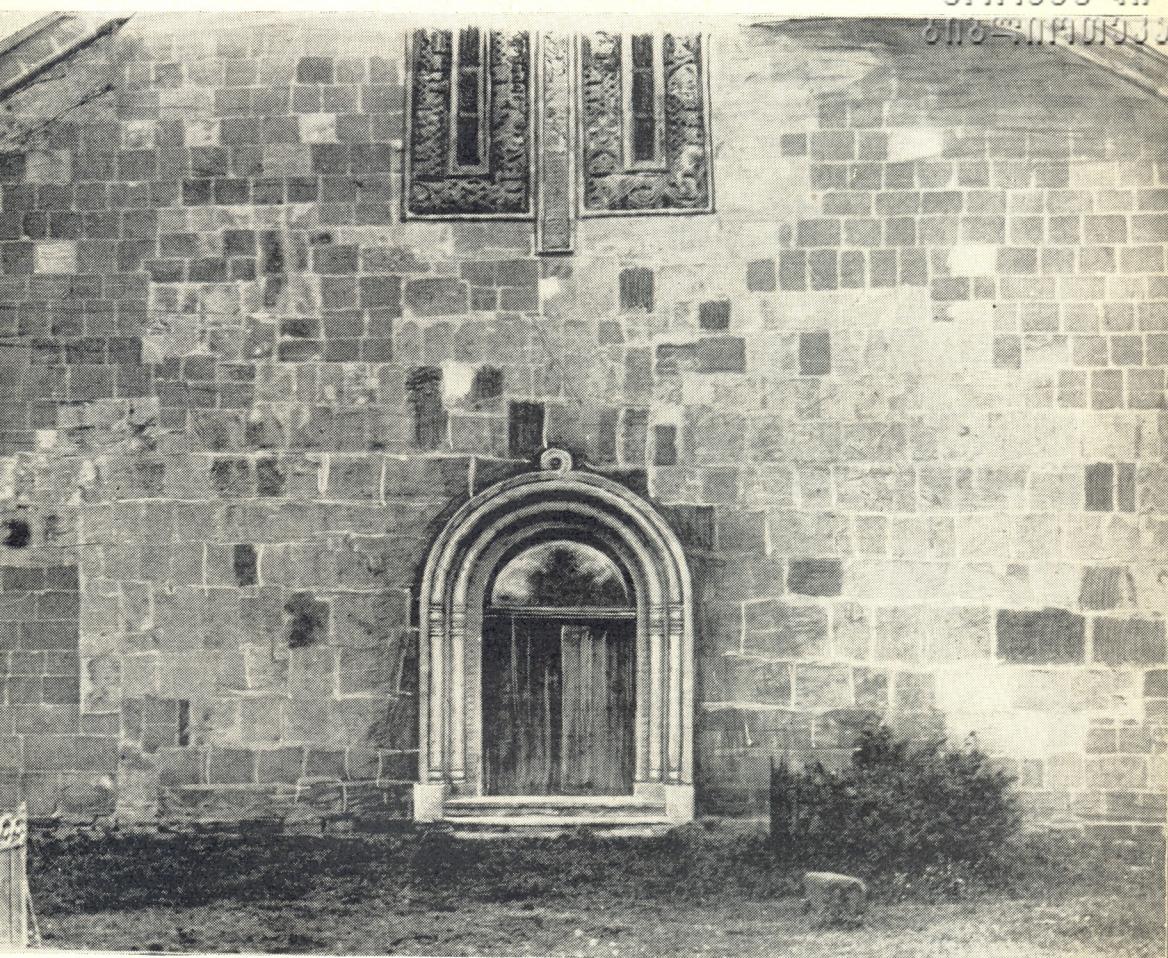

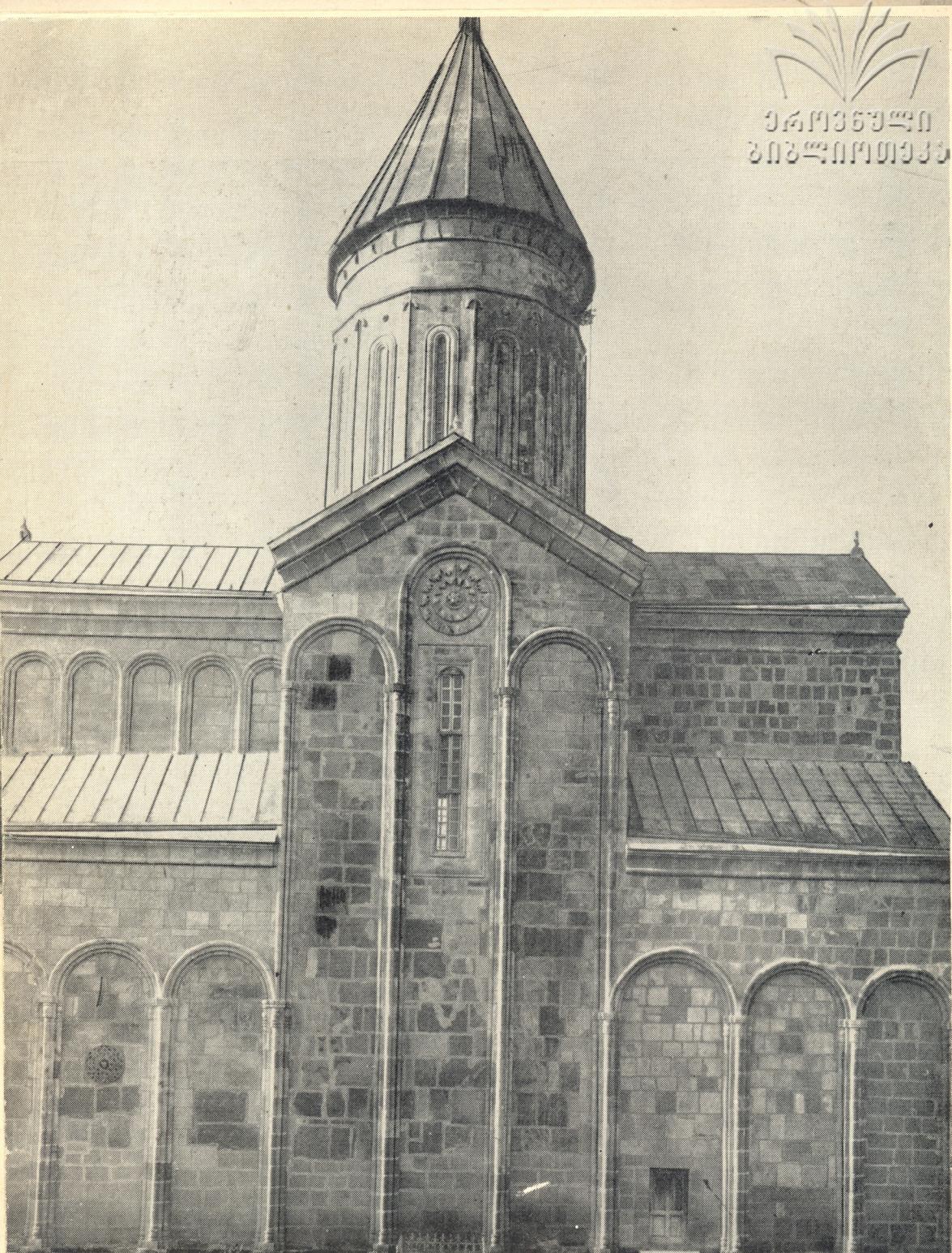

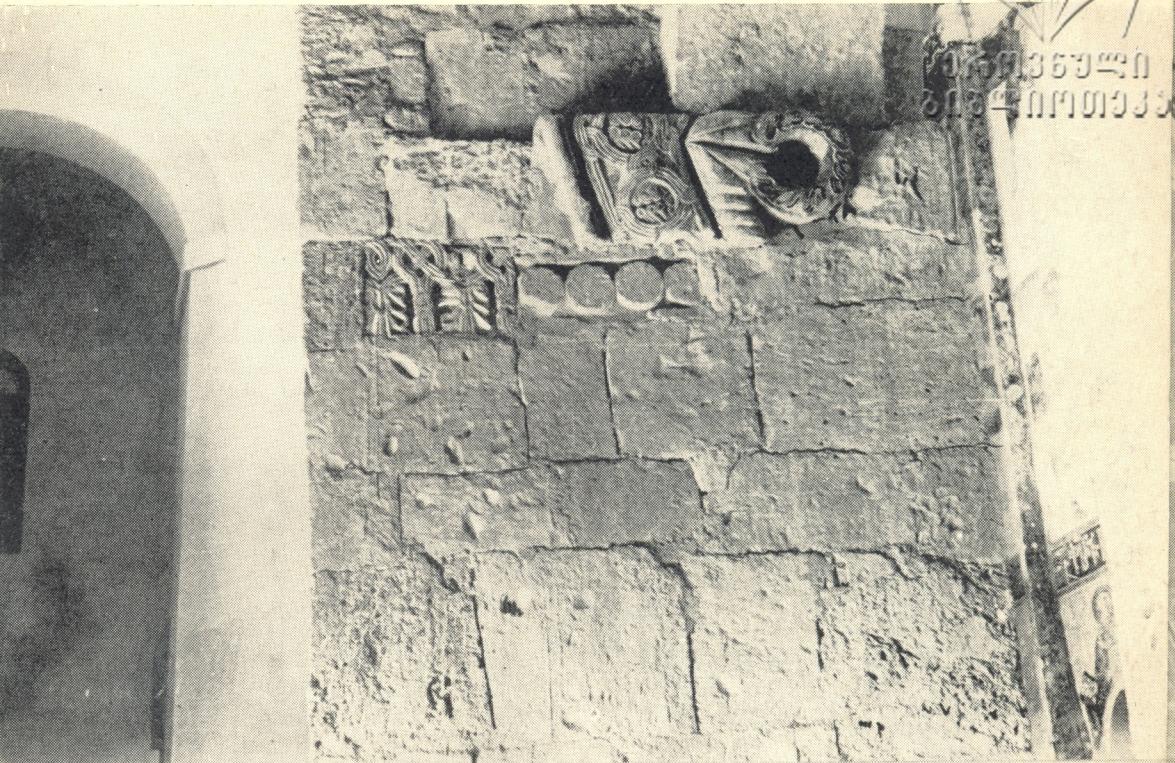

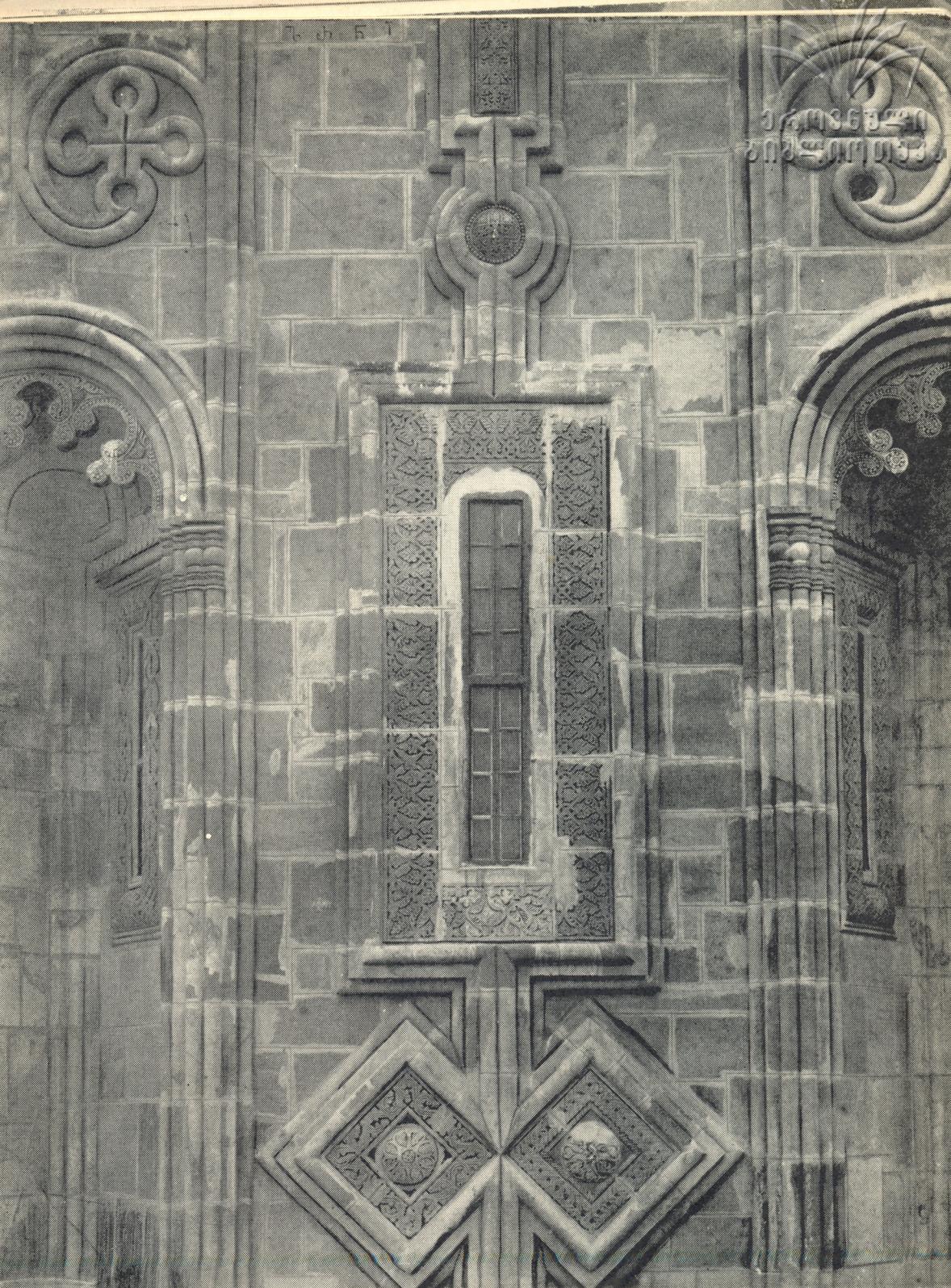
න්‍යාමිත්‍ය සංඛ්‍යා ප්‍රතිපාදක සංඛ්‍යා

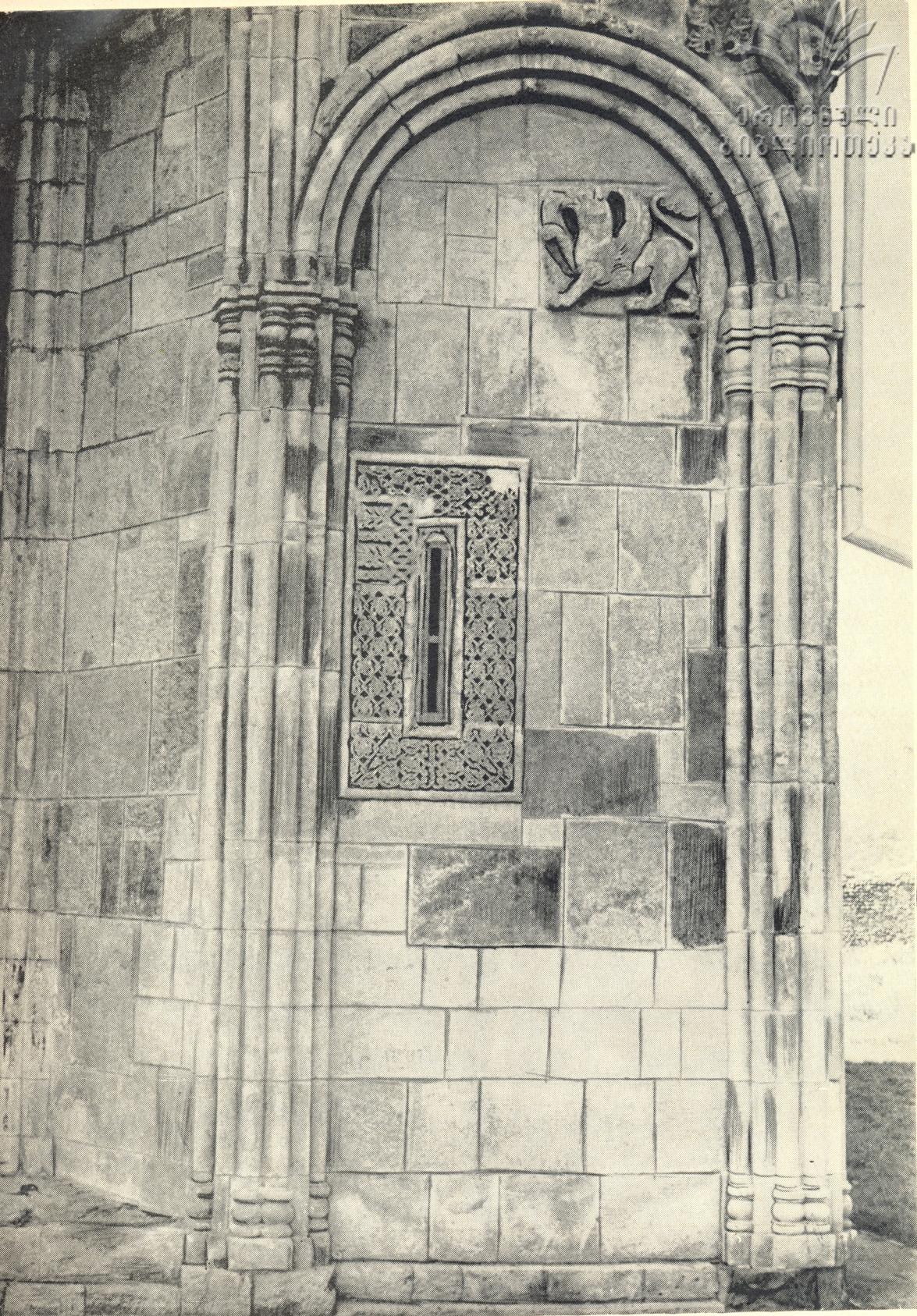

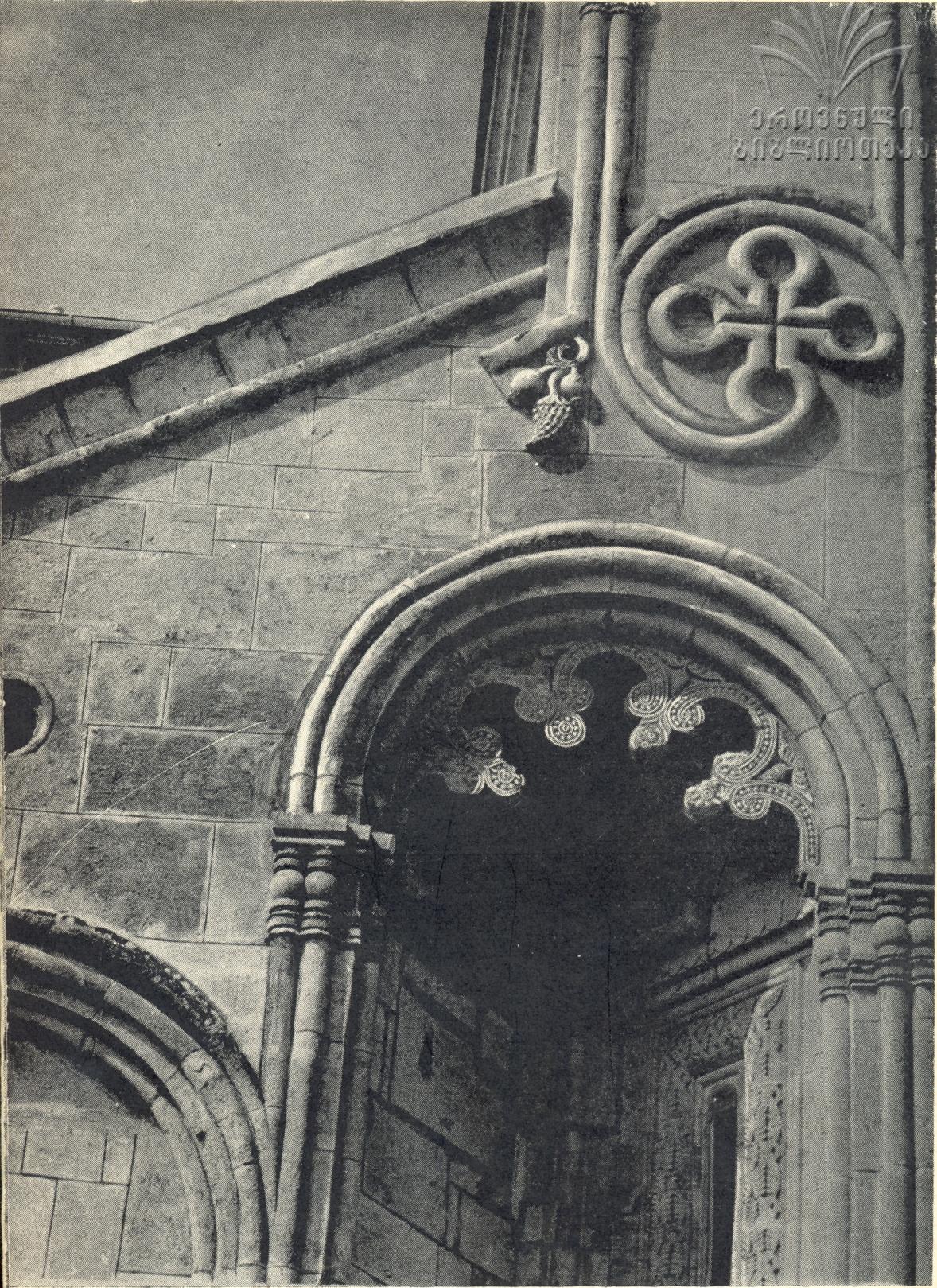

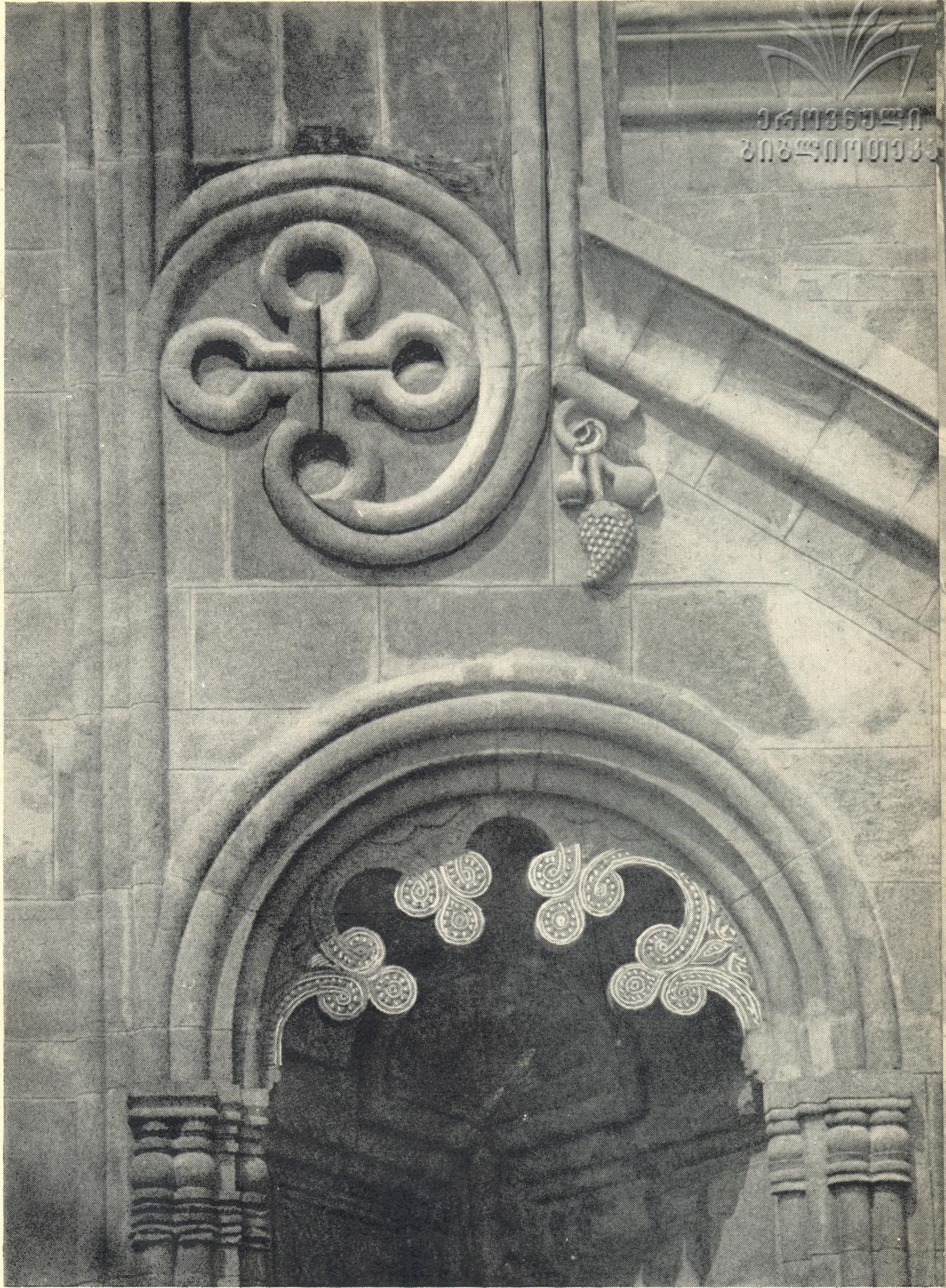

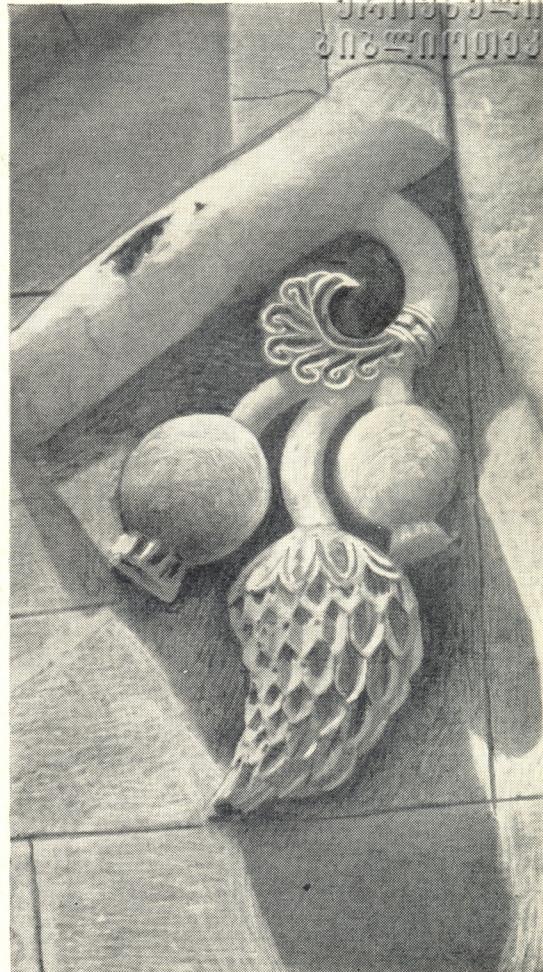
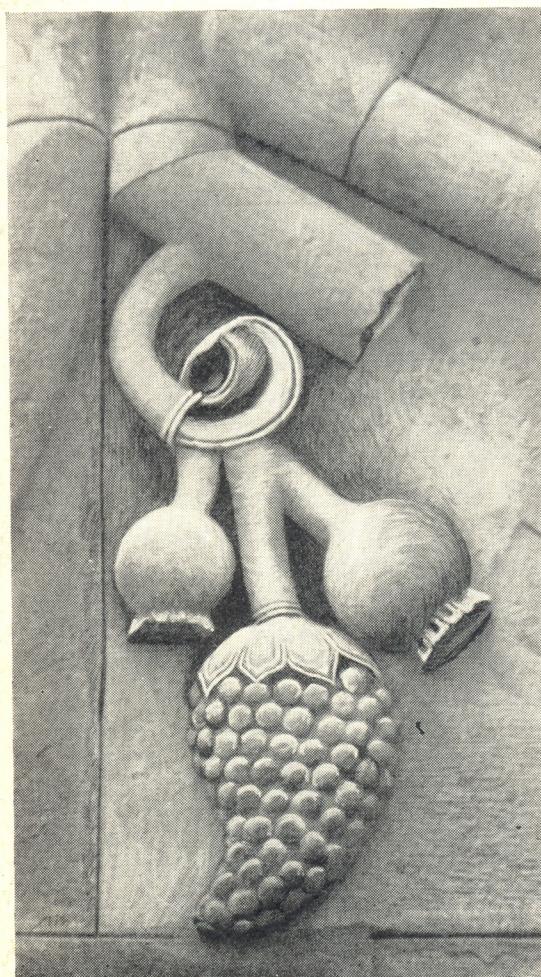

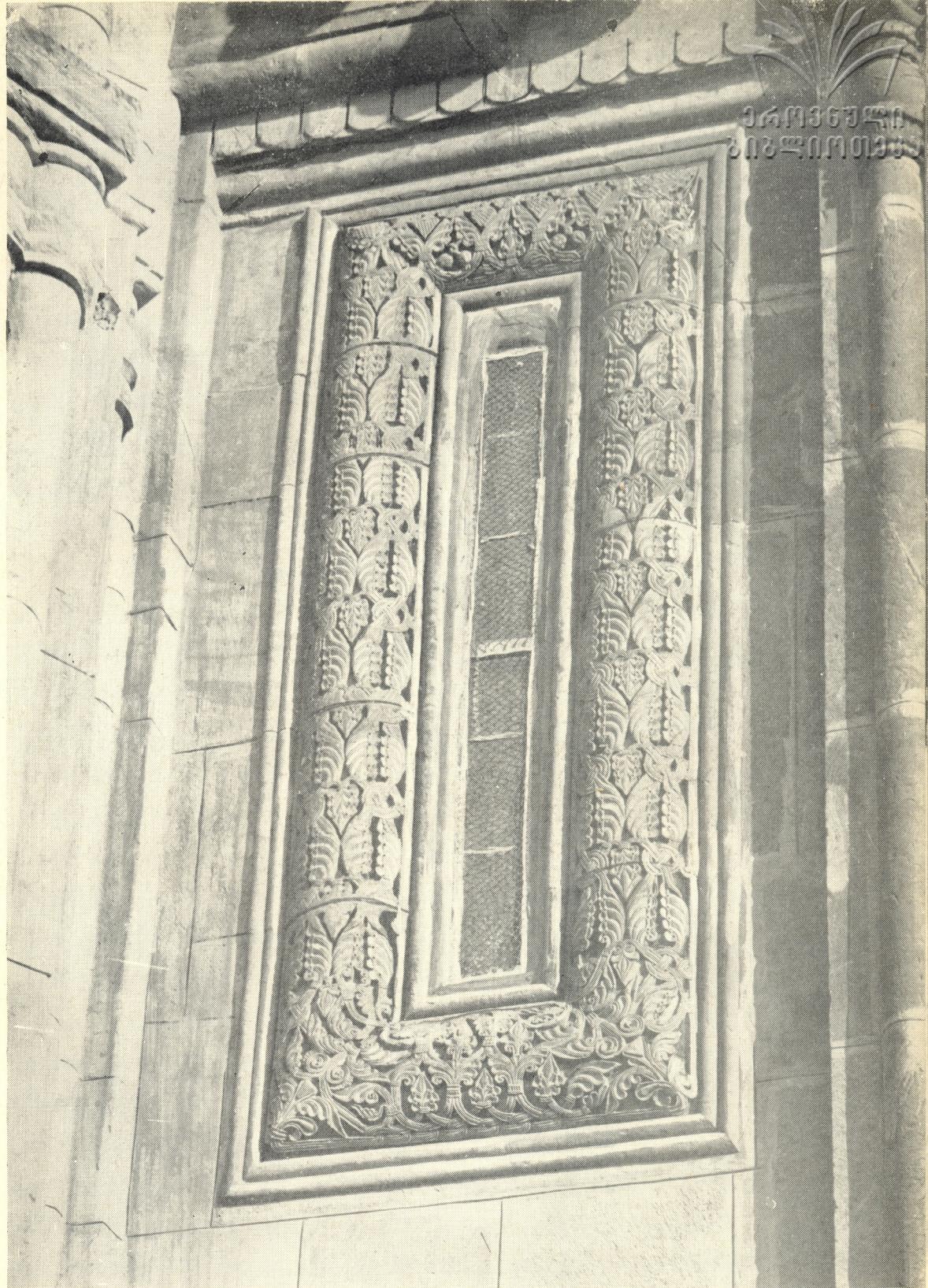

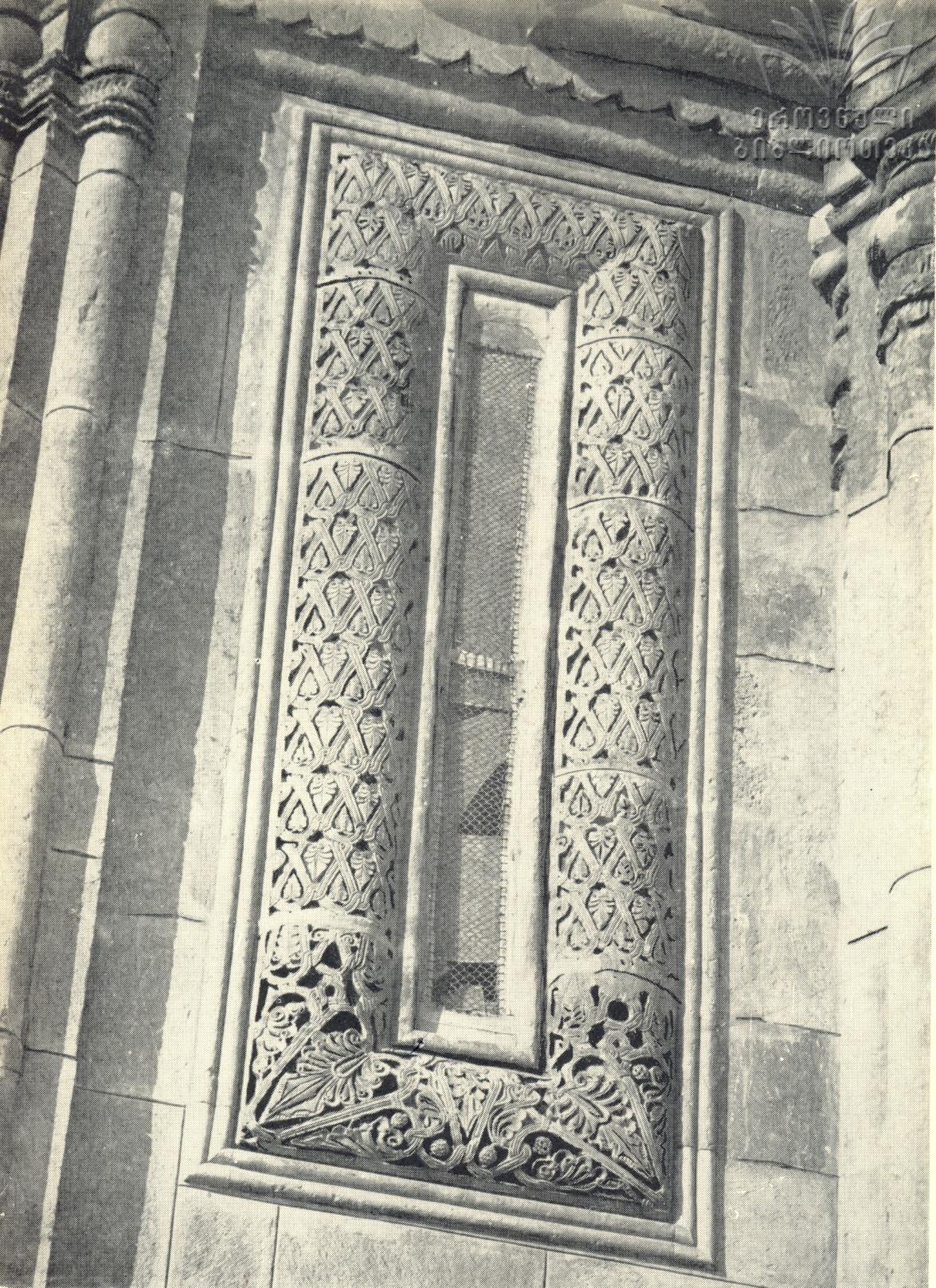

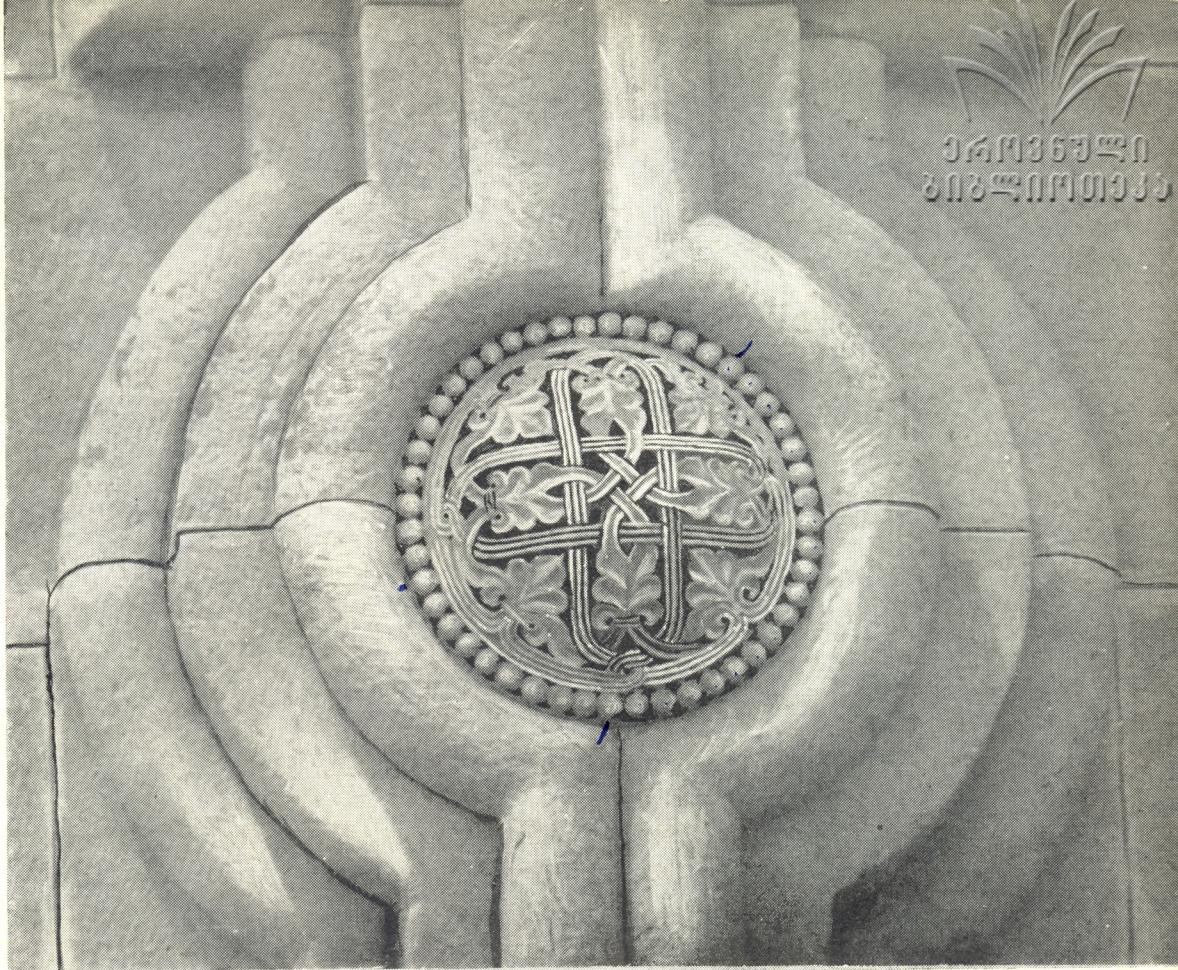
ජාතික පොදු මධ්‍ය පාලන සංඛ්‍යා පොදු පාලන මධ්‍ය පාලන

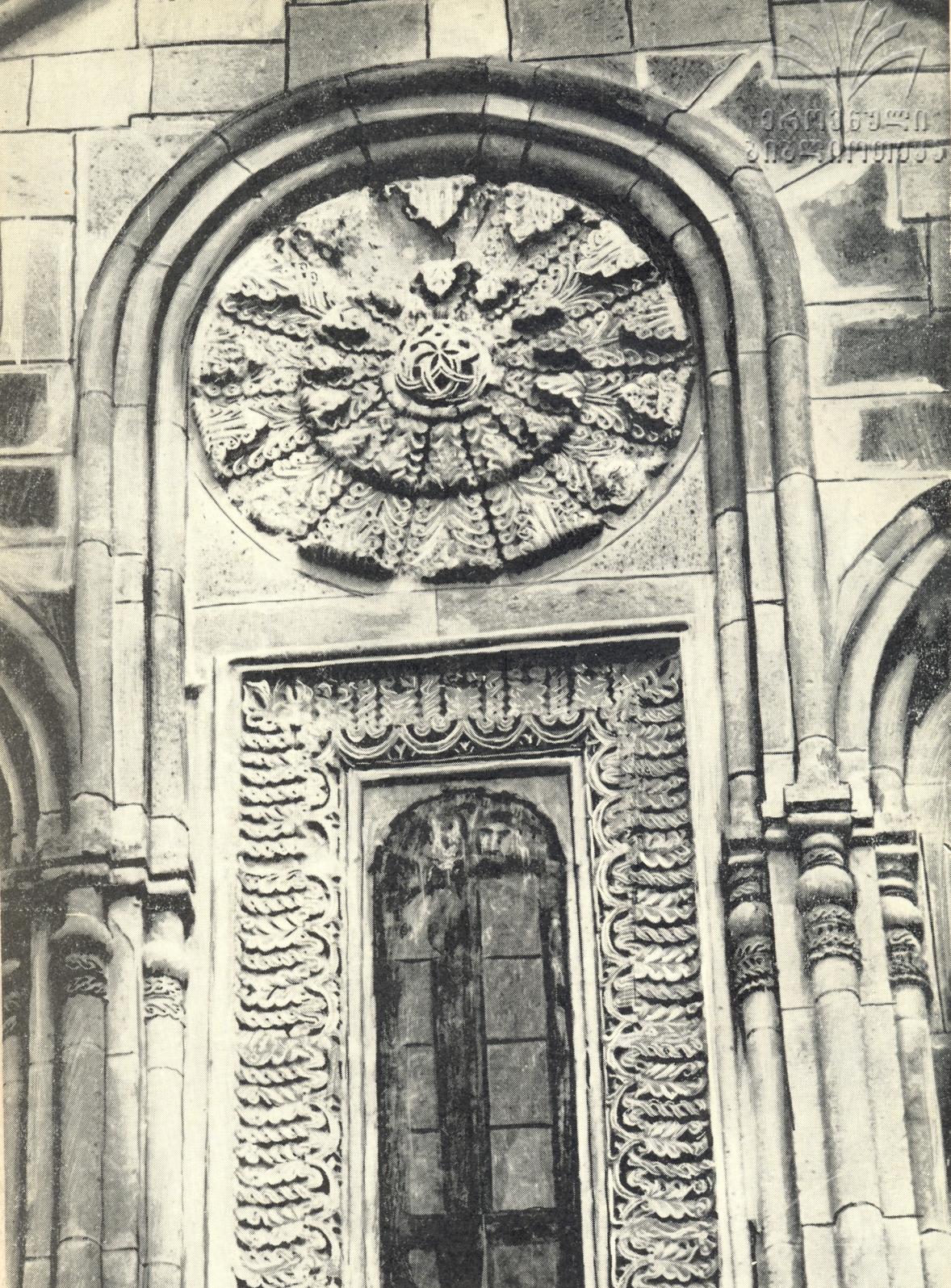

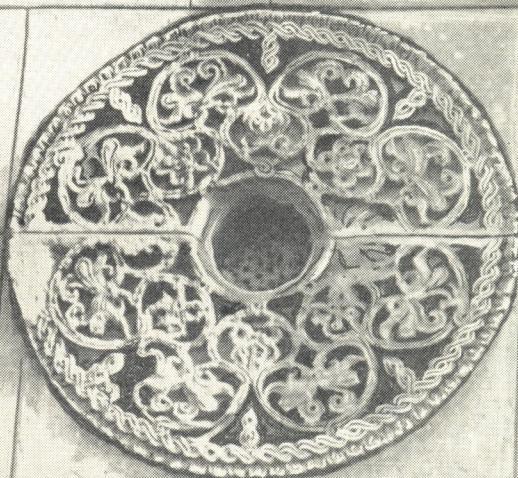

19

mar 5/20

Digitized by srujanika@gmail.com

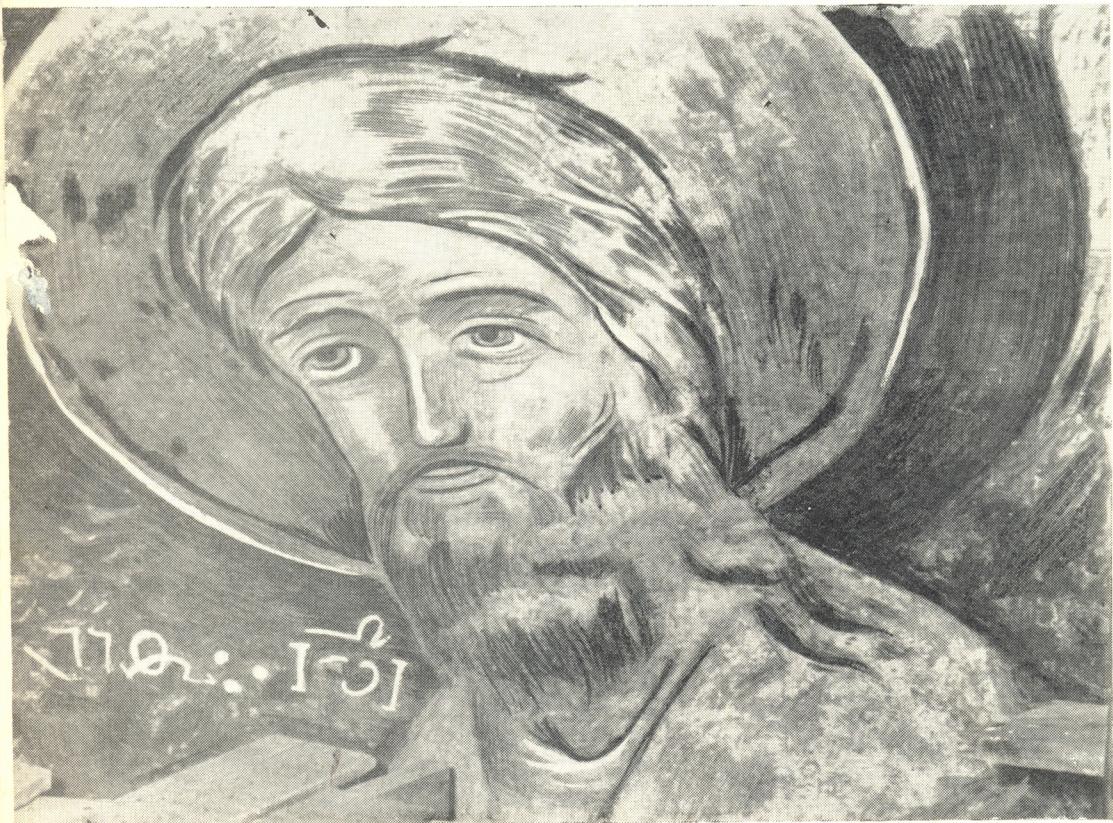

କ୍ଷାନ୍ତିକାରୀ
କୁଳା ରାଜ୍ୟ
ଲୋଧି : ପ୍ରଦେଶ
ରୂପଚାରୀ

29

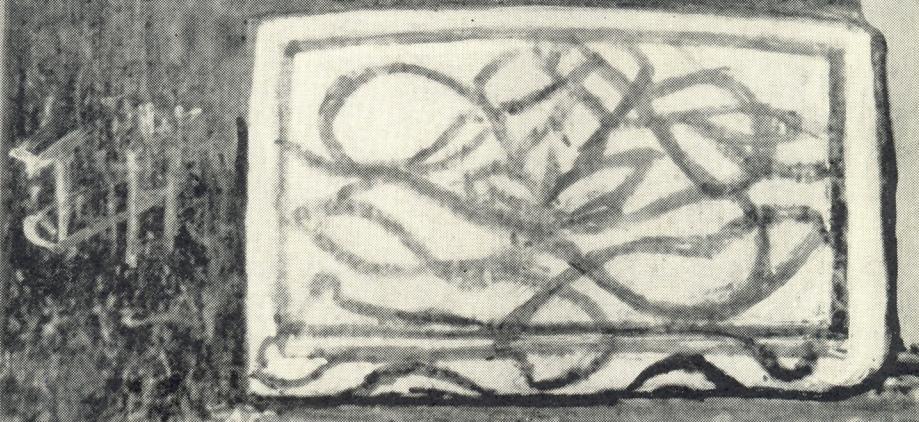

30

ՅԱՂՅԱՎՈՐ
ՅՈՒՆՈՒՅՈՒՆ

ତ କୁର୍ଦ୍ଦା : ଆ : ଫର୍ମି
ଯନ୍ତ୍ର : ଶ୍ରୀମଦ୍ଭଗବତ୍ : କବି
ବ୍ୟାଜମାନ : ପଦମାତ୍ର
ଏ ପାତ୍ରମାତ୍ରମାତ୍ର
କବି କବି କବି
କବି

34

35

36

37

38

39

41

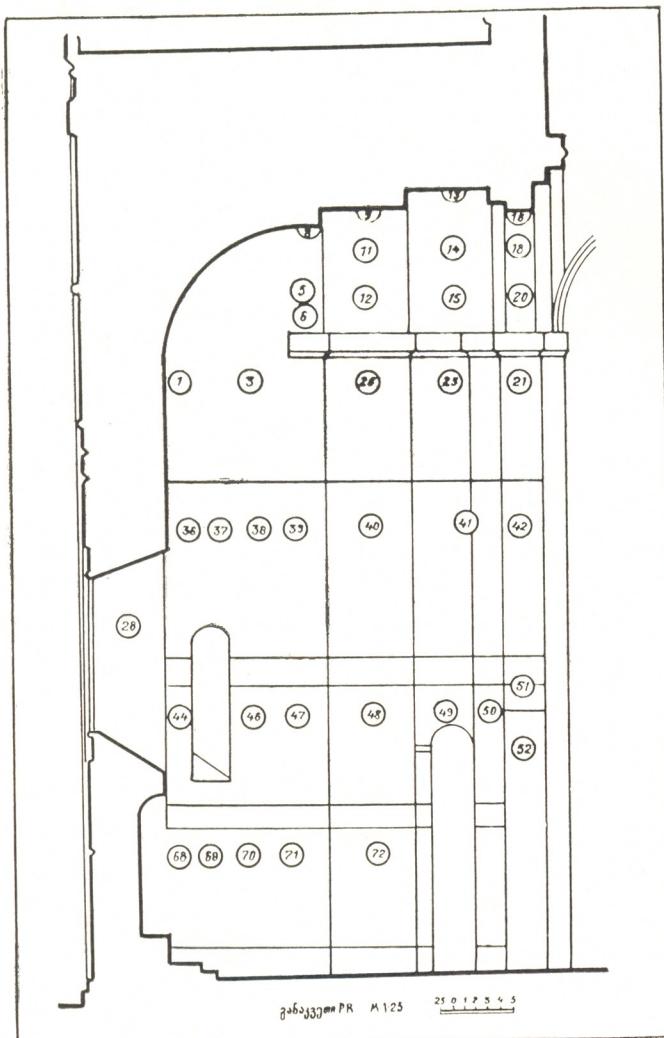
42

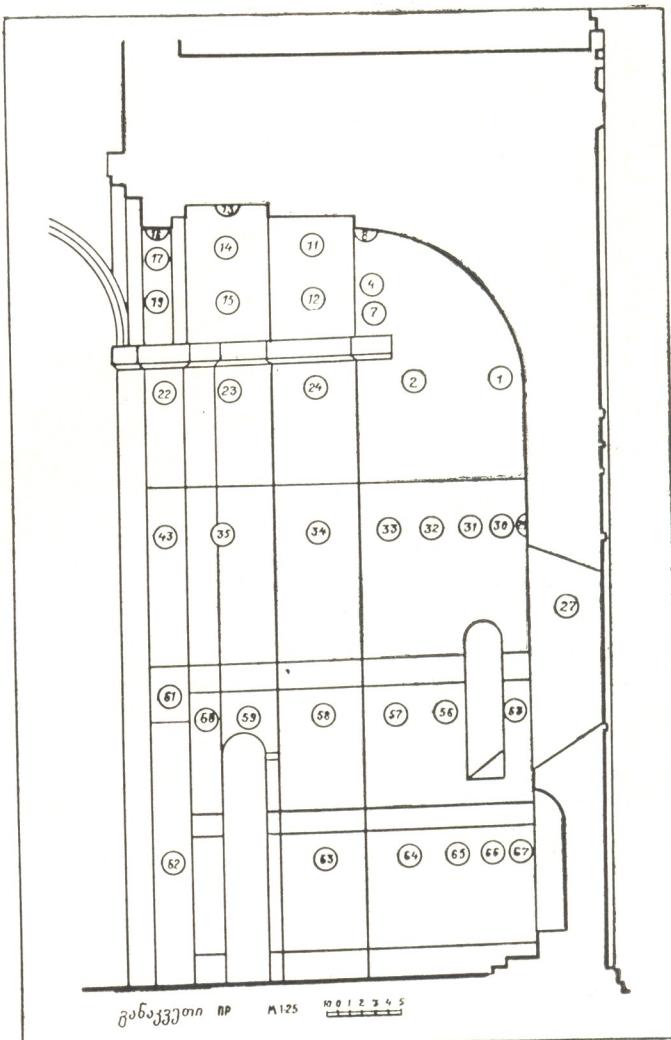
43

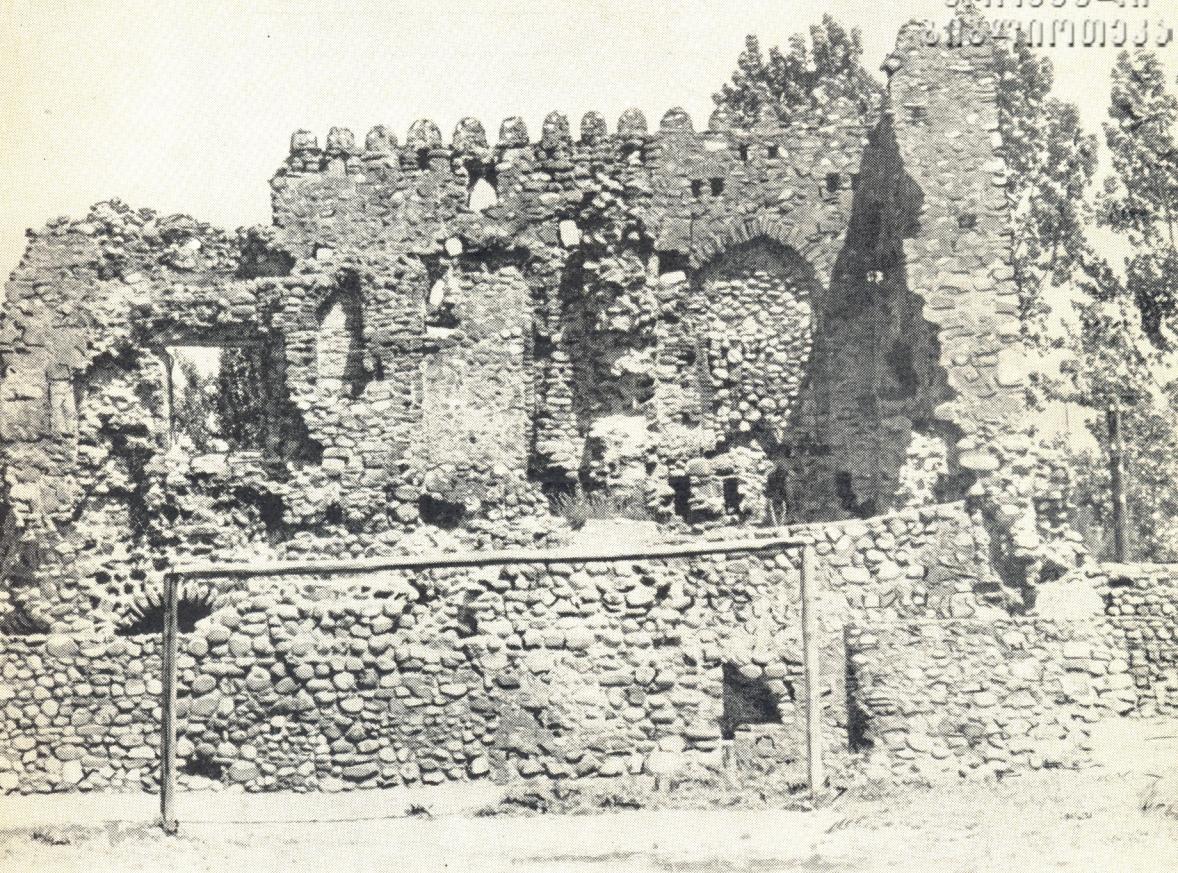
44

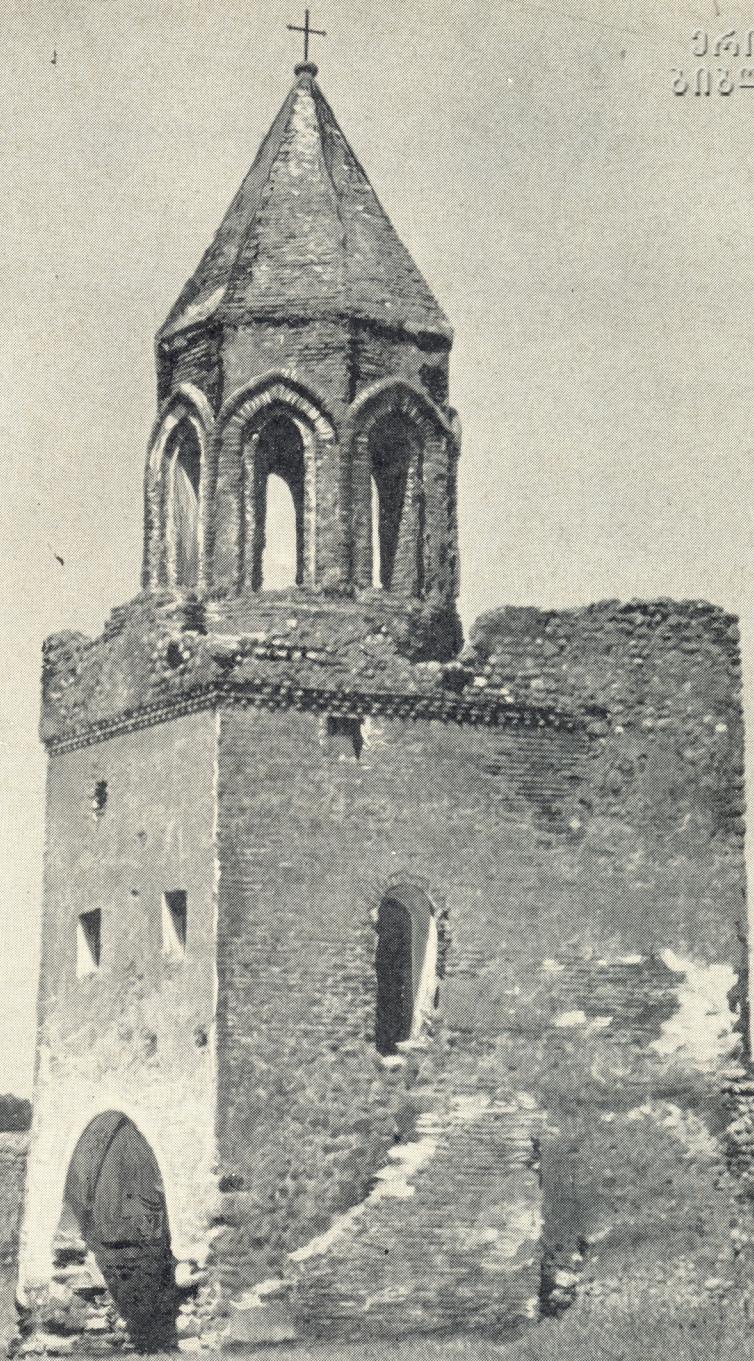

1. იესო ქრისტე ვეღრების კომპოზიციიდან. კონქი. 2. მარიამ ღვთისმშობელი ვეღრების კომპოზიციიდან. კონქი. 3. ოთანე ნათლისმცემლი ვეღრების კომპოზიციიდან. კონქი. 4. მთავარ-ანგელოზის დაზიანებული წელზევითა ფიგურა. 5. ქელმწიფებათა მთავარანგელოზი. 6. საქ-ტიტორო წარწერა. 7. წარწერის ფრაგმენტი. 8. სულიტმინდა. 9. ძველი დღითად. 10. 11. ანგელოსთა დასი. 12. ქერუბიმი. 13. საყდარი. 14. ანგელოზი. 15. ჯვარი ძლევისად. 16. წინასწარმეტყველი მოსე. 17. წინასწარმეტყველი დავითი. 18. 19. წინასწარმეტყველის დაზიანებული ფიგურა. 20. წინასწარმეტყველი ეზექიელი. 21. წინასწარმეტყველის დაზიანებული ფიგურა. 22. 23. 24. 25. ანგელოზის წელსზევითა დაზიანებული ფიგურა. 26. 27. ანგელოზი ცენტრალური სარქმლიდან. 28. იესო ქრისტე ზიარების კომპოზიციიდან. 29. წმ. პეტრე მოციქული ხორცით ზიარებიდან. 30. წმ. სიმონ მოციქული ხორცით ზიარებიდან. 31. 32. 33. დაზიანებული მოციქული ხორცით ზიარებიდან. 34. წმ. ბართლომე მო-ციქული ხორცით ზიარებიდან. 35. წმ. ოთანე მახარებელი სისხლით ზიარებიდან. 36. წმ. მარ-

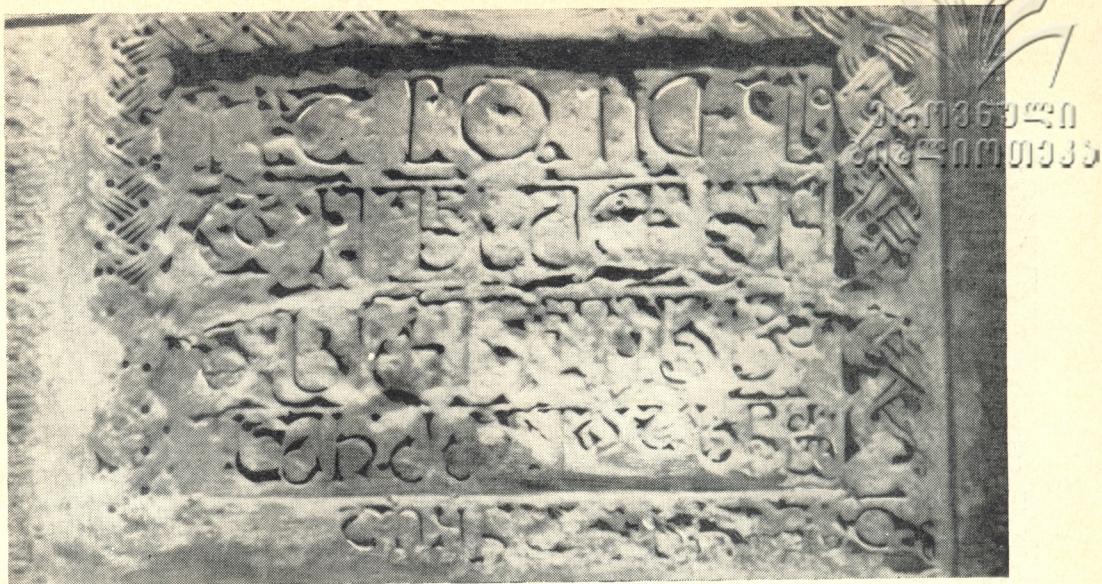
კოზ მახარებელი სისხლით ზიარებიდან. 37. წმ. თომა მოციქული სისხლით ზიარებიდან. 38. წმ. იაკობ მოციქული სისხლით ზიარებიდან. 39. მოციქულის დაზიანებული ფიგურა სისხლით ზიარებიდან. 40. იუდა მოციქული სისხლით ზიარებიდან. 41. წინასწარმეტყველი დაღლით წინასწარმეტყველი. 42. წინასწარმეტყველი ელია. 43. წმ. იეროთეონი. 44. საკურთხევლის სამხრეთის მხარის სარქმლის 2 ანგელოზი. 45. წმ. ეგნატი ღმრთივშემოსილი. 46. წმ. ანანია მოციქული. 47. წმ. სიმიონ მოციქული. 48. წმ. ხურსიმე მოციქული. 49. სტეფანე პირველმოწამე. 50. საქონის წარწერა. 51. წინასწარმეტყველი აბგაუებ. 52. წმ. დიონქსი არიოპაითი (sic). 53. 54. ტიტორო წარწერა. 55. წმ. რაფონ ძმა უფლისა. საკურთხევლის აბსიდის ჩრდილოეთის მხარის სარქმლის ანგელოზი. 56. წმ. იუდა ძმა უფლისა. 57. წმ. გრიგოლი [პტელია]. 58. წმ. ლაზარე. 59. წმ. ლავრენტი. 60. 1679 წლის წარწერა, 61. 62. 63. 64. 65. 66. 67. 68. 69. 70. 71. 72. მღვდელომთავრის დაზიანებული ფიგურა.

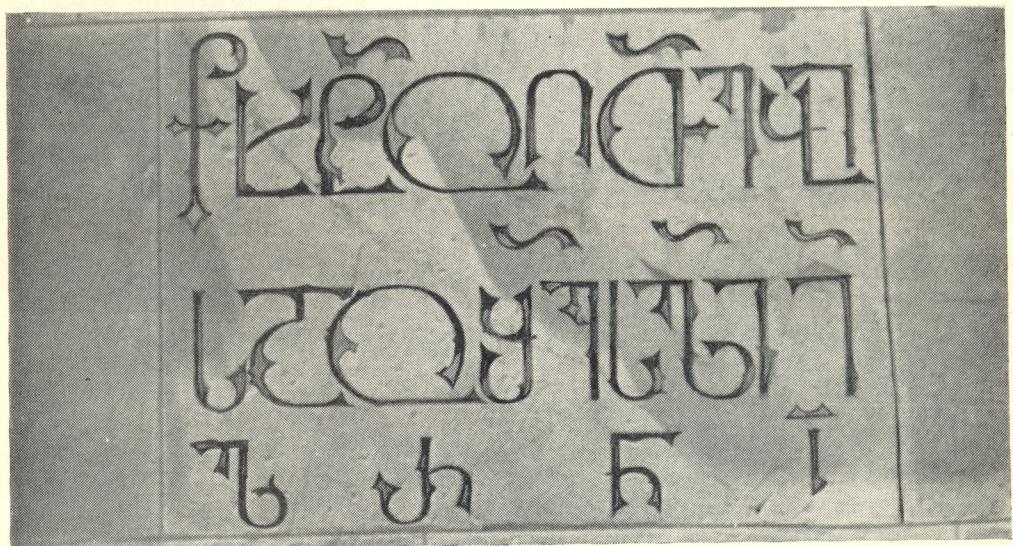

ଓଡ଼ିଆରେ
ବ୍ୟାକ

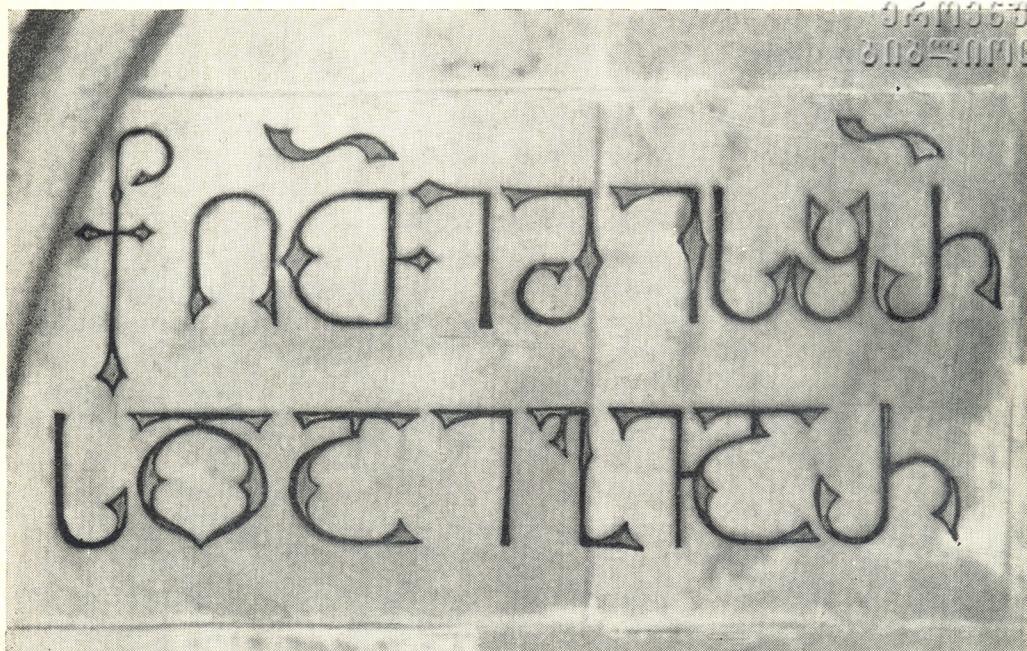

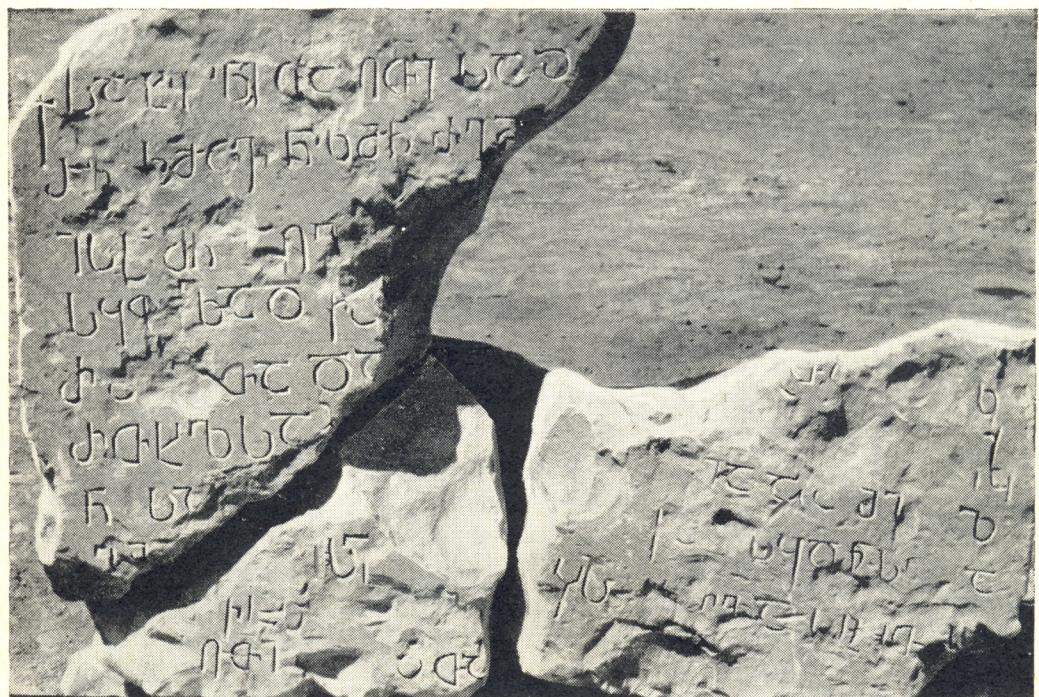
50

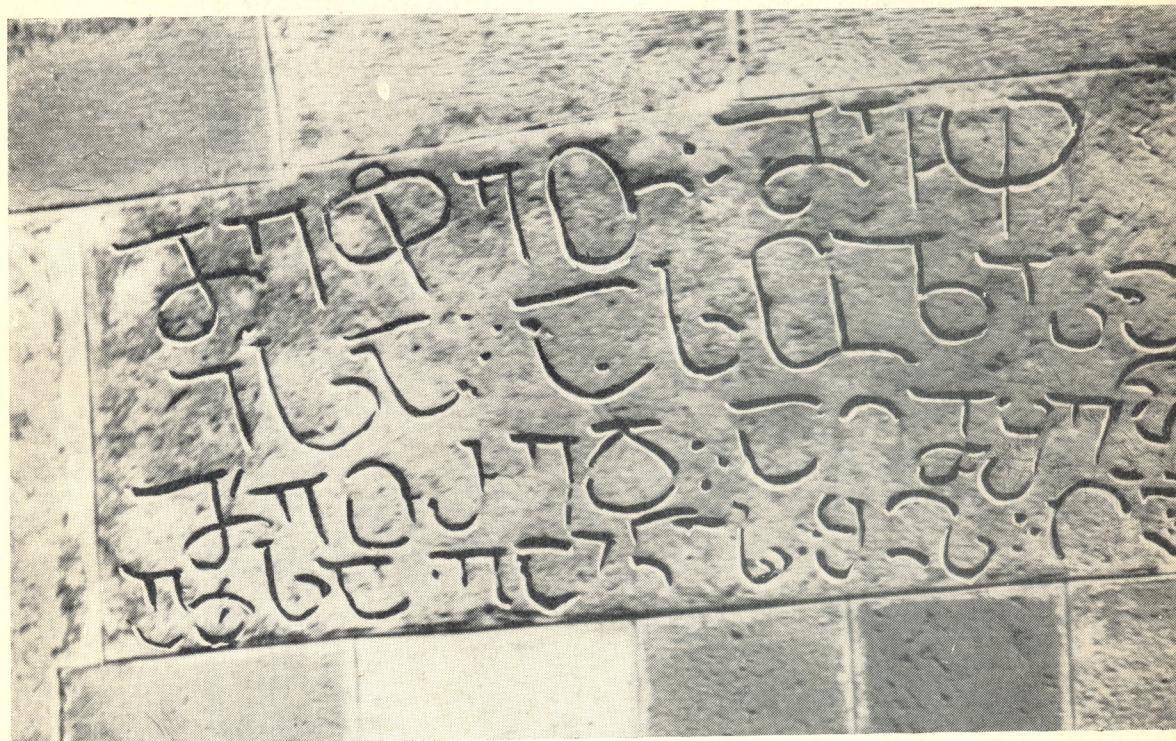
51

52

53

לְבָדֵב לְבָדֵב
לְבָדֵב לְבָדֵב
לְבָדֵב לְבָדֵב
לְבָדֵב לְבָדֵב

ԵՐԵՎԱՆԻ ԲՈՒ
ԱԿԱԴԵՄԻ ՊԵՏԱԿԱՆ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳԱՅԱՆ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ

